Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Türk Attila

A Krím-félsziget régészete a késő antikvitástól az érett középkorig (Kr. u. 6–11. század)

egyetemi jegyzet

ISBN 978-963-308-373-4

Budapest, 2019.

TÜRK ATTILA

A KRÍM-FÉLSZIGET RÉGÉSZETE A KÉSŐ ANTIKVITÁSTÓL AZ ÉRETT KÖZÉPKORIG
(Kr. u. 6–11. század)

Egyetemi jegyzet

Szerkesztő
Csiky Gergely

BUDAPEST 2019

ELŐSZÓ

A Krím-félsziget egyedülálló szerepet töltött be Kelet-Európa késő ókori és kora középkori történetében. A félsziget földrajzilag átmenetet képez a déli Fekete-tenger parti mediterrán éghajlatú és az északi sztyeppei területek között, ami kulturálisan a késő antik-bizánci és a sztyeppei nomád kultúrák találkozásában és egymásra hatásában jelentkezett. Sajnos a térség történetéről és régészetéről magyar nyelven nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű és minőségű szak- illetve ismeretterjesztő irodalom, ezért Türk Attila egyetemi jegyzete a Krím késő antik és kora középkori emlékeiről mindenképpen hiánypótló munka, ami minden bizonnyal diákok egész generációját fogja tájékoztatni.

A könyv Bálint Csanád „Bizánc Közép- és Kelet-Európában (régészeti és művészettörténeti kutatások)" című iskolateremtő OTKA pályázatának eredményeképpen jött létre. A szerző több alkalommal is járt tanulmányúton a térségben, így nemcsak a régészeti szakirodalmat ismeri alaposan, de a leletanyag személyes tanulmányozására is lehetősége volt.

A Krím-félsziget régészetének jelentőségét elsősorban az adja, hogy egyszerre volt jelent a késő antik és bizánci keresztény civilizáció a kappadókiai emlékekhez hasonlítható barlangtemplomokkal és kolostorokkal – vagy a korszak balkáni és anatóliai tengerparti városaihoz mérhető Kherszonnal –, valamint sztyeppei nomád kultúra és e két kultúrkör keveréke, a letelepedő nomád lakosság lassan földművelővé és kereszténnyé váló közösségei. Emiatt a tárgyalt terület arra is kiválóan alkalmas, hogy a kulturális kölcsönhatásokat és az akkulturációs folyamatokat modellezni lehessen. Nem kevésbé fontosak e terület kapcsolatai a Fekete-tenger és a Mediterráneum más régióival: a Krím-félsziget kereskedelme egyaránt élénk volt a birodalmi fővárossal, Konstantinápollyal, de árui eljutottak a Balkán és Anatólia kikötőibe is. Nem véletlen, hogy a kéziratban még bizánci vagy kazár koriként említett lelőhelyek zömében az érett középkor folyamán itáliai (genovai vagy velencei) kereskedő kolóniák létesültek. A kézirat tehát egy kevéssé ismert terület és korszak releváns történeti és régészeti kérdéseivel foglalkozik.

A régészet mellett a természetföldrajzi bemutatást a félsziget geológiai, domborzati, éghajlati, növény- és állatföldrajzi heterogenitása, övezetessége indokolja annál is inkább, mivel ez a zonalitás a Krím történetében és regionális anyagi kultúráiban egyaránt tükröződik. A mediterrán déli partvidék és a félsziget északi sztyeppei övezete között a Krími-hegység mészkővonulata a nemcsak egy átmeneti zónát jelent, de természeti adottságaival kedvezett olyan kulturális megnyilvánulások létrejöttéhez, mint a barlangtemplomok, sziklába vájt várak és sírkamrák, ráadásul viszonylagos földrajzi elkülönültségével egyfajta szigetkultúra jött is létre, a krími Gótia. A hegység két oldala ugyanakkor gazdálkodásában, életmódjában és kultúrájában is alapvetően eltért egymástól, így a Krími-hegység a sztyeppei és a mediterrán kultúrák találkozási helyének is tekinthető.

A Krím-félsziget nem kevésbé színes történetét a szerző a görög kolonizációtól kezdve mutatja be, amely létrehozta azon városok sorát (Kherszonészosz, Pantikapaion és Theodoszia), amelyek a későbbi bizánci és kazár kori fejlődés alapjaivá váltak. Az ókor ugyanakkor a települések kontinuitása szempontjából meghatározó a félszigeten, az egykori ókori romvárosok helyén vagy közvetlen közelében ma is jelentős kikötővárosok találhatók. Az ókori történelem azért is fontos, mert a később használt földrajzi elnevezések (pl. Taurisz, Taurikia) jelentős része e korszakból származik, és változatlanul használják őket legalább a 7. századig, de azokban a későbbiekben is csak kisebb változások történtek. Külön kiemelhető a Boszporuszi Királyság története, amely megalapozta a Krím-félsziget nyugati és keleti felének eltérő kulturális fejlődését, és egyben egy a Római Birodalomtól független ókori és késő antik állam és kultúra képét mutatja. Az érett középkor az itáliai kereskedő kolóniák tevékenységének bemutatásával, az Arany Horda helyi uralmi viszonyaival és az Oszmán

Birodalom vazallusaként a Krími Kánság szerepével foglalkozik, amit az orosz cárság Fekete-tengeri expanziója zárt le megteremtve ezzel a térség újkori európai fejlődésének lehetőségét.
A bizánci időszakban a Krím a nemzetközi politikai és kulturális folyamatokban is fontos szerepet játszott, így egyaránt jelentős volt a pápaság (Márton pápa száműzetése), a bizánci trónviták (II. Jusztinianusz császár száműzetése és kazár kapcsolatai, valamint Philippikosz Bardanész száműzetése és lázadása) és a bizánci képvita vagy ikonrombolás (Gótiai Szent János élete) történetében. A terület történetét ugyanakkor egyedülállóvá teszi a Krím bizonytalan jogállása, a kazár állam és a Bizánci Birodalom kondomíniuma e területen, ami a régészeti leletanyagban is tükröződik. A Krím a bizánci thema-rendszer kiépülése szempontjából is fontos, mert egyedülálló módon jól datálható az itt létrehozott bizánci tartomány, Klimata majd Kherszon thema létrejötte, ami a nemzetközi bizantinológia számára is különleges jelentőségű. A korszak története tehát a világtörténet történelem szakos hallgatói számára is érdekes lehet.
A munka részletesen bemutatja a Krím-félsziget jelentősebb kora és közép bizánci lelőhelyeit: az egyes lelőhelyek történetét és kutatástörténetét az építészeti emlékek, gazdasági és társadalmi élet összefoglalása követi. E lelőhelyek közül kiemelkedik Kherszon, az ókori Kherszonészosz városa, amely mindvégig a Bizánci Birodalom legfontosabb helyi támaszpontja és egyben a bizánci kultúra kisugárzási pontja is volt. A hely az orosz történelem szempontjából is szimbolikus jelentőségű, állítólag itt keresztelkedett meg I. Vlagyimir kijevi fejedelem, ezért kutatása a kezdetektől fogva kiemelkedő volt, a korszak talán egyik legjobban kutatott bizánci városának tekinthető. A kisebb lelőhelyek a bizánci erődrendszer részeiként értékelhető erődített telepek (Bakla, Csufut-Kale, Eszki-Kermen, Kiz-Kermen, Mangup, Szjujreny, Szudak), valamint olyan barlangtemplomok, kolostorok és sziklába vájt városok, amelyekhez hasonlókkal legközelebb a törökországi Kappadókiában találkozhatunk. Jelen munka egyik fontos küldetése lehet, hogy e párhuzamokra felhívja a magyar művészettörténész hallgatók figyelmét.
A szaltovói kultúrkör kutatása a korai magyar történet egyik megkerülhetetlen kérdése, amihez a kézirat a krími variáns részletes ismertetésével járul hozzá. Kétségkívül a krími variáns jelentősen eltér a szaltovói kultúrkör általános jellemzőitől, amit a szovjet és orosz kutatás részben etnikai különbségekkel (protobolgár lakosság), másrészt a bizánci civilizáció hatásával magyaráz. A 8–9. századi krími leletanyagban valóban az Azovi-tenger és a Don-vidékre jellemző kulturális jegyek jelennek meg, de a bizánci anyagi kultúra e korszakban is meghatározó maradt felmenő falú házaival, templomaival, boroskancsóival (*oinochoe*), amforaégető kemencéivel, akkor is, ha e kulturális elemek barbarizálódva és jelentős mértékben provincializálódva manifesztálódnak. Fontos például annak hangsúlyozása, hogy új építési technika a kelet-kaukázusi eredetű halszálka-mintás falazás jelent meg, amit esetenként egyházi épületeknél is alkalmaztak, és amely egészen biztosan a kazár hódítás nyoma.
A 8–9. századi Krímről szóló fejezet egy-egy lelőhelyre vagy régióra koncentrálva foglalja össze az ismereteket, de kiegészíti azt a szomszédos és közös kulturális jegyeket mutató Tamany-félsziget emlékeinek bemutatásával. Ezt követően a Fekete-tengertől északkeletre található terület kora középkori régészeti emlékeit mutatja be a szerző, amelyek a Krím-félszigettel szoros kapcsolatban állnak, és a fontos tanulságokkal szolgálnak a korai magyar történetre vonatkozóan is. E térséghez kapcsolódik a Djurszói temető részletes bemutatása, amely tekintélyes sírszámával (525 temetkezés és 16 ló) és hosszú használatával (5–9. század) egyaránt Kelet-Európa legjelentősebb kora középkori régészeti lelőhelyei között ismert.
A Krím és Kelet-Európa 6–10. századi bizánci és bizánci jellegű leleteinek bemutatása három időrendi korszakot különböztet meg, majd a Don-menti várépítészet bizánci elemeit tárgyalja, amely a Krím-félszigeti bizánci lakosság révén került e területre. A bizánci leletek bemutatásában a fémleletek mellett fontos szerepet játszanak a kerámia, üveg- és

selyemleletek leírásai is, amelyek egy része a Bizánci Birodalom más részeiről is ismert anyagi kultúra megnyilvánulása. Előfordulnak ugyanakkor kifejezetten e területre jellemző lokális, regionális lelettípusok is. E tekintetben kifejezetten érdekes a Fekete-tenger déli partvidékéről is ismert amforák és lapos fülű korsók helybeli elterjedése.

A téma jelentősége és sokrétűsége, a kézirat hiánypótló jellege, valamint annak sokoldalú felhasználási lehetőségei kétségtelenek. Nemcsak a régészek, hanem a történészek és a művészettörténet iránt érdeklődő hallgatók számára is érdekes kötet született. Türk Attila könyvét jó szívvel ajánlom tehát minden kedves olvasónak!

Budapest, 2019 november

Csiky Gergely
régész, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest

1. *A Krím-félsziget*

1.1. *A Krím-félsziget természetföldrajza*

A mintegy 26 860 km² kiterjedésű Krím-félsziget mélyen belenyúlik a Fekete-tengerbe északról, keletről pedig az Azovi-tenger határolja. A félsziget tengerpartja több mint 1000 km hosszan nyúlik, melyet több nagy öböl tagol. A fekete-tengeri szakaszon ilyen pl. a Karkinitszkij-, a Kalamiti-, és a Feodóziai-öböl. Az Azovi-tenger határolta tengerparton található a Szivas-, a Kazantip-, és az Arabat-öböl. A félsziget keleti végén a Kercs-félsziget, a nyugatin pedig a Tarhankut-félsziget található. A Krím-félsziget (területe: 26 ezer km^2) korábban Ukrajna legdélebbi részén (északi szélesség: 46°15' és 44°23', keleti hosszúság: 32°30' és 36°40'), 2014 óta Oroszország területén található. A félsziget déli és nyugati partját a Fekete-tenger, keleti partját pedig az Azovi-tenger mossa, ami a Kercsi-szoroson keresztül kapcsolódik a Fekete-tengerhez. A félsziget északi része lagúnák sorozatával tagolt, a mindössze 8 km széles Perekop-földszoroson keresztül érintkezik az európai szárazfölddel. A földszorostól keletre és délkeletre a sekélyvizű Sivas található, amelyet az Arabat-turzás rekeszt el az Azovi-tengertől.

A félsziget domborzata igen változatos. Területe az északi síkságra, a keleti Kercs-félszigetre és a déli Krími-hegységre osztható. Az északi síkság a Kelet-európai-síkság folytatása. A Kercs-félsziget 200 m-nél sehol sem magasabb ÉK-i dombvidékének jelentőségét nagy vasérckészlete adja. Csupán a legdélibb rész, a Krími-hegység tartozik az Eurázsiai-hegységrendszerhez. Sevastopoltól Feodosijáig mintegy 150 km hosszúságban és 50 km szélességben húzódik közvetlenül a tengerpart mentén. A Krím-félsziget legmagasabb pontja a Roman-Kos csúcs, mely 1545 m magas, a terület nagyrésze azonban 500 m tengerszint feletti magasságú.

A közel 27 000 km² terület 72 %-át sígság, többnyire sztyepp, a 20 %-át hegyek, míg a 8,5 %-át tavak és más vízjárások alkotják. A félsziget északról a 8 km hosszú Perekopi-szorossal kapcsolódik az eurázsiai kontinenshez, mely a félsziget legészakibb pontja. A legdélibb a Saryc-fok, a legnyugatibb a Kara-Mrun-fok a Tarhankut-félszigeten és a legkeletibb a Fonar'-fok a Kercs-félszigeten. Az említett legkeletibb és legnyugatibb pont közötti távolság 326 km, míg a Perekopi-szoros és a Szarycs-fok közötti észak-déli maximális távolság 205 km. A félsziget teljes, szárazföldi és tengeri határának együttes hossza több mint 2500 km.

A Kercs-félsziget kialakulása szoros kapcsolatban áll a Krími-hegység létrejöttével, mivel a félszigetet a Krím hegyvidéke által leírt tengely folytatásaként tartják számon. A félsziget ortográfiai rendszere azonban teljesen önálló és sajátos képet mutat.

A Krími-hegység főképpen középkori mészkőből, palákból és homokkőből áll. A fővonulat meredeken szakad le a tenger felé. A törésvonal mentén jelentős volt a vulkanizmus is. Központi részét, a jajlákat (az 1200-1300 m átlagmagasságú fennsíkokat), a folyók mély szurdokvölgyei választják el egymástól. A hegyi jajlákon a kémiai mállás jelentős, a karsztosodás folyamata előrehaladott, ami gazdag formakincset eredményezett (karrmezők, aknák, töbrök, dolinák, barlangok stb.). A vidék legszebb, tájképi szépségben bővelkedő része az alig 3-8 km széles és 40-50 km hosszú partvonal: a Krími Riviéra.

Az Azovi-tenger fő folyója a Don. Futásiránya mutatja, hogy hasonló tektonikus vonalon folyik, mint a Dnyeper. A Közép-orosz-hátság keleti lejtőjén, Tula közelében ered. Egyetlen jelentős mellékfolyója a Donyeci-hátság vizeit lecsapoló Donyec. A második világháború után Cimljanszknál hatalmas duzzasztógátat és erőművet építettek (Cimljanszki víztározó) a Don-folyóra.

A Krím-félsziget éghajlata a Kelet-európai-síkság kontinentális, és a Földközi-tengerrel érintkező Fekete-tenger szubmediterrán klímájának átmenete. Bár a távolság az északi síkság és a déli tengerpart között mindössze 60-70 km, északon -30°C alá is süllyedhet, nyáron pedig +45°C fölé is emelkedhet a hőmérséklet. Ugyanakkor a mediterrán éghajlatú keskeny parti sávon a tél rövid és enyhe. A januári középhőmérséklet +3 és +5°C közötti. A nyár ugyan hosszantartó, de a tenger mérséklő hatása miatt nem túl forró. A napsütés évi átlaga egyes

helyeken a 2500 órát is eléri. A gyakori északi hidegbetörésekkel szemben a Krími-hegység nyugat-keleti irányú vonulata védi a keskeny parti sávot. A kedvező éghajlat miatt lett kedvelt üdülőhellyé Krím, ahol gyakran október elejéig tart a fürdőidény. Augusztusban Jaltánál a levegő és a tengervíz átlagos hőmérséklete egyaránt 24°C. A csapadék évi mennyisége területenként változó, a legszárazabb területek Sudak és Tarhankut vidéke (300 mm alatt). A Kercsi-félsziget csapadékban szintén szegény (évi 300-500 mm), míg a legcsapadékosabb területek a Krími-hegység nyugati fennsíkjain találhatók (1000 mm felett). A Krími Riviérán 500-750 mm csapadék esik. A csapadék maximuma az őszi-téli félévre esik, ekkor az évi csapadékmennyiség kb. 60%-a hullik le. A téli csapadék nagy része eső formájában jelentkezik, a hótakaró vékony és nem tartós, mindössze 10-20 napig marad meg.

A félsziget változatos felszínének, valamint éghajlatának következtében eltérő talajtípusokkal találkozunk az egyes területeken. A csapadékban szegényebb keleti területeken, valamint a félsziget belsejében a gesztenyebarna talajok az uralkodóak. A hegyvonulat lejtőin barna erdőtalaj, a hegységek előterében csernozjom található. Sivas vidékén sós és szikes talajok uralkodnak. A mediterrán éghajlatú déli területen a vörös színű terra rossa fordul elő, amelyen az örökzöld keménylombú erdők és cserjések díszlenek, melyek közül a szamócafát és a szúrós csodabogyót érdemes megemlíteni. Valódi macchia növényzet azonban nem alakult ki a félszigeten.

A Krím-félsziget déli része szubtrópusi jelleget mutat (ld. Nyikita botanikus kert). A glaciális reliktumoktól a mediterrán örökzöld növényzetig, a bükktől a sztyeppek árvalányhajáig minden megtalálható a Krímen. Mintegy 2000 növényfaj él a félszigeten, melyek közül közel 1500 faj a fővonulat déli lejtőin, igen kis területen koncentrálódik.

A Krím-félsziget síkvidékének flórája az ukrajnai sztyeppflórával mutat rokonságot. Sivas vidékén az ürömfüves sztyeppe a jellemző, a félsziget belsejében az árvalányhajas vegyesfüves sztyepp jelenti az eredeti növényzetet, mely a mezőgazdaság térhódítása miatt már csak foltokban lelhető fel. A Krími-hegység északi lejtőin zárt erdőségekkel találkozhatunk, a déli lejtőkön a bükköt a tölgy váltja fel.

A flórához hasonlóan a fauna is bővelkedik eredeti vonásokban. A Krími-hegység faunája Kis-Ázsia, valamint a Balkán-félsziget faunájával mutat közeli rokonságot. Ezt az bizonyítja, hogy a krími szarvas a kis-ázsiai típus őshonos alfajtája. Kis-ázsiai kapcsolatot mutat még a csigafauna is. A Krím hegyvidékének északi lejtőin található zárt erdők faunája a leggazdagabb. E területekre jellemző a szajkó, a kékcinke, a feketerigó, a vadgalamb, a vörösbegy, továbbá a vízicickány, róka, nyest, szarvas, őz, borz stb. A jalákon számos ragadozó madár él, mint például a fehérfarkú sas, vagy a dögkeselyű, de a hantmadár, vagy a kék kövirigó is itt található. Az előhegységekre jellemző a kis krími menyét, fülemüle, seregély, szarka, kuvik, vetési varjú stb. A Krím síkvidékének faunája rokon a tőle északra fekvő sztyeppövezet állatvilágával.

Válogatott irodalom

Айбабин, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь 1999.

Баранов, И. А.: *Таврика в эпоху раннего средневековья*. Киев 1990.

География Крыма Симферополь. Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 1995.

История геологического развития Крыма. *Геология СССР*. Москва 1969. - Т. 8. Ч. 1. 511–513.

Giaime M., Avnaim-Katav S., Morhange C. et al: Evolution of Taman Peninsula's ancient Bosphorus channels, south-west Russia: Deltaic progradation and Greek colonization, *Journal of Archaeological Sciences: Reports* 2016:5, 327–335.

1.2. *A Krím-félsziget rövid története az antikvitástól az Orosz Birodalom megszállásáig*

Az írott források alapján az első ismert nép a Krímben a kimmerek voltak, akiket a szkíták űztek ki a területről a Kr. e. 7. század folyamán. A kimmerek közül kevesen maradtak, akik a hegyekben találtak menedéket. A Kr. e. 3. századra a Krím lett a Szkíta Birodalom központja, akik a Dnyeper alsó folyása mellől érkeztek. Birodalom fővárosa majd hat évszázadon át az a Neapol volt, melynek romjai ma Szimferopol területén találhatóak.

A Krím-félsziget középső területén a legrégibb, név szerint ismert lakói a taurok (görög: Ταύροι, Ταῦροι), akik a terület déli részének hegyei között, illetve azok lábánál éltek. A görög és római történetírók munkáiban gyakran szerepelnek, első említésük a Kr. e. 6. századból, míg az utolsó a Kr. u. 1. századból való. Hérodotosz a görög–perzsa háborúk kapcsán emlékezik meg róluk, mint olyan népet, akik ellenállak a szkítáknak a perzsáknak nyújtandó katonai segítségben, ugyanakkor több forrás is rendkívül vad és vérszomjas népként írja le őket. Mivel együtt éltek, illetve keveredtek a szkítákkal, ezért gyakran 'tauroszkíták'-nak (görög: Σκυθοταύροι, Ταύροι Σκύθες, Ταυροσκύθες) nevezik őket.

Sztrabón arról ír, hogy Simbolon (Balaklava) kikötőjében Kherszontól nem messze a taurok hajókat fosztogattak. Tacitus adata szerint Kr. u. 49-ben a taurok földjén megsemmisült római *cohors*, továbbá Ammianus Marcellinus szintén vadságukat emeli ki, továbbá, hogy három törzsük, az arihik, a szinhik, és a napeiek a leggonoszabbak, Devanak, másnéven Orislohanak mutatnak be áldozatot. A Boszporoszi Királyság területén feltárt néhány sírépítmény falán találunk feliratokat arról, hogy a halott maga is taur volt.

Pontosan nem tudjuk, hogy milyen nyelven beszéltek a taurok, de két elpézelés él ezzel kapcsolatban, egyesek indoiráni, míg mások abház-adyge nyelvűeknek tartják őket. Régészeti hagyatékuk a kizil-kobinszki kultúra. Ez egy bronkori kultúra, mely a Kr. e. 9–6. század között létezett a hegyvidéki Krímben, iletve annak előterében. A szimferopoli körzetben az úgynevezett Vörös barlangokban tárták fel a névadó lelőhelyet (krími tatárul: *Qızıl Qoba, Къызыл Къоба, Кизил-Коба*), Ernst és Boncs Oszlomszkij régészek vezetésével 1921 és 1924 között. Jellegzetes fekete, reduktív égetésű kézzel formált kerámiák mellett egy letelepült földművelő és nagyállattartó népesség hagyatékát tárták fel.

Még a Kr. e. 7. században kezdtek görög telepesek beköltözni és letelepedni a félsziget partvidéke mentén. Közöttük elsősorban Kherszonban (a mai Szevasztopol környékén) a herakleai dórok telepedtek meg, míg a miletoszi iónok Theodosiában és Pantikapaionban. Ez utóbbi később a Boszporoszi Királyság fővárosa lett, a mai Kercs mellett. Két századdal később (Kr. e. 438-ban) az utóbbi település archónja felvette a Boszporusz királya címet. E városállam jó kapcsolatot ápolt Athénnel, gabonával és más termékekkel is ellátta. A boszporoszi királyok közül az utolsó, V. Paerisades a szkíták nyomása alá került, akik miatt arra kényszerült, hogy Kr. e. 114-ben VI. Mithradates, Pontus királya protekturátusa alá kerüljön. Ez utóbbi uralkodó halála után fia, Pharnaces mintegy az apja ellen vívott háborúban nyújtott segítségért ellenszolgáltatásként Rómának adja a Boszporuszi Királyságot Kr. e. 69-ben, és bár Kr. e. 15-ben még egyszer visszakerült a Pontuszi Királyság tulajdonába, ennek ellenére továbbra is adót fizetett Rómának.

Az elkövetkező századokban a jól fejlődő, kereskedő Krímet lerohanták, vagy elfoglalták előbb a szarmaták a Kr. u. 1. században, majd a gótok (250), a hunok pedig 376-ban megdöntötték a Boszporoszi Királyságot. A későbbi időben megszállták a kazárok (8–9. század), a bizánci görögök (1016), majd a mongolok (1237). A 13. században a genovaiak pusztították, vagy foglalták el azokat a településeket, amelyeket riválisuk, a velenceiek alapítottak a krími tengerparton, pl. Eupatoria, Cembalo (Balaklava), Soldaia (Sudak) és Kaffa (Theodosia). A pezsgő kereskedelem egészen a félsziget török inváziójáig tartott (1475). Közben a tatárok megerősítették hatalmukat a félsziget északi és középső részén a 13. század során, és az Arany Horda bukása után egy önálló kánságot alapítottak Dzsingisz kán egy leszármazottja, Hadzsi Giraj vezetésével. Ő és leszármazottai először Solkhat-ban, majd a 15. századtól

Bahcsiszarajban székeltek. 1478-tól ők 1777-ig az Ottomán Birodalom adófizető hercegeiként uralkodtak, amikor legyőzték őket és a Krím Oroszországtól függő területté vált. 1783-ban az egész Krímet elfoglalta az Orosz Birodalom.

1.3. *A Krím-félsziget története a 6. sz. második felétől a 10. század közepéig*

A Krím-félsziget középső, hegyvidéki része a Kr. u. 4–5. században folyamatosan ismét római uralom alá került. A 6. században a Türk Kaganátus elfoglalta a keleti Krímet és a Boszporoszi Királyságot megdöntötte. A 7. században Kherszon kivételével gyakorlatilag az egész félsziget területe kazár uralom alá került. A 680-as évek elején a kazárok beköltözésével a politikai és etnikai kép alapvetően megváltozott, melyről a bizánci történetírók, Theofanes és Nikefor számol be. Ebben az időben ez még csak a Kercs-tengerszoros európai és ázsiai oldalára vonatkozott. A. I. Ajbabin véleménye szerint Bospor városát, a térség központját 686–687-ben foglalták el. A 8. század elejére a kazárok megvetették a lábukat Dori területén is, és az is felvetődött, hogy rövidebb időre már ekkor Kherszon közelében is.

II. Justinianus idején került a Krím-félsziget területe igazából a bizánci történetírók látószögébe. Sem korábban, sem később Tavríkia nem játszott olyan fontos szerepet a Bizánci Birodalom életében, mint ezen időszakban. 695-ben II. Justinianust száműzték Kherszonba, ahol 704-ben — megtudva Leo bukását Konstantinápolyban — kinyilvánította igényét a trónra. A város lakói ennek hatására a megölését, vagy a fővárosba küldését határozták el. Ezt megtudva Justinianus elmenekült a városból, kapcsolatba lépett a kazár kagánnal és az ő engedélyével Phanagoriában telepedett le a mai Tamany-félszigeten, valamint feleségül kapta a kagán lánytestvérét. III. Tiberius (695−705) ezt megtudván kapcsolatba lépett a kazár kagánnal és Justinianus kiadását kérte. Ő azonban titokban a bolgárokhoz szökött Phanagoriából és 705-ben az ő segítségükkel tért vissza a trónra. A későbbiekben a kegyetlen Justinianus számos tengeri hadjáratot indított Kherszon ellen, melyhez kazár támogatást is kapott.

Míg a 8. század közepén Bizáncnak sikerült visszaszereznie hatalmát Kherszon irányítása fölött, ugyanakkor keveset tudunk a hegyi Krím területén érvényesülő politikai-adminisztratív befolyásról. Közismert, hogy a 8. sz. elején a kazár protektorátus alatt lévő tavríkiai erődök és településeik a Kherszonhoz tartozó adminisztratív és egyházi közigazgatás alatt álltak. A 8. század közepén a terület nagyobb önállóságot élvezett, Gótia polgárainak hívták magukat, akik közül a várak arkhónjai is kikerültek. A Gótia terminus elsősorban az egyházi irodalomban volt használatos, és a 8–9. század fordulóján önálló érsekséget kapott. A hivatalos történeti források a klima terminust használják ennek a területnek a megnevezésére, amelyet arkhónok irányítanak.

A 8. századi Krím egyház- és politikatörténetéről sajnos keveset tudunk. A század elején, illetve azt megelőzően két érsekség működött: a keleti Krímben a Boszporoszi Érsekség, míg nyugaton a Kherszoni Érsekség. A Krími Gótia a kherszoni alá tartozott, bár ennek politikai vonatkozásáról nincs adatunk. Ennek szemléltetésére példa Szent Gótiai János, az első gótiai érsek, akinek életéről és tevékenységéről a „Gótiai János élete” néven fennmaradt forrásból tudunk. Szent Gótiai János a Krím déli területéről származott Partenit-ben született, ahová a bizánci hadseregben kopjásként szolgált nagyapja telepedett leszerelése után. Hittudományi tanulmányait követően a Kherszoni Érsekség tekintélyes egyházi vezetői közé számított. A kherszoni püspök támogatta a 754. évi zsinat döntését V. Konstantin császárral (741−775) szövetségben a képrombolással kapcsolatban, mely időszakban metropolita rangot töltött be.

A hivatalos nézet szerint a képrombolók (Kr. u. 726–787, 815–843) mozgalma az ikonok tiszteletének elvetésére irányult. Azonban a helyzet ennél jóval árnyaltabb volt. Az irányzat a gazdag városi templomok és szerzetesek elleni tiltakozás eredményeképpen jött létre: abból a tézisből alakult ki, mely elvetette az ikonok állítását és a templomhoz tartozó földek elvételét követelte.

Az egyház körül fennálló ideiglenes anarchiát használta ki János, aki Gótia támogatását élvezve megkísérelt létrehozni egy, külön gótiai egyházat. Ez időben döntötte el az egyházférfi, hogy részt vesz a képrombolók és az ikonokat tisztelők között húzódó vitákban, mint az ikonok megmentője. 784-786 végén került sor arra a híres krími eseményre, mely az irodalomban úgy ismert, mint Gótiai János felkelése, Gótia világi és egyházi köreinek fellépése a kazárokkral szemben. Egy forrás így nyilatkozik a történtekről: A szentéletű János püspök ezt követve az Ő népével (nyájával) együtt kiadatott a kazár uralkodónak, mert az egyezséget kötött Gótia urával, fejedelmeivel és népével, hogy a fent megnevezett kazárok ne uralkodhassanak az országon. A kagán a Dorosz (mai Magnup) nevezetű várba küldte őket, ahol fegyveres őrizetet helyezett el. Ők a szentéletűt népével együtt kiűzték a várból és átvették a hatalmat Kliszur városának segítségével. Jól látható, hogy a főpapot elárulta ez a település, azzal, hogy a kagánhoz fordult, mégis a püspök Gótia urának kegyelmét kérte. Azonban Ő tizenhét rab kivételével bűnösnek találta az árulókat és kivégeztette azokat. Eközben a szentéletűt is őrizetbe vették, de neki sikerült elmenekülnie és az istenfélő Amasztridába ment."

A megtorló intézkedés után a kazárnak sikerült teljes mértékben kiépítenie a felügyeletét a bizánci területek nagy részén Tavríkiában. A kialakult helyzet megkövetelte a helyi egyházszervezet átformálását. Alapjában véve a bizánci fennhatóság alatt levő délnyugat krími területeket összekapcsolták a Kherszoni Érsekséggel, abból a célból, hogy a kazár fennhatóság alatt élő keresztények számára egy önálló gótiai érsekséget alkothassanak meg. Ezt segítette az is, hogy a kazárok már a 9. század elején kezdték fokozatosan elveszteni a kontrollt a Krím-félsziget délnyugati régiói felett, melyek a század közepére már újból Bizánchoz tartoztak.

A 9. század közepén a bizánci kormány új adminisztratív területi egységet hozott létre – a themát. A *thema*k Bizánc közigazgatási egységei voltak, amelyek élén a vezető katonai és polgári hatalommal is bírt. A mai kutatók álláspontja szerint a themák megszervezése a 841. év nyarára tehető a Krímben. Létrejöttük kötődik a Fekete-tengertől északra elterülő sztyeppék magyarok által történt birtokbavételéhez. A 830-as évek közepén a magyarok teljesen elszigetelték a kazárokat a Krímtől észak felől, így azok nem tudták fenntartani hatalmukat Tavrikia délnyugati részein, amit Bizánc ki is használt.

Kezdetben a birodalom által felügyelt krími területek elnevezése úgy hangzott, hogy „éghajlatok themája". A *thema* magában foglalta a félsziget délnyugati hegyes vidékeit is. A 850-es évek elején a neve megváltozott és ma úgy hangzik, hogy „Kherszoni thema". A thema elnevezésének cseréje a politikai helyzet változására utal a Krímben. Ugyanis kiderült, hogy a birodalom nem volt abban a helyzetben, hogy meg tudja védeni Gótiát a magyaroktól; a későbbiek folyamán már a besenyőktől sem. Ezért a 9. század közepén csupán Kherszonra és a közvetlen környezetére terjedt ki a hatalma Bizáncnak, ami hatással volt az elnevezésekre.

Bonyolult politikai viszonyok uralkodtak a 9. század második felében a Krím-félszigeten, amelyről a szláv ábécé egyik megalkotójának, Konstantinnak (szerzetességben a Kirill nevet vette fel) életrajza is tanúskodik. Ő 860-ban követként teljesített missziót a Kazár Kaganátusban, III. Mihály császár megbízásából. Az odavezető út a Krímen keresztül vezetett. A forrás szerint Konstantin szervezte meg Kelemen pápa ereklyéjének átszállítását a városi székesegyházba. Ott tudta meg, hogy a kazárok ostrom alá vették a „keresztény várost". Elindult a kazár főhadiszállás felé, ahol meggyőzte a hadvezért, hogy keresztelkedjen meg és függessze fel az ostromot és biztosítsa az ott lakók sértetlenségét. Az úton visszafele Konstantinra rátámadtak a magyarok, akik meg akarták ölni őt, de meglátva, hogy imádkozik, „Isten akaratából" elengedték. Majd miután Konstantin megtudta, hogy az ő gyülekezetének létezik egy hatalmas tölgyfája, melynél a helyi lakosság pogány áldozatokat mutat be, azonnal elment oda és rábírta az embereket, hogy vágják ki a fát és égessék el.

A mai kutatók álláspontja szerint a 9. század közepe felére már majdnem kiszorították a kazárokat a Krímről, csupán a Kercsi-szorost és annak partvidékét tartották fennhatóságuk alatt. Hamarosan viszont elvesztették utolsó bástyájukat is a félszigeten – a Boszporuszt, ahol

visszaállt újra Bizánc hatalma. A magyarok uralma a Krímen szintén rövid életűnek bizonyult, hiszen már a 880-as években kiűzték onnan őket a besenyők. A 10. században miután az ruszok megsemmisítő csapást mértek a Kazár Kaganátusra, azt követve került a félsziget a besenyők uralma alá. A 11. században a füves pusztával tagolt Krímet a kunok hódították meg a mongolok által meghódított kunok, akik előbb az Arany Horda uralma alatt éltek. Belőlük a 14. századra kialakult a krími tatárság, amely jelenleg is ott élő népcsoport.

Válogatott irodalom

Kizilov, Mikhail – Prokhorov, Dmitry.: The Development of Crimean Studies in the Russian Empire, the Soviet Union, and Ukraine. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (Dec 2011), Vol. 64:4, 437–452.
Williams, Brian Glyn. *The Crimean Tatars: The Diaspora Experience and the Forging of a Nation* (Brill 2001
R.T. Ridley. Canberra. Zuckerman C., The early byzantine strongholds in Eastern *Pontus* 1991. 11.
Айбабин А.И., 1990. Хронология могильников Крыма поздне-римского и раннесредневекового времени // *МАИЭТ*. Вып. 1.

2. *A Krím-félsziget legfontosabb lelőhelyei a közép bizánci korban*

2.1.1. *Herszon*

Szevasztopol szomszédságában található Kherszon, helyesebben Kherszonészosz az ókorban tulajdonképpen köznév volt. A szóösszetétellel (kerszosz: kontinens, nészosz: sziget) az ókori görögök négy félszigetet jelöltek, köztük a Tauriszi Kherszonészoszt, vagyis a Krím félszigetet, ahol Kr. e. 422 táján azonos névvel (dór) városállamot alapítottak. A Kr. e. 2. század végén a szkíták Kherszonesz ellen vonultak, s ekkor a városállam kénytelen volt VI. Mithridatesz Eupator pontuszi királyhoz fordulni segítségért. A Diophantosz vezénylete alatt érkezett felmentő sereg ugyan visszaadta a városállamnak a korábban elvesztett területeket, de Kherszon ettől kezdve előbb a Pontuszi, majd a Boszporuszi királyság fennhatósága alá került. A későbbi bizánci uralom alatt a városnak önkormányzata is volt, mint a legutolsó görög városállamoknak. A város részleges pusztulását okozta a genovai kereskedőkkel történt rivalizálás, akik megakadályozták a görögök tengeri kereskedelmét Bizánc felé. A 988-989. évi orosz-bizánci háborúban Vlagyimir nagyfejedelem seregei bevették a várost, maga a nagyfejedelem pedig a legendák szerint itt tért át a keresztyén hitre, amelyet ő kezdett hazájában terjeszteni. Később a 11–13. században Kherszon és a Tamany-félszigeten kialakult orosz Tmutarakanyi Fejedelemség között kereskedelmi és politikai kapcsolat szövődött. A 13. század végén azonban a tatárjárás súlyos pusztítást okozott a városállamban, amelyet végül a 15. században a törökök beolvasztottak a Krími kánságukba. A városállam kezdetben demokratikusan működött szenátussal és népgyűléssel. Ekkor a városállam rabszolgákat is tartott. Később vált egyre inkább arisztokratikussá az állam, melynek élén az első archón állt. Herszonnak saját pénze volt, s lakói jelentős földterületeket birtokoltak a Krím nyugati partvidékén. Polgárai gabonával és állati termékkel, sóval, borral kereskedtek, kézművességgel foglalkoztak.

2.1.1.1. *Kherszon története és kutatástörténete*

Tauriszi Herszonesz, vagy egyszerűen csak Herszonesz (Χερσόνησος — ἡ χερσόνησος: „félsziget”; a bizánci időben – Kherszon, a genovai periódusban – Szarszona, az orosz évkönyvekben – Korszuny) – az ókori görögök által alapított városállam a Heraklészi félszigeten, a Krím délnyugati partvidékén. Ma a herszonészoszi romváros Szevasztopol gagarini körzetében fekszik. Kherszon elhelyezkedését tekintve már kétezer éve hatalmas politikai, gazdasági és kulturális központja a Fekete-tenger északi régiójának. A görög települést Kr. e. 529/528-ban hozták létre és elsősorban a Fekete-tenger kis-ázsiai vidékéről, Heraklea-ból települtek ide pontusziak. A város a Krím délnyugati térségében terül el, annál az öbölnél, melyet ma Karpantinának neveznek. Kherszon legkorábbi rétegeiben a feltárások jelentős mennyiségű koponyatöredéket és archaikus, fekete, alakos kerámiát eredményeztek, melyeket a Kr. e. 6. századra, vagy későbbre lehet datálni.

Nem több mint száz évvel Kherszon alapítása után már az egész félsziget a fennhatósága alá került, amikor is már a Karpantinai és a Homoki öböl határolta kétoldalról (a görögből fordított „Herszonesz” a félszigeteket jelölte, míg a hellének Tavrikiának (az áruk országának) a Krím déli partvidékét nevezték). Kherszon aktívan részt vett az ógörög ünnepségek és sportesemények szervezésében, vezető szerepet töltött be a belpolitikai életben. A Kr. e. 4–3. században Kherszon nagy mennyiségű ezüstpénzt veretett, amely sikeresen vetélkedett a Fekete-tenger régiójának más valutáival. A Kr. e. 3. században Kherszonban élt a történész Sziriszk, a város történetének leírója, aki kapcsolatban volt a Boszporosszal (Pantikapaion) és más Fekete-tenger melléki várossal is. Munkájában említést tett egy híres rendeletről, melyet a Kr. e. 3. század közepére keltez.

A kherszoniak minden évben háborút vezettek az állam fennmaradása érdekében. A Kr. e. 2. században nagy áldozatokkal járó, sokáig húzódó háborúba keveredtek a szkítákkal. Elvesztették Kerkinyitidát, megsemmisítették a kaloszi limest, nem egyszer fordult elő, hogy az ellenség már a kapuknál állt. Ebben a helyzetben Kherszon rá volt kényszerülve arra, hogy a pontuszi cárhoz, VI. Mithridatész Eupatórhoz forduljon segítségért, aki hatalmas seregével és annak élén Diophantosz hadvezérrel indult a Krímbe. Egyesítette hadait, melybe kherszoni és pontuszi csapatok is csatlakoztak.

Ezt követve Diophantosz három hadjárata megsemmisítő csapást (kb. Kr. e. 110–107) mért a szkíta csapatokra, elfogta Theodosiust, átvonult a Kercsi félszigeten és bevette Pantikapaiont. A sikerért viszont nagy árat fizettek a kherszoniak, nem sikerült megőrizniük a függetlenségüket. Kherszon immáron Mithridatész birodalmának részét képezte. Ezt követve a város állandó függésben volt a boszporoszi államtól.

VI. Mithridatész Eupatór halála után a Földközi-tenger északi térségének politikai térképe jelentősen átrendeződött. A herszoniak törekedtek arra, hogy Róma „biztonságos kezei alá kerüljenek” „szabad város” minőségben, és megszabaduljanak Boszporosz kegyetlen uralkodójának megalázó fennhatóságától. A római diktátor Gaius Julius Caesar teljesítette a város ezen kívánságát. Azonban később a saját, kedvelt tézisét, az „oszd meg és uralkodj” elvét, a következő római császárok nem tartották be és a várost szövetségeseik fennhatósága alá helyezték, a boszporoszi uralkodók alá. Azok a városnak viszonylagos szabadságot biztosítottak. Az időszámításunk előtti első századokban Kherszon megszilárdította oligarchikus köztársaságát. Vezetői közt az előkelő, de nem igazán jelentős, inkább hűséges római személyek voltak nagyszámúak. A Kr. u. 60-as években a rómaiak hatalmas expedíciót szerveztek Tavrikiába azért, hogy a szkítákat visszaverjék, így viszont újra fenyegetésnek tették ki a várost. Tiberius Plautius Silvanus Aelianus tribunus megsemmisítő vereséget mért a szkítákra, miután Kherszon a továbbiakban a római csapatok határ menti erődjeként funkcionált a Fekete-tenger északi partvidékén. A város fellegvárában, felváltva és kiegészítve egymást állomásoztak az itáliai csapatok: a XI. Claudiusi és V. Makedóni légiói Alsó-Moesiából (a mai Bulgária területe), a kherszoni kikötőkben pedig a moesiai, flaviai flotta állomásozott. A

városban székelt még a hadi tribunus is, innen vezényelve a szárazföldi és tengeri haderőt a Krímbe.
A 3–4. század határán jelentek meg Kherszonban az első keresztények. A kereszténység az 5. században a hivatalos vallássá vált. Lerombolták az antik művészet emlékeit, színházait, templomait. Utóbbiak helyét a keresztény templomok, kápolnák vették át. A római birodalmon belül a 4–5. században kegyetlen harcokat folytatott a város a túlélésért, visszatartva a barbárok egyre erősebb előrenyomulását, akik közül jelentősen kitűntek a tomboló hunok. Kherszon megmenekült hatalmas, védelmező falainak köszönhetően és még ezer évig nyugodtan élhettek a településen belül, de már új hűbéri rendszer keretein belül.
Az 5. században Kherszon a Bizánci birodalom uralma alá került, és a 9. században vált az egyik katonai-adminisztratív körzetté. Ez időben nem csupán a belső arculata változott meg a középkori városnak, hanem maga az elnevezése is. A bizánciak Herszonomnak, a szlávok pedig Корсунем-nek hívták. Egészen a 13. századig Bizánc egyik határ menti erődtámpontja volt a Krímben. Ezen évezred történelmében Kherszon a Kazár Kaganátus, a Kijevi Rusz, a besenyők és kunok ütközőpontjába került, de az ellenségnek mindössze egy alkalommal sikerült bejutnia a városba. A 988-as évben a kijevi fejedelem, Vlagyimir néhány hónap ostrom után elfoglalta a várost. Korszuna (más néven Kherszon) elfoglalása után Vlagyimir rákényszerítette saját feltételeit II. Baszileosz bizánci cárra és feleségül vette annak leányát, Annát. A régi krónikás hagyományban ez az esemény - Korszuna bevétele – elválaszthatatlanul összekapcsolódik a Rusz és az orosz nép pravoszláv hitre való térésével.
1204-ben a IV. keresztes hadjárat bukása a Bizánci Birodalom kisebb államokra való szétaprózódását eredményezte, ami magára vonta a muzulmán hatalmak és nomád törzsek figyelmét, amik Kherszon számára súlyos következményekkel jártak a 13. század első felében.
A kereskedelmi szempontból a városnak közvetítő szerep jutott. Kis-Ázsia görög városaiból, az Égei-tenger szigeteiről és a görög szárazföldről (Herakleia, Szinope, Rodosz, Délosz, Athén) vitték oda a kereskedők portékáikat; többek között értékes fémeket, fegyvereket, festett fekete-fényezett edényeket, olívaolajat, márványt stb. Ezek jó része aztán a szkítákhoz került. A meghatározó kherszoni export a helyi kereskedőknek volt köszönhető: kenyér, jószág (szarvasmarha), bőrök, prémek, méz, viasz valamint rabszolgák adás-vétele folyt itt. A Herakleiai félszigeten a kherszoniak művelés alá vonták a földeket – melyeken erődítményeket, majorságokat, parcellázott földeket, szőlősöket, kerteket alakítottak ki. A szőlőművesség és borkészítés is a helyi gazdálkodás részét képezte. Az ipari tevékenység pedig számos városban több ágra bomlott: fazekas, kovács, öntő (ötvös), építői és csontfaragói mesterségekre. A lakosok e mellett minden időben a legjobb tengerészeknek és halászoknak számítottak.
A római protektorátus segítette a gazdasági fellendülést az 1–3. századokban. A városlakók időről-időre megerősítették a város falait és bástyáit, új templomokat és fürdőket emeltek, átépítették a színházat, vízvezetékcsöveket fektettek le. Kherszon élénk gazdasági életével a Fekete- és Földközi-tenger legnagyobb kereskedelmi-ipari központjai közé tartozott. Mindenekelőtt saját hagyományos partnerei voltak a déli parvidéken Pontusz – Herakleia, Szinope, Amisz, Amasztrida. Kherszonban időről időre megújították az arany érmék dombornyomatát. A már több nemzedékek óta kereskedéssel foglalkozó helyieknek még finom kidolgozású üveg és bronz edényeket, változatos vörös-fényezett kerámiákat, fűszereket és parfümöket is sikerült beszerezniük. A városból nagy mennyiségben szállítottak mezőgazdasági cikkeket, bőröket, sózott és szárított halat valamint halszószt is. Ebben az időben a halászat önálló városi, gazdasági egységgé alakult át. Az ásatások során feltártak körülbelül száz halsózó ciszternát, melyek közül néhány befogadóképessége elérte a 30-40 tonnát.
Miután Vlagyimir bevette Kherszont, Bizánc szövetséget kötött a Kijevi Russzal. Kettejük kereskedelmében közvetítő-szolgáló szerep jutott Kherszonnak, ami számára roppant előnyösnek bizonyult. Innen indították útjára a mezőgazdasági cikkekből és állatállományból

álló rakományt Kis-Ázsiába és Bizáncba; a déli országok pedig Kherszonon keresztül szállítottak észak felé fegyvereket, szöveteket (kelmét), olajat.
A 11–12. században megfigyelhető volt a város kereskedelmi-gazdasági státuszának némi gyengülése. Ugyanakkor sikerült megőriznie jelentőségét, mint a régió bizánci katonai-politikai támaszpontja, melyről a szevasztok – legmagasabb rangú hivatalnokok, akik a birodalmi család tagjai voltak – írásos dokumentumai mesélnek.
Idővel Bizánc ereje meggyengült és a 13. században a Fekete-tenger kereskedelme az olaszok kezébe került (velenceiek, aztán a genovaiak), akik a Krímen megalapították saját gazdasági telephelyeiket. A kereskedelmi utak áttevődtek az Észak-Krímbe és ez lett az egyik oka annak, hogy Kherszon gazdasága krízishelyzetben találta magát.
A 15. század közepe felé az élet a városban végérvényesen megszűnt. Ahogy telt az idő, a föld maga alá temette az egykor nagy és gyönyörű város romjait.
Érdekes adatként szolgál az, hogy a konstantinápolyi uralkodók politikai ellenlábasai itt töltötték száműzetésüket: Márton, római pápa valamint a trónjától megfosztott II. Jusztinianusz és vetélytársa Vardán Fülöp, IV. Hazarina fivérei, valamint az az ember, aki IV. Romanosz fiának adta ki magát. Kherszonban megfordult a rusz fejedelemasszony, Olga, spártai Konstantin herceg, a görög Georgij herceg és az orosz cár III. Alekszandr. Többször utazott ide még II. Nyikolaj, orosz fejedelem is családjával együtt.

2.1.1.2. *Kherszon kereskedelme*
A szovjet történetttudomány nagy figyelmet fordított a bizánci feudalizmus fejlődésének vizsgálatára, arra, hogy ebben a folyamatban milyen szerepet is játszottak a városok valamint a hűbéri rendszer alakulására is a 4–12. században. A szovjet kutatók túlnyomó többsége úgy tartotta, hogy a 7. századtól kezdődött meg a gazdasági krízis periódusa Bizáncban, mely egészen a 9. század közepéig folytatódott. A 10. században következett be a mesteremberek, kereskedők társadalmi felemelkedése, ezt követően a 11–12. században megszilárdult a belső piac a birodalom különböző provinciáiban, mely a bizánci gyarmati városok gazdasági felemelkedéséhez vezetett. A 12. századtól a Bizánci Birodalom iparának és kereskedelmének színvonalbeli fejlődése hamarosan meg is előzte a nyugat-európaiét. Bizáncban a városi élet rendkívüli fejlődésének a hátterében nagy szerepet játszott maga a város, különösen a feudalizmus kialakulásának szakaszában. A rendkívüli fejlődést vizsgálva, a kutatásban két modell alakult ki: az egyik a folyamatot folyamatosnak, egyenletesnek ábrázolta, a másik pedig ugrásszerű, dinamikus fejlődést írt le.
Egy, a kontinuus fejlődést felvázoló nézet szerint (M. R. Szjuzjumov) Bizánc egyik különlegessége abból állt, hogy mindvégig fenn tudta tartani a gazdasági termelés szintjét az egész országban, és a városok úgy léptek be a feudalizmus rendszerébe, mint gazdaságilag jól fejlődő, összetett iparral, kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező és termőföldekkel övezte központok.
Kherszonnak a 7–12. századig két periódusa különíthető el: a feudális hatalom kiépülése – egy relatív visszaesés időszaka és a 10–12. században a hűbéri városok virágzásának kora. A bizánci városok fejlődésének összehasonlító vizsgálatából kitűnnek a település sajátosságai. A kutatás a város életének vizsgálata során a település elhelyezkedését és kereskedelmi kapcsolatait vette figyelembe. Ezek felderítésében segítséget adnak az elmúlt évtizedek ásatásai a Krímben valamint az a kevés írásos forrás, amely Kherszonról szól.
A Keletrómai Birodalom városainak visszafejlődésének témája megjelenik többek között néhány, az ’50-es években született disszertációban is. A dezurbanizáció vizsgálatában meghatározó forrás Márton pápa (7. század közepe) egyik levele, melyben találhatunk utalásokat a középkori Kherszonra is: „*kicsi, isten háta mögötti város, ahol nem élnek sem iparosok, sem kereskedők*”. A következő évek egyik leghíresebb Krím-kutatója, A. L. Jakobson

a Délnyugat-Krím emlékműveit vizsgálva megjegyzi, hogy a város és falu közötti kereskedelmi kapcsolatok intenzivitásának mutatói az érmék, ugyanakkor ténylegesen nem tükrözik a falvak és Kherszon anyagi kultúráját. Visszatérve a 6. századra, ebben az időszakban élte virágkorát a bizánci város az antik kultúra keretein belül. Jordanes az akkori Kherszont úgy jellemezte, mint „*a hely, ahova a kapzsi kereskedők Ázsia minden kincsét viszik*".

Mára a kutatóknak az írásos források segítségével sikerült rávilágítani a város szerepére a bizánci kereskedelemben. Mindenekelőtt fontos tisztázni, hogy Kherszon a saját, régi kereskedelmi útjait használta a Fekete-tenger déli partvidékével és Konstantinápollyal való kapcsolattartásra. A legrövidebb út Kherszonból Szinope felé, majd végig a tengerpart vonalában a mai Isztambul irányába, majd innen északra Fekete-tenger partja mentén tudtak újra eljutni a Kelet-Krímbe, Kherszonba. Kherszon kapcsolatainak jelentőségéről Armenia és Paphlagonia themáinak part menti területeivel Bíborbanszületett Konstantin is ír, kitérve arra, hogy a lehetséges felkelésekből adódó kényszerintézkedések Kherszonban a tengeri kereskedők letartóztatásához és az említett tartományokban a rakományaik elkobzásához vezethetnek.

Az írásos forrásokban felfedezhető néhány árucikk, amelyet ezeken az utakon szállítottak. Különösen érdekes adatokkal szolgál a 7. századra vonatkozólag Márton pápa levele, melyben a mezőgazdaság létére és a város hanyatlására utal az a leírás, miszerint kenyér behozatalára szorult a város. Először azt írja, hogy a városban az éhezés és a nyomor akkora mértéket öltött, hogy a kenyeret csak névről ismerik, ezért mindenkit arra kényszerült, hogy saját magának hozzon élelmiszert a településre. Az egyházfő következő levele már szeptemberből való, melyben vannak utalások arra, hogy régebben rengetegen panaszkodtak az élelmiszerhiányra a városban: mindent csak a rakományhajókon tudnak megvenni. A levél ír a száműzött egyházfőről, aki élelmiszert vagy pénzt kért, utóbbit azért, hogy élelmet tudjon magának venni. Márton pápa panaszkodott barátainak arról, hogy fokozódik a feszültség a városban, mivel a kherszoniak a barbárokkal való szomszédság révén átvették azok szokásait és nem képesek a könyörületre a hozzájuk közelállókhoz sem.

Így a 7. században mondhatni az elhanyagoltság, nyomor, az élelemhiány és a káosz uralkodott a városban. De vajon kritika nélkül lehet-e kezelni azokat az információkat, melyeket egy száműzött, kéregető egyházférfi írt? Felhasználva a Márton pápa híradását, feltétlenül figyelembe kell venni az író szubjektív hozzáállását. Az első levélben, mely júliusban íródott, Márton pápa a magas árakról, a kenyér hiányáról ír. Ha figyelembe vesszük, hogy az az évi termés még nem érett be, akkor ez érthető. De a második levélben panaszkodik, saját bajait meséli el Márton és azt is, hogy a városban a mai Románia határairól hajók érkeztek, amiket meg is rakodtak a kherszoniak áruival, ők meg kenyeret hoztak. Már szeptember elején volt lehetősége az egykori pápának vennie új termésmagokat. A száműzött személy bizonyos mértékben azért is írta leveleit, hogy barátai ne feledkezzenek el róla, kivívja a sajnálatukat, a levelekben jelentősen túloz, azért, hogy minél hamarabb pénzhez vagy élelmiszerhez jusson.

Márton pápa levelei ugyanakkor tudósítanak a velük egy időben bekövetkező kherszoni kereskedelem folytonosságáról a kis-ázsiai városokkal, a sólepárlók fejlődéséről. Ennek az utóbbi terméknek az értéke a régi időkben sok jövedelmet hozott azoknak városoknak, amelyek sóval kereskedtek. Bizonyára a kései időkben a kherszoniak folytatták a só kinyerését – a sós tavaknak köszönhetően – a város környékén, csakúgy, mint a limánoknál és más sós tavaknál, amelyek a Dnyeper jobb oldalán helyezkedtek el. Érdekes viszont, hogy ezek mind nagyon közel helyezkedtek el Kherszonnak a barbárokkal – először a kazárokkal (8–9. sz.), később a besenyőkkel – határos vidékén.

Azokról az árukról, amelyeket a barbárok meg tudtak szerezni, hallhatunk Bíborban született Konstantin forrásából, amely a Dél-Pontuszba szállított termékek, mint a – besenyők által előállított – viasz és a bőr mennyiségét is említi. A Kherszonba szállított termékek számára, mennyiségére vonatkozó 10. századi adatokból kitűnik, hogy elsősorban a kenyér, majd a bor és más áruk importja volt jellemző. A kereskedelemnek feltételezhetően óriási jelentősége volt,

hiszen kenyér és más barbár földek terményeinek árusítása nélkül nem tudtak volna a kherszoniak megélni. Tavrikiába az élelmiszer mellett luxuscikkeket szállítottak a besenyők a városiakkal való cserekereskedelem révén. Így említik is, hogy egy besenyő törzs, amelyik közvetlenül Kherszon mellett él, árucserét folytat a várossal. Bíborbanszületett Konstantin említi is, hogy a törzs különféle szolgálatokat teljesít és cserébe selyemszövetet, bársonyt, női fejdíszeket, borsot, muszlint, vörös bőröket kaptak. Ez az üzlet olyannyira termékenynek, előnyösnek bizonyult, hogy több városlakó is elkezdett a besenyőkkel cserekereskedelmet folytatni.

A következő, 10. század utáni korszak számára nagy jelentősséggel bírtak a másik kereskedelmi út a Fekete-tenger északnyugati partvidékének mentén, ahol a kherszoniak sós tavai terültek el és a halászhelyek a Karijszkaja-átkelőhelynél, a Dnyeperen, ahol a kherszoni árusok a Kijevi Ruszból jövő úton hajóztak. Ezt a Fekete-tenger északnyugati partvidékének mentén futó utat használta II. Justinianus, amikor segítségére indult a bolgároknak, nem messze Kherszone kikötőjéből. A nagy távolságot leküzdve eljutott mindössze 23 nap alatt Kherszonból az Isztra torkolatáig.

Az írásos források, mint például az egyetemes Niceai zsinat rendelkezései is segítenek rávilágítani a város és más bizánci poliszok közötti kereskedelemre: azt a megállapodást olvashatjuk, miszerint a Gótiából jövő kereskedők (partmelléki területről, délkeletre Kherszontól), ugyanúgy kereskedhetnek bizánci városokkal, mint a rómaiak.

Az fent említett írásos kútfők mesélnek Kherszon gazdaságának folytonosságáról a legkevésbé ismert korszakban, mikor elsősorban élelmiszereket és luxuscikkeket állítottak elő. Azonban mégis különösnek hat, hogy a kenyeret Dél-Pontusból hozatták a városba. És ebből kifolyólag fel lehetne tenni a kérdést: milyen okok vezettek ahhoz, hogy importálni kelljen a kenyeret a városon kívülről, hiszen a kherszoniak nagyon sok faluval voltak szomszédságban, melyek a 9–13. században élték virágkorukat és volt lehetőségük arra, hogy élelemmel lássák el a várost. A kutatók, akik kiállnak a hirtelen, ugrásszerű fejlődés koncepciója mellett, azon a véleményen vannak a városok elnéptelenedésének kérdéséről, hogy ezen bizánci városok a 7–8. században falvakká alakultak át és ha Kherszon is erre a sorsra jutott volna, akkor nem szorult volna rá a kenyér behozatalára. Azért, hogy választ lehessen találni erre a kérdésre, a város korábbi történetét érdemes szemügyre venni: az antik időkben Kherszonba a Krím északnyugati részeiből szállítottak kenyeret, amely vidéket viszont a Kr. e. 3. században elpusztították. A félsziget hegyes vidékein a növekvő népességet a termőföldek nem tudják kellően ellátni. Ezt főként az írásos forrásokból olvashatjuk: az éhezés a falvak pusztulását idézte elő. Az új népesség megtelepedésére a Délnyugat-Krím alkalmasabb volt. Ugyanakkor nem ismert az, hogy a mezőgazdaság milyen mértékben volt képes fejlődni a tavrikiai településeken, habár valószínűnek tartható, hogy nem voltak képesek arra, hogy a környékbeliek köztük a kherszoniak élelmiszer-szükségleteit is ki tudják elégíteni.

A téma más aspektusból való vizsgálatának lehetőségét a régészeti leletek szolgáltatják. Az adott környék kereskedelmének jelentőségét az amforák jól jelzik. Gyakran szállítottak bennük mezőgazdasági termékeket a középkorban, M. Ja. Szjuzjumov szerint a bizánci városok jellemző ismertetőjegyei. A kherszoni ásatásokról előkerülő amforák széles körben elterjedtek voltak: a Fekete-tenger nyugati partmelléki városaiban a mai Románia és Bulgária területén, az Égei-tenger néhány szigetén, a Krím északi részén, Sarkelben és a rusz városokban. Habár az említett helyeken folytatott régészeti ásatások során nem találták meg az összes 6–12. századig ismert amfora-típust. A legváltozatosabb amforákat a 7. századi kherszoni ásatás után a Vaszi Ada nevű teherhajó roncsainak kutatása során sikerült fellelni.

Ma úgy gondolják, hogy a Krím területén található amforák a 8–10. századra keltezhetőek. Ezeket az amforákat a nyakon osztott rovátkolással és a törzs felső részén koncentrikus körökkel díszítették (hornyolt amforák). A Fekete-tenger melléki lapos fülű amforák is idesorolhatóak. A 10–11. századi amfórák közül bizánci pecséttel ellátott példányok ismertek

Kherszonból, a Rusz és a középkori Bulgária és Románia területéről egyaránt. A 12–13. században terjedtek el a magasfülű, fenékrészükön hornyokkal díszített amfórák, valamint a kerekebb aljú típusok is. Ilyen típusú leletek Bulgáriában, Romániában, az Égei-tenger szigetein, valamint az órosz városokban folyó ásatásokon is előkerültek.
Az amphorák elterjedettsége rámutathat arra, mely területek álltak gazdasági kapcsolatban egymással. Ugyanakkor mivel nem ismert az összes, ilyen típusú edény készítési helye, nehéz fényt deríteni a kereskedelem központjaira. Az amphórák e mellett megmutatják, hogy milyen mértékben jutottak el a 7. századig Kherszonba a tárolóedényekben szállított élelmiszerek a nagy tengermelléki centrumokból.
A 8–9. században Kherszon kereskedelmi területe leszűkült. Az amphorák egy típusát pedig a Krímben találhatjuk csupán meg. Néhány, Kherszonban felelhető amphora típus kétségtelenül nem a városban készülhetett. Mennyiségüket tekintve a 12–13. századi amfora leletek felülmúlják a más időszakból való tárolóedényeket az egész Fekete-tenger mellékét, a Krímet, a Kijevi Rusz városait is beleértve. A feltárt leletek (amphorák, érmék) vizsgálatával ugyanakkor lehetőség nyílik a régiók közti kapcsolatok és kereskedelmi érdekeltségek fényre derítésére is. A numizmatikai leleteket (érméket) alapul véve a nagyobb gazdasági egységek és a városok közötti kereskedelmi élet is nyomon követhető, míg a bronz érmék forgalma a városon belüli piacra utal. A Kherszonban folytatott ásatások alatt 23 db, a 6–12. századok közé datálható solidust találtak, melyek századonkénti felosztása lentebb látható. A Krím egész további területéről 17 érme került elő, amelyek közül hetet a Nyugat-, tizet pedig a Kelet-Krímben találtak.

A Kherszonban veretett, 6–12. századi solidusok:

6. század:
2 db Anasztasziosz (491–518) érme és kettő Iusztinianosz (527–565) érme

7. század:
Maurikiosz (582–602), Phókasz (602–610), II. Konsztasz (641–668) egy-egy érme

8. század:
2 db III. Tiberiosz (698–705) érme és egy V. Konsztantinosz (741–775) érme

9. század:
2 db III. Mihael (842–867), 3 db I. Baszileiosz (867–886) és egy I. Baszileiosz és Konsztantinosz (867–879) érme

10. század:
1 db Ioannész (969–976) érme

11. század:
1 db Alekszioszosz Komnenosz (1081–1118) érme

12. század:
2 db II. Ioannesz Komnenosz (1118–1143) érme és egy I. Manuel Komnenosz (1143–1180) érme

A Krímben Kherszonhoz köthetően 24 db bronzpénzről tudunk a 6–11. századra vonatkozóan, említeni, melyek közül hetet a város pénzverdéje készített. Az arany éremleletek alapján szövevényes kereskedelmi kapcsolatok rajzolódnak ki. Tévedés lenne továbbá a kevés számú,

de egyenletes kronológiai eloszlású leletből azt a következtetést levonni, hogy lényeges esések-emelkedések nem történtek az arany érmék forgalmában.
A Krím egyéb lelőhelyein talált, 6–12. századra datálható, kevés bronz érmét összehasonlítva a korabeli kherszoni darabokkal arra következtethetünk, hogy az említett korszak folyamán a falvak nem rendelkeztek kereskedelmi-pénzügyi kapcsolatokkal. Ez a következtetés azonban nem állja meg teljesen a helyét, ha figyelembe vesszük a város numizmatikai adatait, azokat a pénzeket, melyeket a helyi piac számára vertek. Kherszonban, mint Dél-Nyugat Tavrikiának a legnagyobb városában, helyben cseréltek gazdát az áruk.

Évszázad	Kherszon	Bizánc	Kelet	Összesen
6. sz.	122	81		203
7. sz.	25	70		95
8. sz.	—	18	5	23
9. sz.	771	112	—	883

A 6–12. századi bronz éremleletek megoszlása

A numizmatikai anyag vizsgálata megmutatja, hogy a Krím térségében meghatározó helyet foglalt el a kherszoni pénzverde. A város pénzforgalma számára elengedhetetlen volt a helyi kereskedelem megléte. A pénzleletek alapján azt lehet mondani, hogy a 9. században a város és a falvak között közvetett árucsere valósult meg. A 7. század és 9. század első fele között az árukapcsolatok egyenlősége okán nem volt szükség az érmékre a kereskedelemben. Az írott, és régészeti források világosan rávilágítanak ezen jól ismert periódus a kereskedelmi kapcsolataira, a kherszoni árusok rendszeres jelenlétére a bizánci városok piacain. Különösen a kis-ázsiai tengermelléki és a kelet-krími településeken voltak megtalálhatóak. Észak felé, a szlávokkal és a Russzal való kereskedelem a 10. században vált egyre jelentősebbé. A 8. században Kherszon kereskedelmi kapcsolatai közül a keleti partnerek és az itáliai városok emelkedtek ki, melyek együttműködtek Kherszonnal és közösen foglaltak állást a vallási kérdésekben.
A 11. századtól kezdődően a város kereskedelmének új szakasza kezdődött meg. A Fekete-tenger északi partvidékének kereskedelméből egyre nagyobb arányban részesedtek Genova és Velence kereskedői is. Az olaszok a 11–14. században veszítettek vezető helyzetükből a térségben, mellyel egy időben Kherszonnak nagyobb szerep jutott. A város gazdaságának különösen fontos volt, hogy versenyképes maradjon és a 7. század–9. század első fele közötti időszakban? az írásos kútfők és a régészeti kutatások szerint ebben az időszakban következett be a kereskedelem egyik mélypontja. A korábbi jelentős gazdasági kapcsolatok csupán Kherszon városára és a körülötte elterülő falvakra korlátozódtak, valamint a dél-pontuszi partvidékre. Azonban ebből nem vonható le feltétlenül az a konzekvencia, hogy a korábbi kapcsolatok megszűntek.

Válogatott irodalom

Бабенчиков, В. П.: Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень. In: *История и археология средневекового Крыма*. Ред.: А. П. Смирнов. Москва 1958.
Васильевский, В.Г.: *Житие Иоанна Готского*. Труды 2/2. Санкт-Петербург 1912.
Византийские очерки. Москва 1977.
Деяния Вселенских соборов 7. Казань 1873.
Кропоткин, В. В.: *Клады византийских монет на территории СССР*. Свод археологических источников Е4-4. Москва 1962.
Лопарев, Х. М.: *Греческие жития святых VIII–X вв*. Петроград 1917.
Северо-Западный Крым в античную эпоху. Ленинград 1978.
Сюзюмов, М. Я.: *Византийский город*. Византийский временник 27 (1967) 38–70.
Якобсон, А. Л.: *Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры*. Материалы и исследования по археологии СССР 63. Москва–Ленинград 1959.
Якобсон, А. Л.: *Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики*. Материалы и исследования по археологии СССР 168. Москва–Ленинград 1970.

2.2.2. Bakla

Bakla romvárosa 2,5 km-re északra helyezkedik el Szkalisztoje falu mellett, Bahcsiszaraj járásban. Területe körülbelül 1 hektár. Tengerszint feletti magassága 470 m, sík területen, a Bakla-hegység előtt, jellegzetes, háromszög alakban helyezkedik el, amelyet nyugatról és keletről összefüggő vonulatok határolnak, délről pedig egy 12 m mély, meredek lejtő szakít meg. Topográfiai szempontból a város két részből áll: a citadellából és a hozzá kapcsolódó alsóvárosból. A citadella a lejtő lábához épült, területe 60x200 m. Köpenyfalazással emelt falainak közét nyers kővel és kaviccsal töltötték ki, a fal héját faragott mészkőből emelték, habarcs felhasználásával. Valósznű, hogy a védelmi vonal a meredek lejtő felőli részen, a lejtőtől? mintegy 8 m-re, a citadella északi sarkában futott végig és ugyanúgy, mint a széleknél, mintegy 8 méter távolságra tőle ért véget.

Az erődítés északi sarkában két darab, bástyákat összekötő védőgát csatlakozásánál, a lejtőtől 25 m-re található egy négyszög alaprajzú, a kapu felett elhelyezkedő bástya, melynek méretei 7,5x6 m. Ezen kívül van még egy bástya, a citadella délkeleti részén. A várból a településhez a fal alatt egy kővel kirakott alagút vezetett. A védművet történelme során minimum három alkalommal érte komoly támadás, amit nagymértékű átépítések követtek.

Első alkalommal a 6. század nyolcvanas éveiben érte súlyos csapás (A. V. Szazanov szerint), vagy a 7. század második második végében–8. század elején (D. L. Talisz és A. I. Ajbabin szerint). A 9. század közepén megerősítették és megmagasították a falakat: a párhuzamosan futó, már létező védelmi vonalat 30-40 cm-re növelték, amelyek közeit nyers kővel, kaviccsal töltötték ki. A bástya falát is megvastagították. A citadella elleni következő támadás a 11. század közepe táján történt, ami után a falakat renoválták. A 12–13. századra a citadella területét teljesen beépítették. Központjában egy nyolc helyiségből álló házat és egy kis templomot is feltártak. Valószínűleg ez volt a helyi vezető rezidenciája.

Az alsóváros sűrűn volt beépítve. A háztelkek előre ki voltak jelölve, tehát szabályos alaprajzú volt a város, alapjában véve háromemeletes házak voltak használatban, melyek 2–4 helyiségből álltak és tömbökbe rendeződtek, vagy egymástól elkülönülve álltak. Az épülettömbök között húzódtak az utcák. A településen ismert továbbá több mint 90 barlangi helyiség, többségük háztartási célokat szolgált. Ugyanakkor voltak olyanok is, melyek temetkezési és kultikus funkciót láttak el.

Napjainkban Baklán és környezetében nyolc, részben kutatott, keresztény kultikus épületmaradványt találtak. Az egyik, feltételezhetően egy templom, melyet D. L. Talisz talált

meg a alsóvárosban, 12 m-re a védőfaltól. Nem messze tőle, 40 m-re keletre a citadellától, 2003-ban tártak fel egy 9–13. századi templomot. Ettől északkeletre egy barlangi fülkében egy görög feliratra bukkantak (a leletről való információkat V. Ju. Jurocsiknim kutatónak köszönhetjük). Ismert továbbá egy kápolna és egy ehhez kapcsolható kis, kőlapos temetkezés, mely a citadellán található vezető rezidenciájának együttesébe tartozhatott bele. Baklától 600 m-re délre három templom található. Egy kőkápolna és egy vályogtemplom, egy további egységet alkottak, mely 500 m-re, nyugatra volt található a várostól.
A 10–11. században a teraszon kőkripták épültek (őket előzte meg az első építési periódusban kialakított szőlőprés) valamint ebben a periódusban, a 10–11. században épült létre a vályogtemplom is, amely körül sírok, kőlapos temetkezések kaptak helyet. A 11–13. század végén, a felső teraszon alakították ki, „vésték ki" a barlangi kápolnát. Valószínű, hogy az építkezés az alacsonyabban fekvő (szikla-) kőkripták készítési idejével esett egybe. Egyenlőre viszont nem világos, hogy ez utóbbi rítust később felváltotta-e a kőlapos sírokba temetkezés szokása, vagy a két fajta temetkezési mód egymás mellett is létezett-e.
Sajnos 1998-ban a sziklás kiszögellés, amelyben a kápolnát kialakították, beomlott és a mélybe zuhant. A kápolnába északnyugatról a sziklába vésve egy görbe folyosó vezetett, melynek hossza 2,3 m, szélessége 1,3 m, magassága 1,6 m. A kápolnába való bejárat egy felső oldalán enyhén kidomborodó négyszögletes nyíláson át történt. Ajtaja befele nyílt. A helyiség ovális alaprajzú, méretei: 4,4x2,85x2,3 m. Mennyezete kosárívboltozatot imitál. A délnyugati falban egy faragott, négyszög alakú, lekerekített sarkú ablaknyílás foglal helyet. Az ablakokat belső oldalán négyszögletesre faragták, a külső részén pedig oválisra. A délkeleti falban, szemben a bejárattal egy boltíves fülkét vésték ki. Az északnyugati fal középső részén, a földtől 1,6 m magasságban található egy faragott kereszt. Ugyanezen a falon, annak különböző részein három vésett, kör alakú bemélyedést lehet megfigyelni. Az apszis északnyugati részén egy téglatest formájú bevésés található, méretei: 0,44x0,12x0,1 m. A padló 0,1 m-rel magasabban van az apszisban, mint a templom közepén. Az apszis északi részén a padlóban, a falnál egy ovális, vésett mélyedés figyelhető meg. A kápolna padlója valószínűleg fából készült. A Baklában levő, barlangban kialakított helyiségek vizsgálata során nem található más olyan helyiség, ami hasonló funkciót láthatott volna el. A szakirodalomban azonban említés történik egy másik barlangtemplomról is.
Bakla térségében ismerestes néhány, különböző korból származó temető. A legjelentősebb egy koraküzépkori sírmező a kisváros déli részén, a vizes árok meredek részénél. Érdemes továbá megemlíteni a Baklától 2 km-re nyugatra található, mára teljesen feltárt szkalisztojei temetőt.

Boszpor

Az ókori Pantikapaion, a mai Kercs. A Krím félsziget legkeletibb városa, 2000-ben ünnepelte 2500. születésnapját. A görögök a Kr. e. 6. században telepedtek meg itt, majd mintegy száz év múlva a Boszporoszi Királyság székhelye lett, majd bizánci fennhatóság alá került. 1318-ban genovai gyarmat, 1475-től török, majd 1774-ben orosz uralom alá kerül.
A Fekete-tenger északi előterének kazárok általi uralomba vétele következtében a félszigeten az etnopolitikai helyzet alapvetően megváltozott. A különféle forrásokból megtudhatjuk, hogy a 7. század második felében az Azovi tenger mentén, valamint a Fekete-tenger északi előterén elterülő legelőkről a kazárok kiszorították bolgárokat, így már a 8. század legelején a kazár kagán helytartói székeltek Phanagoriában és Boszporban.
Az írott források ellenére a Krímben igen nehézkes bármiféle leletanyagot kötni a kazár jelenléthez. Csupán az utóbbi évtizedekben sikerült értékelhető mennyiségű leletanyagot feltárni Boszporban a különféle épületfeltárások során. Az említett leletanyag elég szerény, de kétségtelenül a kazároknak az ebben a városban való tartózkodásával lehet őket kapcsolatba hozni.

A kazárok betörésével egy nagymértékű pusztulás következett be, amelyről a város kikötőbeli részének apró feltárásai tanúskodnak, melyek segítik annak megértését, hogy milyen mértékű volt a Iusztinianosz által kiépített Boszpor rombolása. A bazilikás épület az alapjáig meg lett semmisítve. A maradványokat fedő félméteres réteg bizonyára Boszpor egyik legnagyobb épületeinek egyikéé, mely a 7–9. század jellemző leleteit tartalmazta. Ezek vörös mázas edények töredékei, melyekkel a Tamanszkoje gorogyiscsén a 7–8. század rétegeiben találkozunk, vörösagyagból készült, legfeljebb 8-10 cm szájátmérőjű korsók korai formái, magas szájú amforák, sima karimával és apró, zonális rovátkolással.
A kazárok boszpori tartózkodásának legkifejezőbb bizonyítéka a iusztinianoszi építkezés romjain emelt fehérkövű erődítmény. A kazár periódusból származó rétegben fedezték fel a maradványait mely két, párhuzamosan haladó, egymástól félméteres távolságra lévő falból áll. A méteres szélességű, köpenyfalak öt sor kő magasságig maradtak fenn.
Külön hangsúlyozni kell, hogy a köpenyfal egyes szakaszai halszálka mintásan vannak rakva. Ismeretes, hogy ez a technika Kazária építményeiben széles körben elterjedt volt. A falak 15 m hosszan figyelhetők meg, ebből 6 m a folyamatos falazás, a többi részleges, a későbbi korok építményei alatt. A falazás alapossága és a nagyobb hosszanti terjedelme lehetővé teszi, hogy a létesítmény védelmi jellegéről beszéljünk. Nyilvánvaló, hogy ezen a kényelmes, a tengerbe benyúló helyen felépített kazár citadella egy részét találták meg. Csaknem ezer év múlva, ezen a helyen építik fel a török erődöt, mely 1827-ig állt, s egy 1824. évi miniatúrában örökítették meg.
A kazár citadella nem az egyetlen monumentális építmény volt ezen a népes helyen. 65 méterre a falaitól délre fedezték fel egy építmény maradványait, egy olyan területen, melyen három évszázaddal később felépítették a napjainkban is megmaradt Keresztelő Szent Jánosnak szentelt templomot. Sohasem tudjuk meg sem a jellegét, sem pedig az alaprajzát: a romjait elfedi a templom. Viszont egy helyen, a déli falainál felfedeztek egy alapépítmény sarkot, mely a templom alá húzódik. Ez arról tanúskodik, hogy a templom építésekor az egész építményt lerombolták. Mint a citadella falainak maradványai is, a templom helyén az építmény maradványai is a mai felszíntől 2,7-3 m mélyen fekszenek, ami alapul szolgálhat arra, hogy őket azonos korúnak tekintsük.
Egész más jellegű építmények helyezkedtek el a citadella falaitól néhány száz méterre, nyugatra: itt laktak az egyszerű emberek, akik a 7. századi építmények maradványait lefedő tűzvészre utaló rétegben emelték házaikat. Ennek a területnek a beépítése sokáig tartott. Az alsó horizont rétegzett, melyben megmaradtak a kazár építmények romjai a 8–9. század első felére datálhatóan. A maradványokat tartalmazó felső horizont a 9–10. századra datálható, amiről az a jellegzetes amfora lelet tanúskodik, melynek közvetlen párhuzama a Sarkelból és Kherszonból ismert. Maguk a lakhelyek nem homogének, két típusba sorolhatóak. Az első típust azok az elemek jellemzik, melyek a nomádokra voltak jellemzők, a második típus a bizánci mintákhoz volt legközelebb.
Mindkét típusú lakhely legközelebbi párhuzamait a velük egykorú krími, Azovi-tenger melletti és alsó-doni településeken fedezték fel. A második (bizánci) típusú lakhelyeken jellemzően az egyik sarokban kővel volt kirakva a tűzhely, és e mellett, a padlózat közepén néha a nomád lakhelyekre jellemző nyitott tűzhelyet építettek.
A kazár idők lakóépítményei Boszpornál, a kísérő kerámiaanyagnak köszönhetően, meggyőző kronológiai besorolást kaptak. Ezek a horizontális és horizontális-zónás rovátkolású amforák, konyhai kancsók vonalas díszítéssel, fényeszett edények, úgynevezett „tmutarakany típusú" vörös agyagból készült kancsók sínszerű karimával, néha viaszos belső felülettel. Ezzel együtt előfordulnak kézzel formált konyhai kerámiák, valamint vékonyfalú üveg csészék és talpas pohár alátétek töredékei. Mindezek jellegzetes leletei annak a rétegnek, mely a 8–10. század folyamán a Krímben élt kazárok életének maradványait tartalmazzák.

Hasonló leleteket találtak a Krím és a Tamany-félsziget több olyan városában, ahol a 7. század végén a Kaszpi tenger mellékéről betörő kazárok letelepedtek: Patrában, Tiritakában, Kepiben és Germonasszában, ahol a 6–7. századi építmények romjain olyan kazár lakóházakat találtak, melyek a boszporinál sokkal jobb állapotban maradtak fenn számunkra.
A kazárok boszpori tartózkodásáról rendelkezésre álló régészeti adatokat nem lehet gazdagnak nevezni. A nagy építmények ásatási eredményeinek eddig gyenge publikálásától függetlenül, véleményünk szerint előzetes feltételezéseket tehetünk azok funkcionális rendeltetéséről. Így, a fentebb említett két fal a citadella észak-keleti falának részét képezheti. Ebben a citadellában voltak a városirányítás szervei. A 810-814. között született „Chronografia"-ban található egy említés Boszporosz Valgica archontjáról. A Boszporban lévő citadella megfeleltethető az itt lévő kazár garnizonnak, melynek vezetője lehetett Valgica.
Nehezebb megállapítani annak az építménynek a rendeltetését, melynek a sarkát a Keresztelő Szent János templom déli falánál tárták fel. Bátran beszélhetünk nem lakócélú, hanem valószínűleg közösségi, esetleg vallásos jellegéről. Viszont, hogy milyen valláshoz tartozott, keresztény vagy zsidó, azt nehéz megmondani. Mindkét eset lehetséges. Keresztény templom építése egy alappal rendelkező építmény helyén logikusnak tekinthető a második variáns javára szóló kiegészítő érvnek. Annál inkább, mert a Kherszonban lévő egy apszisos „1935. évi bazilika" szintén egy zsinagóga helyére épült. Fontos az a tény, hogy Boszporban szintén létezett zsidó közösség.
A kazár periódus építményeinek pusztulása hasonló a iusztinianoszi Boszpor pusztulásával: totálisan elpusztították. A citadella szinte az alapjáig le lett rombolva, itt egy, a bizánci építészet minden szabályának megfelelő városnegyedet alakítottak ki.
Ezen idők régészeti anyagai alapján a kazár citadella pusztulását a 10. századra tehetjük. Éppen ennek az évszázadnak a végén az új nomádok, magyarok és besenyők kezdték meg a kazárok kiszorítását az északi fekete-tenger-vidéken lévő birtokaikból. Bizánc pedig kihasználta ezt és elvégezte a régen esedékes leszámolását a kazárokkal és visszavette a saját irányítása alá Krím sok erődítményét és városát. Ezek közé tartozott Boszpor is.

Cselter-Koba

A Cselter-Koba monostor az Ay-Todor hegy egy kiszögellésénél épült fel Szent Fjodor tiszteletére. A kolostoregyüttes 23, a sziklába faragott helyiségből áll, beleszámítva egy barlangtemplomot is. Ami a monostor helyiségeit illeti, a róluk szóló leírásokat V. Danyilenko állította össze, aki bemutatja, hogy ott valóban hiányoznak a jelentős átszervezések, átalakítások nyomai, aminek talán az is az a célja, hogy maga a komplexum egy teljes egész és egyidejű („változatlan") létesítményt alkosson.
V. Danyilenko a monostor létrejöttének idejét a 8–9. századra datálta. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az 5–7. századi amphora-leletek a sziklás lejtőn, a monostor előtti megtelepedésre utalnak. A következőket lehet megállapítani: nagy az ellentmondás a monostor egysége és a fontos renoválások lépéseinek gyakorlati hiánya között, hiszen 700-800 év alatt (V. Danyilenko verziója szerint) ezeket a javításokra sokszor szükség lett volna. A monostorokban az évszázad alatt ott élők észrevehetően szorgalmazták a javításokat. Kappadókia barlangmonostorait vizsgálva kitűnik: ott, ahol a monostor nem működött folyamatosan, azokon a helyeken nem találhatóak meg a renoválásokra utaló bizonyítékok.

Csufut-Kale

Az erőd hosszú ideig a krími kánok fővárosa volt. 3,5 km-re keletre fekszik (Sztaroszelje falu mellett) Bahcsiszarajtól. A plató, amelyen a település elhelyezkedik, 200 méterre emelkedik ki

a környezetéből és három oldalon meredek sziklafalak határolják. A település 558 méterre van a tengerszint felett, s 18 hektáron terül el.
A szakértők véleménye megoszlik az erődvárossal kapcsolatos legelső emlékek korát illetően. Egyesek a 8–9., míg mások inkább a 10-11. századra teszik. Eredetileg egy bizánci előretolt állás volt, később vált az önálló Feodosiai fejedelemség részévé, amelynek a Mangupon volt a központja.
Az 5–6. században Bizánc aktívan részt vett a régebbi városok megertősítésében, új várak építésében a hegyes, határmenti területeken, törekedve arra, hogy megállítsák a barbárok áradatát. Az erődítési építkezések csúcspontja I. Iusztinianosz (527–565) korában volt. Nem maradt ki egyetlen vidék sem, így a Krím sem. Iusztinianosz első cselekedetei közé tartozott, hogy a Boszporosz alárendeltségét biztosítsa, a hunokhoz tartozó területig. A Boszporon és Kherszonban megújították a városfalakat, a déli parton Aluszton és Gurzuf várait húzták fel. Ezek mind bizánci fennhatóság alatt voltak, mint a Dényugat- és Délkelet-Krím partmenti vonalának részei.
A hegyvidéki területeken a birodalom harcos szövetségesei a gótok és alánok éltek, mint föderatív viszonyban élő népek. Biztonságuk, fennmaradásuk érdekében építették fel a „hosszú falakat", melyek fekvését-helyzetét a további években pontosították. A „gótalánok" kifejezést néhány szerző használja azért, hogy jobban hangsúlyozza ezt a federációt. Valószínűleg helyesen határozták meg így ezt az etnikai összetételt
A nomádok betörései nem a földek megszerzésére irányultak, hanem az erődítések és a limes, a „hosszú falak" kiiktatására. Ehhez jött még az is, hogy minden nézet szerint a falak építése és fenntartása jóval megelőzte a várakét. I. Iusztinianosz tekintet nélkül a további építkezések szükségességére, nem akarta növelni tovább a kiadásait. A politikai helyzet megváltozását a 6. század második felében a Krím bizánci helytartói megegyezésre kényszerültek, hogy a birodalom visszaesését a védelmi rendszer megerősítésében kompenzálja.
Ugyanakkor szerencsésen megmenekültek a Délnyugat-Krím hegyvidéki várai. Néhányat úgy ismerhetünk, mint „barlang városokat". A helyőrséget a helyi lakosok alkották: ez a bizánci perifériára jellemző tipikus gyakorlat volt. A bizánci mérnökök vezetésével építkeztek, kherszoni munkaerő felhasználásával, de javarészt a helyi lakosság erejéből.
Minden valószínűség szerint ezek közé a várak közé számíthatjuk a Csufut-Kale erődöt is. Ráadásul a létesítménybe nem költöztettek nagyobb számú népességet, hanem inkább gyors, menedékhelyről lehet szó kisszámú állandó helyőrséggel. A területen létrehoztak egy kultuszközpontot, az itt élő alánok közreműködésével, akik megkeresztelkedtek. Azonban nem világos, hogy az erőd teraszán és a hegyen, melyre épült, mennyi jelentős kora-középkori régészeti anyaggal bírhatunk. Az letelepítések a környékbeli területekre koncentrálódtak és a lakosok a nomád népek támadásainak esetén a javaikkal, jószágaikkal a várban rejtőzhettek el.
A védmű elnevezéséről ebben a periódusban nem ismerünk hiteles adatokat, a Kerkera (iráni), Kerkera és Kallakra (görög) helynevekkel nincs kapcsolata a különböző irásos forrásokban. A középkori Krím összes kutatója azonosnak tartja Kirk-or-t az alánok legnagyobb krími várával.

Eszki-Kermen

Eszki-Kermen régi települése 6 kilométerre délre fekszik Krasnyi Mak községtől és 8 kilométerre nyugatra Zalesznoje falutól. A település, melynek területe 8,5 ha, egy magas platón terül el. A régészeti leletek bizonysága szerint az erődöt a 6. század végén építették a bizánci hatalom kezdeményezésére. A 8. században a kazárok uralma alá kerül, majd a 10. században újra bizánci birtok. Ekkorra a középkori város képe már kialakult. A 13. század végén, illetve a 14. század elején érte el az Arany Horda, s a 14. század végére el is pusztult. A település híres a temetkezéseiről (sziklasírok), a két barlangtemplomáról, és több mint 400 további barlangjáról.

1920-ban kisebb munkák folytak itt, amelyet N. L. Ernst vezetett 1928-tól 1939-ig (1935 és 1938 közötti szünettekel). A szentpétervári IIMK expedíciót indított a térségbe. 1970 végén–1980-as évek elején A. I. Ajbabin és E. A. Parisnij vezetésével ástak itt. Ajbabin a temetőt, míg Parisnij a bazilikát kutatta. 2003–2004-ben A. I. Ajbabin ismét it kutatott. Ő talált elsőként olyan várat, mely a 6. század végén épült a Krímen jelenlevő bizánci fennhatóság kezdeményezésére.
A 8. század ’80-as éveinek végén Eszki-Kermenről, amikor a kazárok hatalma alá került, kevés információ ismeretes. Ez időben, mint egy kis lakosságot magába foglaló várként mutatják be. A 10. század második felében-végén lassacskán egy nagyobb, középkori várossá nőtte ki magát. A 12–13. század fele már teljesen városszerű volt a település utcákkal határolt épülettömbökkel. Utcáinak szélessége elérte a 2 métert is. A 13–14. században elpusztult. Ezt az eseményt az Arany Horda Krímre való „megérkezésével” (1299) magyarázzák. A tatár támadás után az élet Eszki-Kermenen fokozatosan megszűnt. Valószínűleg a város végérvényesen a 14. század végén vált lakatlanná. A 18. században a helyi lakosság az emlékezetében még „zavaros” szájhagyomány formájában őrizte ezt a tragikus eseményt.
Eszki-Kermenen több mint 350, sziklába faragott helyiség mardt meg, közülük 6 barlangkolostor ismert, beleértve egy kápolnát. Az Eszki-Kermen sziklás kultuszépítményének különlegessége abból áll, hogy itt viszonylag könnyen meg tudták őrizni a freskókat (kivéve Eszki-Kermen-ét nem, freskók csak Mangupa déli monostorának templomában maradt meg).
A többi településtől nagyrészt abban különbözik, hogy míg előzőek templomait (azok használati idejét) viszonylag szűk időhatárok közt lehet datálni, addig Eszki-Kermen templomainak használati idejét elég tág kronológiai skálán (10. század vége –11. század elejétől a 14. század végéig) mérhetjük. Eszki-Kermenen nincsenek monostori templomok (kivéve a „Donátorok” templomát), nagyrészt e típusú műemlékei jó részét a barlangtemplomok adják, melyek kapcsolódnak egymással. A város templomainak nagy részét viszonylag pontosan és biztosan lehet datálni. Eszki-Kermen barlangtemplomainak ásatásai alapján felállíthatunk egy kronológiai rendszert minden velük párhuzamba állítható krími objektumra.
A barlangtemplomok a felhúzható függőkapunál találhatóak, annak harmadik lépcsője alatt, a város délnyugati részének teraszának lejtőjénél. Az adott épületek jellegzetessége abból adódik, hogy mind kapcsolódnak a temetkezési létesítményekhez, melyeket a ’20-as évek végén – ’30-as évek elején tártak fel az eszki-kermeni expedíció tagjai. Ez volt az egyetlen eset amikor a kutatások tárgyát a barlangkolostorok datálása képezte, és az építési és művészettörténeti vizsgálatok mellett lehetőség volt közvetlenül a hozzájuk kapcsolódó régészeti anyag vizsgálatára is.
A templomok a helyi környezet részét képezik és jól ismertek a 18. század végi – 19. század elejei szerzők körében is. Ugyanakkor a freskók és az építészeti díszítmények hiánya, az képrombolás időszakában magyarázatot adnak a „Három lovag” a „Donátorok templomai”-nak kialakítására.

Az N1 templom

A legnagyobb barlang templomot N. Repnyikovként, vagy „N 1” templomként tarja számon a kutatás. N. Ernst által, amely a függőút harmadik lépcsőjének legelején található. Padlószintje kb. 2,5 méterrel magasabban van a következő szintnél. A templom méretei (padlószinttől számítva) – 4 x 4,7 x 2,3 m. Formáját tekintve egy háromlevelű lóherére hasonlít (fülkeboltozatos). Sajnos mára elpusztult a nyugati fala. Ugyanakkor a gerendának a helye (hézaga) megengedi azt a feltételezést, hogy a fal fából lehetett barlangtemplom belső falborítása. Nincs kizárva szintén az sem, hogy a kezdőfal teljesen kőből volt (más, barlangtemplomok analógiái alapján), de a pusztulás után már fából építették újjá.

A félköríves apszis méretei: 1,7 x 2,3 m és északkeleti tájolású. Az Istent és Fiát ábrázoló ikon közepén és az apszis közepénél mélyedések található a sziklában. Ez minden nézet szerint az oltárasztal helye lehetett, amely a templom néhány építési periódusáról is értékes információkkal szolgálhat. Az apszisok elkülönülek a templom falaitól a sziklában kialakított falpilléreknek köszönhetően, melyek a mennyezet felé megemelkednek, így létrehozva az íves párkányzatot. N. Ernst nem találta meg az oltár maradványait, N. Repnyikov azt gondolta, hogy a csaplyukak (mélyedések) jelenléte a gerendák megerősítését szolgálták a falpillérekben, mennyezeten és padlón, melyek arra mutatnak, hogy az oltár előtti rész (ikonosztáz, Repnyikov véleménye szerint) fából készülhetett. Az északi és déli fal mentén helyezkedtek el a faragott padok. A déli falon, a padok felett, az apszis mellett található egy bemélyedés, amelyet N. Repnyikov oltárként határozott meg. A déli fal nyugati részén, a mennyezet alatt kifaragott fülke helyezkedett el, amelynek méretei 1,2 m x 0,4 m. A templom padlójában vízelvezető található, a falak gondosan megmunkáltak. Valószínű, hogy a templom működésének megszűnése után a nyugati fal is elpusztult. A komplexumban a templommal együtt még kripták és síremlékek kaptak helyet (sziklába vésett sírok, amelyeket kőlapokkal fedtek).

Az N2 templom

A város kapujánál álló barlangtemplom N. Repnyikov megnevezése alapján N2 templomként, vagy a másképpen, N. Ernst által „N 2 kistemplom”-ként emlegetett építményt ugyanabban a mélyedésben alakították ki, mint a „nagytemplom”-ot, attól keletre. Alaprajza nagyjából derékszögű téglalap alakú, méretei a következők: 4,1 x 4,7 x 2 m. A templomhajó észak-dél irányban helyezkedik el. Az épület nyugati falát a bejárattal együtt a sziklába vájták, mely napjainkra részben megsemmisült.

A félkör alakú apszis méretei: 1,7 x 2,3 m, K-ÉK tájolású. A többi helységtől ugyanúgy elkülönített, mint a „Nagytemplom”-ban, ugyanakkor sokkal elnagyoltabb formában. A falközökben N. Repnyikov meghatározása szerint látszanak azok a rések/hézagok, melyek az oltár előtti, fából készült ikonosztáz szerkezetének rögzítését szolgálhatta. Az oltárasztalt eredetileg sziklakőből készítették el és egy egységet képezett a templommal. Az 1920–30-as években már elpusztították. Az apszistól délre a padlóban alakítottak ki egy padkás sírt. Az északi falba faragott padokat alakítottak ki, amelynek sarkában, az apszis mellett, N. Ernst szerint az épület oldala. N. Repnyikov azon az álláspontón volt, hogy itt egy sírboltfülke elülső része lehetett. Az apszistól, délre a keleti falban egy fülkét vésték ki. A templom padlójában a nyugati épületrészben, a bejáratnál patkó alakú bemélyedés látható. Nincs kizárva, hogy ezt a bevájt teknő alakot a templom használatának felhagyása után hozták létre, talán szőlőprés lehetett. Ilyen, hasonló esetek ismertek még a Krímben. A helyiség falainak kialakítása a „Nagytemplom”-éval azonos.

A templom déli oldalában alakították ki a bejáratot, amelyhez a kapcsolódó lépcső egy kisebb, trapéz alakú helységbe vezetett, amelynek nyugati falában ablak volt. N. Ernst azt gondolta róla, hogy sekrestye, habár nézetünk szerint, több mint valószínű, hogy ez az alszerpap szobája volt, amit az ablak és fekvőpad megléte alapján valószínűsíthető. A templomok mellett található kőbe vágott kriptában található régészeti leleteket a 10–12. századra datálhatjuk és ez alapján van okunk feltételezni, hogy ez a templomok elkészültének ideje.

A bazilika

1886-ban A. L. Bertye-Delagard a közösségi épületeit-tereit térképezte fel, amelynek során említ egy bazilikát, amit egy apszissal rendelkező és mind a négy égtáj felé egy-egy harangtoronnyal bíró templomként ír le. N. L. Ernszt a saját készítésű városalaprajzán pontosította a bazilika elhelyezkedését. 1930-ban N. I. Repnyikov végzett ásatásokat a templom területén és egy háromhajós bazilikára sikerült rábukkania haránt alakú

előcsarnokkal és ötoldalú apszisokkal. Ezen ásatások eredményei F. I. Smita „Az Eszki-Kermeni bazilika” című cikkében jelentek meg, amelyek eredményei a következőkben foglalhatók össze. A bazilikát a 4. század végén – 7. század között hozták létre a kommageni építészek, és a későbbiekben nem egyszer átépítették. Pusztulása után a 7. század végén vagy a 9. század eleje körül egy temető létesült itt, a DNy-i hajóban. A kápolna kisebb része napjainkig fennmaradt. A bazilikát nem tárták fel teljesen, csak az északi falat és annak környéként kutatták meg.

Habár F. I. Smita után az Eszki-Kermeni bazilikával senki sem foglalkozott behatóan, az építményt nem egyszer említették tudományos és tudományos-ismeretterjesztő irodalmakban. Egyre gyakrabban fordult a figyelem erre a Krím hegyei közt létesült, hatalmas és feltehetőleg korai (kb. 6. századi) bazilikára, illetve annak történlmére, különböző politikai aspektusaira, mivel ezzel igazolták a kereszténység jelenlétét a Krímben.

Az építmény feltételezett korát senki sem határozta meg sokáig. Ugyanakkor a széles kronológiai határok (a 4. század vége – 7. század eleje) idővel régészeti leletek hiányában inkább a 6–7 századra módosultak. Komoly véleménykülönbségek is kialakultak annak kapcsán, hogy kinek is épülhetett a bazilika. A. L. Jakobszon sok, a herszoni ábrázolásokhoz hasonló jelet talált az eszki-kermeni bazilikában. N. I. Repnyikov, nem hagyva figyelmen kívül F. I. Smita nézőpontját, kifogásolta A. L. Jakobszon véleményét, rámutatva az eszki-kermeni bazilikának a kherszoni építményekkel való éles különbségeire.

Az ásatások 1930-as évek után nem folytatódtak. A területet benőtte a bozót és a som, a falak pedig részben megsemmisültek. 1979 júliusában a Dél-Krími Expedíció eszki-kermeni csapata kezdett hozzá az emlékmű északi, feltáratlan oldalának kutatásához. A régészeti munkák során ráakadtak a bazilika északi falának külső oldalán kívül egy 200 négyzetméteres térre is, amely az épület északi hajója lehet. Az itt feltártak közé tartozik egy kis kápolna, hat síremlék, három kripta és hét sír. A kápolna kapcsolódik a bazilika északi vállához. Négyszög alaprajzú építmény, méretei 5,7 x 3,7 m, északon félkör alakú apszisban végződik (átmérője 2,4 m). Falai faragott mészkőkváderekből készültek, amelyek északon 0,35–1,3 m magassában maradtak meg, vastagságuk 0,7–0,6 m között mozog. A kápolna tetejét tetőcserép fedte, amelyet befestettek. A délkeletei sarok vakolása *in situ* megmaradt. A jól ledöngölt padló kövezetén a beszakadt tető feküdt, de ez nem lehetett megmenteni. Valószínű, hogy a padlót égetett agyagtégla borítás fedte, amelynek az apszis körül található volt még *in situ* néhány töredéke.

A kő- és cserépfeltöltés mellett találtak nagyobb mennyiségű omladékot: cserép-kerámia, kalypter (vékony, árkolt-hornyolt tetőt fedő cserép terrakottából vagy márványból), széles-lapos égetett agyagtégla, közönséges kerámia, üvegedények. A freskók, valamint a bekarcolt képek és feliratok (grafittik) töredékei a legnagyobb ikon részeit képezik a kápolna apszisában. A falfestmény fekete, sárga és kék színekből állt, ugyanakkor eredeti állapotába visszaállítani, vagy beazonosítani a rajta levő alakokat ma már lehetetlen.

Építészeti paraméterei, valószínűleg a majdnem minden bazilikára egyformán jellemző arányok és kialakításbeli jellegzetességek voltak. Az épület omladékait alapvetően a feltöltés felső rétegeiben sikerült megfogni, amely befedte a kápolna romjait. A fal megmaradt része közepes méretű terméskövekből áll, a sarkain lévő kövek jobban megmunkáltak.

A kápolna beszakadt tetejére utal a cserepek és cseréptöredékek törmelékrétege, amelynek vastagsága néhol eléri a 0,5 métert is, összekeveredve a tetőzetet tartó porig égett gerendákkal. A tetőcserepek méretei: 43 x 31 cm, 37 x 32 cm, a világossárgától a sötétpirosig terjedő színtartományban.

Számos példát lehetne említeni, a vízvezetékcsövek széles formai skálájára, vannak közöttük egyesek és kettős hengerek és összetettebb formák a mélyebb rétegekben. Néhány töredéken különböző jeleket, betűket és lovas ábrázolások nyomait lehet felfedezni. A *kalypter*ek

(vékony, árkolt-hornyolt tetőt fedő cserép terrakottából vagy márványból) csak kisebb mennyiségben (23 töredék) fordultak elő, méretük 42,5 x 14,5 cm.
A kápolna földpalója alatt a délnyugati és északnyugati sarkában két gyermek temetkezését tárták fel. A földdel feltöltött padlószintben cserepek töredékei, pithosz oldaltöredékei és korsó szalagfülei (9–11. század), konyhai edények és két kicsi vörösagyagból készült tányér felének maradványai voltak. Az 1979–1981-es munkálatok során a bazilika északi falánál tizenhat temetkezést tártak fel, közülük hat síremléket, három kriptát és hét gödörsírt. Ezekből

Kacsi-kalon
Kacsi-kalon az északi hegyvonulat elágazásánál (450–510 tszf magasságban) helyezkedik el. A vonulat a kréta időszak harmadidőszakában alakult ki és anyagát tekintve mészkőből épül fel. Északról kisebb lejtő, délről pedig meredek szakadék tagolja. Kacsi-Kalon területe legalább 20–25 ha. A sziklakiszögelléstől kezdve egy keresztet formázó, meredeken elnyúló kőtömb van: dél felé, majd délnyugati iránybn öt elnyúló, hatalmas sziklabarlangot foglal magába, majd. A mélyedésekbe az emberek barlangokat vájtak különböző, eksősorban háztartási célokra. A kacsi-kaloni sziklának majdnem a legészakibb kiszögellésénél kezdődik és fordul nyugat felé például az első barlang. Ezt a sziklás omladékok nehezen megközelíthetővé tették (eltorlaszolták) mára, ezért is nehéz megítélni milyen létesítmények lehettek benne. N. I. Repnyikov, aki 1933-ban dolgozott Kacsi-kalonban, arra mutat rá, hogy a barlangban nincsenek művészeti alkotások, de a falakon és a padlón sok fagerendának a tartóhelye megtaláható volt.
Számos tárgyi emlékei maradtak az egykori életnek a kacsi-kaloni lelőhelyen. Valószínűleg mind kultikus, mind hétköznapi funkciójú épületek egyformán lehettek a lelőhelyen. A kutatók az egyes objektumokat egymástól sokszor eltérően interpretálták. Egyesek a kacsi nagyméretű, hajószerű barlangot városnak vagy barlangvárosnak vélik, de voltak, kik egykori mezőgazdasági települést értenek alatta.
Az bizonyított, hogy kezdetben itt egy kis mezőgazdasági település helyezkedett el, amely elé kis idő múlva egy menedékhelyként szolgáló erődítményt építettek fel és ezen létesítmények okán adódott, hogy városnak kezdték nevezni a települést. Később létesült itt egy viszonylag kisebb monostor is. A Kacsi folyó bal bal partján, a mai Bastanovka helyén, földmunkákkor olyan rétegek kerültek elő, amelyekben ugyanolyan kora középkori kerámia és agyagkemence maradványa került elő, mint ami Kacsi-Kalonban előkerült. Ezen kívül a falu keleti végében feltárásra került egy jelentős kora középkori temető, amelyben kőkriptákba helyezték végső nyugalomra a halottakat (6–8. század). A két település közötti kapcsolat nyilvánvaló. Sajnos Kacsi-Kalon nem szolgáltat még markáns leletanyagot, és kutatása is nehézkes. Ezért alapjaiban vitathatóak a kutatók eléggé szubjektív „bizonyítékok” alapján felépülő interpretálásai erről barlangvárosról.

Kiz-kermen
Kiz-Kermen városa 7 kilométerre, délkeletre helyezkedik el Bahcsiszarajtól, nem messze a Masina nevű falutól. A helység a Kyz-Kule Burun kiszögellésének csúcsán terült el, szemben a Tepe-Kermen völgyével. Kiz-Kermen egy mészkőből épült erődítmény, hossza több mint 1 km, szélessége némely helyen eléri a 250 métert, a védfalak a fennsíkot a legszűkebb helyen szelik ketté (mint Eszki-Kermennél), ahol ostrom esetén a völgy környékbeli lakossága el tudott bújni jószágaival, javaival. Több mint 70 hektáron terül el a komplexum, nyugatról a Kaja-arasz szurdoka, keletről mély, névtelen vízmosás, mely elválasztja a szomszédos Tepe-Kermen barlangvárostól.
A Délnyugat-Krím leghíresebb barlangvárosai között, amely Bahcsiszarajtól 7 km-re, délkeletre terül el, a belső hegyvonulat sziklás, amely a Kacsi folyó völgye felé fordul. Kiz-Kermenen a barlangvársok között létesített legkésőbbi horizonthoz tartozik a 8–9. század időszakából. Kiz-Kermen barlangvárosához nagyságban valamint alaprajz tekintetében Csufut-

Kale városa, Tepe-Kermen kis erődítménye valamint Kacsi-Kalon és az Uszpenszkij Anasztaszijevszkij monostor áll közel hozzá. Érdekesség, hogy annyira magas ezen erődítményfalvaknak a koncentrációja a Kacsa folyó középső folyásának medencéje körüli térségben, hogy azok elhelyezkedését a történeti geográfia is kiemeli. A barlangvárosok azonban nem egy időben voltak használatban és tipológiai különbségek is vannak köztük, jól illusztrálják a fejlődési fázisokat. A középkori Kiz-Kermen települése egy előváros, amely egy forgalmas keresztútnál jött létre, ami Kherszont és a Krím déli partját kötötte össze a hegyvidéki és sztyeppi területekkel. A város nem érte meg a jelenkort, a 9. század második felében a Krímben megváltozó politikai viszonyok hatására, a Kherszoni thema (más néven Klimata) létrejötte után elvesztette stratégiai jelentőségét és végleg elnéptelenedett. Ugyanakkor 3 kmre északra az elhagyatott Kiz-Kermentől egy új erődített település jelent meg, Csufut-Kale, amely a 9. századtól a 19. század közepéig lakott volt.
Az első leírás Kiz-Kermenről az irodalomban csupán az 1927-ben megjelenő P. V. Nyikolaj, Bahcsiszaraj és környezetéről szóló könyvében tűnik fel, bár még a 18. század végén felfedezte P. Palas. Létezik egy feltevés, amely szerint Kiz-Kermenen található a Fulli nevezetű középkori város, amit az írásos források a 8-9. században említenek.
Az antik korszakban a város nem volt teljesen beépítve és óvóhely funkcióját látta el veszély esetén. Lehetséges, hogy az ásatások és terepbejárások során, a város közvetlen környezetében talált hellenisztikus kori kerámiák erre utalnak. A legszűkebb helyen fal köti össze, zárja el a szeakadékok szélét, miközben északról – a megelőző kor erődítményének maradványaira – a 8–9. században építettek védelmi vonalat, várfalat. Ugyanakkor a település párhuzamosan helyezkedett el Kiz-Kermen régi, védelmi falával, de ennek felkutatása még nem történt meg párhuzamosan a régi fallal.
A Kiz-Kerment keresztező útnál helyezkedik el egy templom maradványa, amelynek fekvése statigráfiai szempontból fontos szerepet játszhatott. Ezt a következőkben a hellenisztikus, kora római és kazárok periódusokban épülő védelmi létesítmények is jól mutatják. A templomtól a vár felé feltételezhetjük a 8–9. századi településsel maradványait.

Mangup

Mangup a legnagyobb középkori erődített település a Krím délnyugati, hegyes vidékén. A Baba-Dag (ahogy a helyi lakosság nevezte a 18–19. században), vagy Mangup hegység platóján helyezkedik el a vár, amely a kora középkorban mint Doros vagy Dori, a 14–15. században pedig mint Fedoro volt ismert. A Manguphoz legközelebb első település a Bahcsiszaraj közelében fekvő Hadzsi-Szala falu volt, mely tőle északnyugatra, a hegy lábánál helyezkedett el. A fennsík az azt körülvevő völgyek fölé magasodik mintegy 300 méterre, tengerszint feletti magassága pedig 584 m. A hegy sziklás rögökből épül fel, három oldalról (nyugatról, délről és keletről) szakadékok határolják, amelyek mélysége eléri a 70 métert. Az északi és északkeleti részét három szurdok vágja, északról nyugat felé: Kapu-djere, Gamam-djere és Tabana-djere, amelyek négy részre osztják fel a hegyet. A keleti kiszögellés a Teskli-burun, tovább nyugat fele a Jelli-burun, Csufut-Cseargan-burun, Csamnu-burun sziklapárkányok találhatóak. A város területe 90 ha nagyságú.

Nagy bazilika

Körülbelül 150 méterre a kaputól északnyugat fele egy cserjésben rejtőznek a nagybazilikia romjai. A téglalap alaprajzú, belül két egymás mellett levő oszlop által felosztott épület három hosszanti részre oszlik. A központi hajót a keleti részen a félköríves apszis zárja. Az egész bazilikát sokszínű mozaikokkal rakták ki, de az oltár előtti rész a hajó központi részén, kőlapokkal kirakott, a falakat pedig freskók díszítik. Az építéshez felhasznált márványt a Márvány-tenger partjáról hozták. A bazilikát egy időben építették az első erődítménnyel a

fennsíkon. Erről tanúskodik az I. Iusztinianoszhoz idejéből származó felirat, melyet az 1912-es ásatás során találtak meg. A bazilika a várral együtt megmaradt, de azokat nem használták mindig páthuzamosan. Végül az oszmán törökök bevették a várat, ebből az időszakból maradt fenn egy nagy sírszámú temető. A település használatának utolsó periódusában a félig lerombolt templom területét átalakították temetővé. Az építmény régészeti feltárása előtt a 19. század végén – 20. század elején a sírok már elérték oltárt is.

Az erődítés

A 6. század második felében Bizánc várak láncolatát hozta létre annak érdekében, hogy Kherszont meg tudja védeni. Ezek többségéből lett Mangup, pontosan ez utal a 7–9. századi bizánci forrásokban, Dorosz név alatt futó, a krími gótok fő várára. A szóösszetétel nem csupán a hegyek lapos felszínére utal, de arra is, hogy itt egy felső vízfolyás forrásvidéke is lehetett. Az erődítmény építésénél a legnagyobb erőfeszítést a falak felhúzása jelentette, amelyek kettévágták a szurdokokat a két kiszögellés között, amennyiben az út átvezetett a meredek lejtőn. A nyugati, déli és délkeleti oldalról a platót szakadék veszi körül, amelynek mélysége eléri a 70 métert is, de találhatók elkülönült, keskeny, meredek szakadékok is. Ezeket a helyeket mind fallal védték, amelynek egészét természetes, megközelíthetetlen védvonal veszi körbe, kiegészítve mesterséges erődítményekkel, kb. 7 km-en keresztül. A védműveknek ezt a belső és fő vonalát változtatások nélkül használták egészen a 16. század elejéig. Nagyobb helyreállításokra négy évszázad múlva került sor, amikor is Mangupot bevették az oszmán törökök. Azért hogy alkalmassá tegyék a tűzfegyverek ellen való védekezésre a régi bástyák helyére újjak kerültek. A török kori fal alapját ókori, kora-bizánci falak szolgáltatták nagyrészt, amelyet az ásatások során feltártak. A platónak ezt a részét teljesen beépítették a 16. század elején. A fő védelmi vonal mellett az erődítmény megjelenésén is látszik a második védelmi vonal, amely folyamatosan halad, mintegy 700 m hosszúságban és falak, bástyák alkotják, nyitott hátsó résszel. Ez a 15. század elején épült fel. A vár legfontosabb elemének ugyanúgy a citadella számított, ami elszigetelten, a Teskli-burun kiszögellés északkeleti területén helyezkedett el.

A várfal alatt közvetlenül, balra a sziklás lejtőben ablak- és ajtónyílások vannak, amelyek arra mutatnak, hogy Mangup barlangvárosnak számított. Ezek a helységek az őrség számára készültek, hogy el tudjanak rejtőzni. A citadella falához közel falban négyzet alakú nyílást alakítottak ki, amelyet vasrács fedett és alatta egy 24 m mély akna vezetett egy barlanghoz, ahol vízforrás volt. A délkeleti kiszögellés meredek fala mentén terülnek el a kazamaták. A város fő kapujához széles út vezetett.

Barlangtemplom és a temető

A barlangtemplom egy széles, sziklába vájt objektum, amelyhez a platótól kezdődő lépcsős lejáró kapcsolódott. A szakadék oldalán felülről nyitott, a falak magassága 1,6 m. Nem világos, hogy mi alkotta a födémet, de nem kizárt, hogy egy faoszlopok által tartott tetőről van szó. A sziklapadlóban kör alakú mélyedések helyezkednek el, amelyekben tárlóedények lehettek. Az objektumhoz kapcsolódik hat, különböző rendeltetésű barlanglétesítmény. Az északkelti részében található egy kör alaprajzú helység, ahová a belépés ma csak egy vékony kiugró részen át, a szakadék felett lehetséges. Valószínűleg a helyőrség védelmére szolgált. A barlangrendszer apró helységeit egykor lépcsők köthették össze. Ennek nyomai mintegy 2,5 méteren át megőrződtek, a bejárattól délkeletre, a szakadék területén. A lelőhel ezen részét A . Gyercenij tárta fel 1969–1980-ig, de a tömeges látogatóktól tartva (gyakorlati okokból) nem közölték az eredményeket.

Az 1938-as kutatások alkalmával két sziklába vájt sírt tártak fel. Az 1. sír dromosza az 1. számú helyiség padlójába volt vájva. A dromoszhoz kapcsolódó fülke téglalap alaprajzú, méretei: 3,7 x 1,8 m. A mennyezet boltozatos, simán lekerekített a falakhoz való átmenetnél.

Itt került elő 77 emberi koponya (43 tökéletesen ép) és nagy mennyiségű összekevert csont. A sír mellékletei között találtak bronzból és sárgarézből készült gyűrűt, két karperecet sötétkék üvegből, és egy üvegedény töredékét. A 2. sír az elsőtől északkeletre helyezkedett el. A fülke méretei: 2,35 x 2,35 x 1,47 m. A koponyák és csontok mennyiségéből ítélve ide, eltérő időben, nem kevesebb, mint 30 embert temettek el. Kevés lelet került elő, a jelentősebbek: két vasszeg fa maradványaival, sötétkék karkötő töredéke, egy kör alakú bevágásokkal díszített törött gyűrűcs, bronz drágaköves gyűrűcs, fenőkő maradványa, sárga üvegből készült gyűrűcs és három vasgyűrű töredéke. A kutatók, párhuzamok alapján (Szuuk-szu, Ozeny-basa és Eszki-kermen temetőinek kamrasírjai), ezeket a temetkezéseket az 5–7. századra datálták. Ugyanakkor a mellékeletek ezt a keltezést nem támasztják alá. A publikált rajzok és fotók alapján ezeket a tárgyakat nem keltezhetjük a 10. századnál korábbra és a Krímen II. évezred első felében voltak elterjedve. Meg kell jegyeznünk, hogy N. Repnyikov a 12–13. századra datált a mangupi sírokat.

Az épületegyüttes további kutatása 1993–1994-ben folytatódott és egy sor részletre világított rá, amely korábban elkerülte a kutatók figyelmét, és ami a sírok pontosabb rendeltetését határozta meg. Nagyon érdekesek a már említett 1. és 2. sírok a barlang délnyugati részén. Az egész, áttekintett barlangkomplexum déli részét, az ún. „sírteret", kultikus rendeltetésű létesítményként lehet értékelni. Talán egyetérthetünk J. Vejmarral, aki szerint először itt a sziklába vájt sírok (kripták) egy csoportja helyezkedett el, a továbbiakban pedig egyet közülük bővítettek és átalakították az 1. számú helyiséggé. Így érthető az is, hogy benne alakították ki a templomot a kirptával, amiben az 1. sz. sír volt. Valószínűleg egy időben az 1. számú helyiség bővítésével alakították ki a 2. számú helyiséget, amely a padlóban látható bevágásokból ítélve keresztelőkápolnaként funkcionált.

A 2. számú helyiség az 1. sír felett helyezkedik el (E. Vejmar számozása szerint), négyzet alaprajzú, méretei: 4,2 x 4,3 m. Magassága 2,5 m, az északi fal hiányzik, de láthatóan kőből készült, ami később megsemmisült, illetve szintén hiányzik a keleti fal. A templom belsejének arculatát a leírt barlanglétesítmények még két fülkével, egy nagy és egy kicsi, egészítik ki, amelyek a déli falban kerültek kialakításra a felső sarkak lekerekítésével és a nyugati fal mentén húzódó sziklapaddal, amelynek a magassága 0,25 m, szélessége 0,8 m. A helység síkmennyezete középen némileg megemelkedik. A padlóban a déli falnál kör alakú bemélyedés figyelhető meg.

A délkeleti szakadék aljában, a vastag mészkőrétegben, amikből a mangupi plató is áll, található egy további barlangkomplexum, amelyet E. Vejmar és mások publikáltak röviden 1974-ben. Az északkeleti falban található a faragott fülkeboltozatos oltárfülke. Ennek megalkotása során felhasználták az itteni természetes bemélyedést, amelyet északkelet-kelet irányban még jobban bemélyítettek. Az apszis magassága a padlótól számítva a fülkeboltozat árkádjának felső pontjait összekötő vonalig 1,85 m. Az apszis aljánál egy pad van, aminek hossza 1 m, magassága 0,5 m. A szentély részén a szikla felszíne gondosan elsimított. Jobbra az apszistól a fülkeboltozat megmaradt a négyzet alakú fülke felső részén, aminek szélessége 0,6 m, a falakat gondosan eldolgozták kalapáccsal.

A templom vonalának határán a sziklás fal kiugró, felső része először egyenesen halad a mennyezet fele, amit lefaragtak így keltve egy sima fríz hatását. A fal magassága a padlószinttől mérve 1,5 métertől 2,3 méterig terjed. Ebben négyszögletű fülkéket alakítottak ki, amelyek elülső részében párosával horizontális rések voltak a faállvány felállítására. Ilyen fülkék voltak az északnyugati (1,42 x 0,87 x 0,48 m) és délnyugati (1,17 x 0,50 x 0,50 m) falakban. A templomüreg belső részét kivéve a frízen szintén voltak a párkány feletti falban bevágott mélyedések, az északkelti falban négy, az északnyugatiban három.

Közel a délnyugati falhoz, a templom kereszttengelyének mentén, a mennyezetben két fűzőnyílás található gyertyák felfüggesztéséhez. A mennyezet és a falak bevágásai, faragásai elég nagy pontossággal segítenek meghatározni a templom teljes körvonalát. Sziklába vájt

helyiségek találhatóak a szomszédos keleti barlangban is, valamint a szakadék felett láthatóak egy feltörő forrás nyomai is. Elég határozottan állítható, hogy a fenti objektumok egy lelőhelyet alkotnak a temető területének objektumaival. A barlangtól a templom sziklás szegélyéig a sziklában hiányzik 7–8 méter, amit kötéllel vagy falétrával hidalhattak át.

Szjujreny

A szjujrenyi vár 1,7 ha területen terül el a Kulle-Burbun hegycsúcs magas szakadékaival körülvéve. Szjujreny a 6–11. században bizánci vár, amely a 12–13. században kis városi központtá vált. A vártól 1 km-re található a Maloje Szadovoje falu (az egykori Kucsuk-Szjujren). A Kulle-Burbun kiszögellését két fal választja el, ami 172 fokos szögben ereszkedik a kerek bástyához. Közös kiterjedése a védelmi fallal 110 m. A falak vastagsága 2,5 m, amelyek 4–4,5 m magasan őrződtek meg. A bástya fala némiképp vékonyabb, 1,5 m. A kétszintes bástya 10 m magasságig maradt meg. A teljes magassága a mellvédekkel és azok falközeivel körülbelül 12 m. A bástya tetején egy nyitott harctér kapott helyet. A bástyától délnyugatra helyezkedik el a boltozott összekötő folyosó, ami a kapu északi oldalától indult. Az erődítmény falai kétszeresen meg voltak erősítve. Jól megfaragott kváderekből vízszintes sorban megtartott négyszögeket alakítottak ki a kanelúrák és kötőtéglák váltakozásának rendszere alapján. A földszinten és a második szinten három-három lőrést alakítottak ki.

Az erődítmény területe körülbelül 1,7 ha. A falakon belüli részt teljesen beépítették. A felszínen az épületek nyomai tisztán kivehetőek. A Kulle-Burbun kiszögellésének északi szakadékánál Ju. S. Voronyin 1980-ban egy rejtett utat fedezett fel, aminek segítségével észrevétlenül el lehetett hagyni a várat.

A szjurenyi vár az egyik legtitokzatosabb és legkevésbé tanulmányozott lelőhely. Elég említeni, hogy az erődítmény épületét különböző kutatók a 6. századtól egészen a 12. századig datálták: N. I. Repnyikov és Sz. B. Szorocsan a 6–7. századra (Justinianusok után), M. A. Tyihanova, A. L. Jakobszon a 6. századra, E. V. Vejmarn az 5–7. századra, D. L. Talisz a 11–12. századra, I. A. Baranov a 8–10. századra, A. I. Ajbabin pedig a 9. század közepére. Nyilvánvaló, hogy a védelmi falak felépítéséből ítélve, azok építészeti megoldásai alapján, a bizánci adminisztráció tevékenységéhez köthető, ami a 10. századig volt jelen. Ez egyértelműen kimutatható.

Érdekes kérdés, hogy a 6. század végén – 7. század elején a szjurjenyi várat egy időben alapították-e a mangupi és eszki-kermenivel, és hogy a Kulle-Burbun kiszögellésén elhelyezkedő falakat a 9. század közepén húzták-e fel, ami pedig kapcsolatban volt a Klimata thema létrejöttével a Krímen? Ezen periódusban a bizánci adminisztráció megalkotta a már meglévő várak védelmi rendszerének korszerűsítését, illetve renovációját, valószínű, hogy Dorosz, a krími gótok központja felé való menekülést és a déli partok menti utak ellenőrzését biztosítva és új erődítményeket is emeltek.

A szjurenyi vár jelentősége a 14. század második felében nőtt meg. A várat 1474-ig biztosan használták, amikor is a törökök bevették és lerombolták. Minden valószínűség szerint a 18. században, vagy valószínűbb hogy korábban is, ezt a települést Szcivarin-nak hívták és krími gótok területén helyezkedett el.

Szkalisztoje

Területén helyezkedett el a 4–9. századi szkalisztojei temető, ahol nem kevesebb, mint 4 hektárján 794 sírboltot találtak. Ezek a 6. századra vagy régebbre datálhatók és keresztény rítusúak. De a régészek, ahogy szokott lenni, nem voltak egy véleményen az etnikai hovatartozást illetően. Egyikük, Je. V. Vejmar szerint ez szkíta-szarmata temető, mások pl. A. I. Ajbabin alán-gótnak gondolja. A temető mellett egy részen egy felső teraszon halom húzódik.

Szudak

Az azonos nevű öböl partján találhatóak Szudak középkori erődjének romjai. Az erőd a középkorban fontos kereskedelmi pont volt, megállója volt a Selyemútnak is. Szudak városban helyezkedik el egy genovai vár, amelyet 1371-től kezdtek építeni az 1469-es évig. A vár egy régi korallzátonyon helyezkedik el, ami ma egy kúp alakú hegyként van jelen a az öbölben. A vár területe majdnem 30 ha.

A legenda szerint („a tengeri szentek életének gyűjteményében") a várat 212-ben az alánok építették, de ezt a dátumot semmilyen régészeti bizonyíték nem támasztja alá mindmáig. Abban viszont több kutató egyetért, hogy a 7. század végén alapították és a kazárokhoz, vagy Bizánchoz kapcsolható. A vár a kazár időszakot követően a bizánciak, a genovaiak, a kunok (11–13. sz.), az Arany Horda (13–14. sz.) és a törökök (15–18. sz.) fennhatósága alá tartozott. A vár stratégiailag fontos elhelyezkedése és annak erős felépítése szinte megközelíthetetlenné tette: délről és keletről a hegyek védik, amelyek a tengerig húzódnak le, északkeletről pedig mély árok határolta.

A várnak két lépcsős erődítési rendszere volt: egy alsó és egy felső. Az alsó várban 6–8 méteres a falak magassága, vastagságuk 1,5–2 méter. A falat tizennégy védőbástyával erősítették meg, amelyek a 15 m-es magasságot is elérték. Minden bástya annak a konzulnak a nevét kapta, akinek az idejében épült. Erről árulkodnak a bástyák kőlapjain megmaradt heraldikai szimbólumok és középkori, latin feliratok. A felsővár citadellából és a konzuli kastélyból áll amely a legnagyobb hegygerincen futó falegyüttesben egyesül, amint a doroszi bástya együttese is. A védelem felső és az alsó szintjei között helyezkedett el az alsóvárosban helyezkedik el maga a város.

Szuuk-Szu

Szuuk-szu, vagy Szuvuk-Szuv középkori temető, amelyet a 6–10. századra datálnak. A temető megnevezését a kiszögellésről kapta, amelyen elterül. A Krím déli partján, azonos nevű kiszögellésén terül el, Gruzuf település és az Aju-Dag hegy nyugati lejtője között, részben az Artek Nemzetközi Gyermekközpont területén. A temetkezések nagy részét feltárták a 20. század elején N. I. Repnyikov vezetésével.

A kriptákban és az egyszerű sírgödrökben 6–7. századi temetkezések találhatóak. Ezek különböző mellékletekkel ellátott temetkezések: fibulák, övveretek és fülbevaló kapcsolója, borostyán és karneol gyöngysor, stb. A 8–10. századi sírok kővel kirakottak. Ezen periódus temetkezései szinte majdnem mindig melléklet nélküliek, ami a kereszténység terjedésének köszönhető. Az eltemetett emberek etnikai hovatartozását mindmáig nem sikerült még pontosan megállapítani, néhányat a szakértők a krími gótokhoz kapcsolnak, néhányat a hellenizált szarmata-alánokhoz.

Tepe-Kermen

Tepe-Kermen városa a Kacsa folyó völgyében terül el, Bahcsiszerájtól 7 km-re délkeletre. A település egy elkülönülő, 1 hektáros plató területén helyezkedik el, aminek tengerszint feletti magassága eléri az 544 métert. A kacsa völgyének platója 225 m fölé magasodik, ami márgás, lehullott anyaghoz vezet. A szakadékok magassága 10–12 m. A plató felett csupán az északkeleti oldal van meg.

Tepe-Kermen különlegessége abban rejlik, hogy összehasonlítva más barlangvárosokkal, itt koncentrálódik a legtöbb barlang. Területén, megközelítőleg 1 hektáron több mint 250-et lehetett összeszámolni. Ebbe a számba még a sziklabelsőkben kialakított létesítmények (kb. 85 %-a az összesnek) is belevették, amelyeket háztartási szükségletekre használtak, ezeknek 88 %-a, (170–180 helyiség) az állatok tartására szolgált. A helységek megmaradó része a majorsági (v. háztáji) telkekhez csatlakozott, és voltak ciszternák a víz tárolására. A nem háztartási célokat szolgáló barlangokat lakótérként vagy temetkezési helyként hasznosították.

A Tepe-Kermenben két templomot is létrehoztak. Egyikük az ún. „sekrestyés templom” amely a északnyugati szakadékában van, ahova a platón leereszkedve lehet lejutni, a második templom pedig az ún. „keresztelőkápolnás templom” a legnagyobb platón, annak északkeleti részén található. Tepe-Kermennek a közvetlen közelsége Bahcsiszerájhoz azt eredményezte, hogy mesterséges barlangok egész sorát alakították ki a 19. század elejétől, a legnépszerűbbeket sokan látogatták is.

A „keresztelőkápolnás templom”

A templomról a Szumarokov által a 19. század elején összeállított első kis leírásban is olvashatunk, majd a templomról szóló rövid leírásokat P. Keppen krími gyűjteményes kötete tartalmazza. Vannak leírásaink és rajzaink a Djubua de Monpere összefoglalásában és V. Kondaraki tesz említést róla. Részletes információkat a rajzokból és G. Karaulov publikációjából kaphatunk. A szerző a kereszténység első századaira datálta az épületet. Karaulov felhívja a figyelmet, hogy a tartóoszlop összedőlt maradványait a szentély előtt látta a kutató és a falfestménynek nem találta nyomait. A templom leírására és annak alaprajzainak meghatározására D. Sztrukov, A. Popov, E. Markov munkáiban bukkanhatunk rá.

1890-ben Bahcsiszeráj lakosa I. Puzatov megtisztította a templomot a szeméttől, megjavította az ajtókat és az ablakokat, papot hívott, aki egyházi szertartást végzett itt. A férfi szintén említette a festett, mészkőfeliratokat a bejárattal szembeni falon, le is másolta azt és átadta az Odesszai Régi Történelem Társaságának. V. Latisev publikálta a fordítást, a teljes szöveget nem sikerült helyreállítani. A város barlangtemplomainak teljes leírása és annak első részlete szerepel N. Borovko „Tepe-Kermen” (1913) cikkében. A kutató összegyűjtött minden ismert információt, ismertette a pontos méreteket valamint lemásolta a „sekrestyés templom” apszisán szereplő görög feliratot.

1927-ben a tepe-kermeni barlangtemplomok rövid ismertetését állította össze I. Nyikolszkij. Megemlítve a „keresztelőkápolnás templomot”. Egy a déli falon egy sír felett található felirat kapcsán Popandopolo-Keramev azt valószínűsítette, hogy a barlangtemplomot, annak jellegzetességei alapján nem lehet a 9–10. századnál korábbra datálni.

Az 1940-es években P. Babencsikovij vizsgálta Tepe-Kermen templomait. Érdekes P. Babencsikov megfigyelése, amely érinti a „keresztelőkápolnás templom” inkermani analógiáit: a kutató mindenekelőtt felhíva a figyelmet a fontos hasonlóságokra, mint a kersztelőkápolnák elhelyezkedésére a templomokban, amelyek régen a templomon kívül álltak, valamint a keresztelőkápolnákhoz tartozó lépcsőket.

Sok egyéb „keresztelőkápolnás templomra” fordíttak figyelmet. A. Jakobszon saját munkájában, amelyben ezeket a 8–9. századra datálta, azonban gyakorlailag a datálás mellett nem hozott fel semmilyen érvet a keresztirányú hajó, mint kialakításbeli jellegzetesség kivételével. Az említett munkán kívül, Tepe-Kermen barlangtemplomait már nem egy mű tárgyalta, habár alapjában véve ezek mind ismétlik N. Borovko és A. Jakobszon már ismert következtetéseit, eredményeit. Vagyis kijelenthetjük, hogy Tepe-Kermen barlangtemplomai, hiába ismertek és a népszerűek, mégis keveset kutatták őket. A leírtak kivételével, nem született építészeti vizsgálat és sem komoly eredmények, sem a datálást alátámasztó érvek.

Ami a kormeghatározást illeti: közvetlen kronológiai jelek által nem lehetséges egyértelműen meghatározni a templomot. A már említett, a déli falon a sír feletti felirat szintén nem jelöl dátumot. A. Jakobszon „keresztelőápolnás templomot” a 8–9. századra datálta. Hasonló létesítményeket Kappadókia 10–11. századi templomai között találhatunk. Látszólag fogódzót jelenthetnek egyes elemek, mint például a keresztek formája amelyek analógiái Kherszon kora középkori szentélyrekesztőin találunk, a 11. századi szarkofágon, illetve az oltárasztal feletti baldachinon, valamint a 11. századi Jákob szerzetes beszédét tartalmazó kódex miniatúráin és más kései emlékeken is. A „keresztelőkápolnás templom” oszlopfőjén levő díszítőelem ornamentikáját a Kappadókiában található Halasz monostor templomának oszlopfőjén is

megtalálhatjuk, amit a 11. századra datáltak. Ezért azon templomokat, amik ilyen jellegzetességekkel bírnak, a 11. századnál korábbra nem datálhatjuk.
Régészeti feltárásokat itt csak 1969–72-ben vezetett D. Talisz, amelyek alapján kijelenthető, hogy a város a 6. századtól egészen a 13–14. századig volt lakott. Ugyanakkor a települési rétegek a kutatott két szakaszokon két, kronológiailag különböző rétegben különülnek el, amelyek a 10. század utánra tehetőek, de a terület sűrű beépítése a 12–13. században történt meg csupán.
A régészeti megfigyelések megfeleltethetőek a történeti eseményeknek. Tepe-Kerment láthatóan a 6–7. század végén alapították, várát a krími bizánci befolyás határán építették fel. Valószínűleg a falak egy időben épültek Eszki-Kermen, Mangup és Csufut-Kale védműveivel. Tepe-Kermenben virágzott az élet mikor behatolt az ellenség a Krím délnyugati hegyes vidékeire. A városban nem találtak a 8–9. századra datálható régészeti leletet, vagy abban az időben létesített épületeket/helyiségeket. Úgy tudjuk, hogy ebben az időben az élet a völgyben elhelyezkedő mezőgazdasági településeken folyt, mígnem a 10. században ezeket a településeket elpusztították.
A 11. századtól változott a helyzet. A Kazár kaganátus gyengülése és bukása után a Krím ismételten a bizánci érdekszférába került, a feudalizáció fejlődése a városi központok kialakulásához vezetett. Minden bizonnyal, egy lehetett közülük Tepe-Kermen.
Muszáj megjegyezni, hogy éppen a 11. század közepén létesíthették a településen a barlangtemplomokat. Ezeken felül, itt Tepe-Kermenben az egyetlen föld feletti templom, egy egyhajós kápolna félkör alakú apszsissal, melynek méretei 5,5 x 2,2 m, és D. Talisz a 11–13. századra datálja. A falak masszivitásából kiindulva, a tudósok úgy gondolják, hogy a kápolna valamely nagy komplexum része volt.

Tepszeny
Egy platón helyezkedik el a 8–10. századi telep. Az 1949-től 1953-ig tartó kutatásokat V. P. Babncsikov, a Szovjet Tudományos Akadémia vezetője irányította. A település ahhoz a periósuhoz tartozik, amikor a Krím területére az Azovi-tenger mellékéről kazár kori alán betelepülés történt. Pusztulása a besenyőkhöz köthető. Az ásatások során feltárták néhány keresztény templom és lakóhelység maradványait, a szaltovói kultúrkör jellegzetes edényeit, malomkövek töredékeit, kufikus és bizánci érmek verőtöveit, amelyek körvonalazzák az itt lakók kereskedelmi kapcsolatait és foglalkozását. A város falai még részben álltak, amikor 1927-ben egy földrengés lerombolta. M. Volosmeginu az 1927 előtti állapotot tanulmányozva megpróbálta feltérképezni a várost. Tepszeny antik időkből származó anyagát még nem sikerült megtalálni. Az első régészeti expedíciót, amely kutatta a várost, a Feodosziai Galéria igazgatója N. A. Barszamov vezette.
A város első periódusának kezdete a 7–8. század határára tehető, ebbe az időszakba sorolhatóak halszálka alakzatban rakott falak (a szaltovói kultúrkörtől eltérő vonású) lakóházak romjai, valamint a nagy temető a település északnyugati részén. A 8–10. században (második periódus) a tepszenyi város az egyik legjelentősebb településnek számított a Délnyugat-Krímben. Lényegében a város területe (kiterjedése) elérte a 20 hektárt. Az emberek nagy kőházakban éltek, amelyek üvegablakait helyben készítették. A városban ékszeripar volt, a kercsi ércből vasat nyertek. A leletek között találunk bizánci és arab érméket valamint pithoszokat, amforákat, melyek formája a fémedények formáját idézi. Az öt keresztény templom romjai a város vallási életéről árulkodik. Köztük található egy nagyméretű bazilika (40 x 21 m), ami a Krímben ritkának számít.

Uzeny-Bas
Uzeny-bas temetője a Bajdarszkaja völgyben, Rogyinkovoje falu (régi Szkelja) mellett, a hegy lejtőjén fekszik. 1907-ben N. I. Repnyikov átkutatta a sírmező területét és „nagy mennyiségű

süllyedt gödröket” tárt fel valamint négy kriptás és egy aknasírt. 1926-ban Uzeny-Bas temetőjében N. L. Ernst ásatás során bukkant két kriptára, 1958-ban pedig E. V. Vejmarn néhány megsemmisült és kifosztott sírboltot talált, szerény leletanyaggal. A krími tájvédelmi múzeum archívumában Uzeny-Bas temetőjének megmenekült kriptáinak ásatási anyaga található, amiket még N. L. Ernst tárt fel 1927-ben. Ezeknek az anyagoknak a publikálását ez a munka szolgáltatja. Az 1. sírbolt a lejtőn, a löszös talajban feküdt, 1 m-es mélységben, tájolása ÉÉK. A kripta két dromosszal rendelkezett, amelyek a kamrába vezettek és kőlappal voltak lezárva (0,55x0,50 m és 0,7x0,85 m). Az első dromosz 2,3 m hosszú, 0,85 m szélességű, (a kriptába) bevezető nyílásának nagysága 0,85x0,5 m volt. A második dromosz hossza 2,1 m, szélessége 0,55 m, (a kamrába) bevezető nyílásának nagysága 0,5x0,55 m volt. A sírkamra ovális alakú volt, méretei: 2,7x2,65 m, magassága 1,3 m. A mennyezete boltíves. Az első dromosz bevezető nyílása 0,85 m magasan volt a járószinttől tekintve, a második a járószinten helyezkedett el. Kezdetben a fülke, látszólag egy dromosszal rendelkezett és a későbbiek során szélesítették a fülkét és akkor alakították ki a másodikat. A sírboltban felnőtt nők és férfiak voltak eltemetve. N. L. Ernst közlése nyomán, a fülkéket megvizsgálva 14 és 15 embert temethettek el. Az 1. sírboltban két temetkezési réteget lehetett elkülöníteni. A csontvázak nagy része a hátán feküdt, nyújtott testhelyzetben, fejjel ÉÉK irányban. A csontvázak a felső szinten eltérően voltak tájolva. Az ásatás folyamán nem készült sírrajz, csupán a szöveges ásatási jelentésben van szó róluk.

Ami az Uzeny-Bas temetőjében levő sírok etnikai hovatartozását illeti, különböző vélemények léteznek. A kutatók jó része N. I. Repnyikov nyomán gótnak gondolja a temetőt, aki álláspontját arra alapozta, hogy a leletek többségét a kriptákban lehetett megtalálni, a Szuuk-Szu temetőjének korábbi rétegeiben talált lelettípusokat hangsúlyozza. N. I. Ernst úgy határozta meg az általa feltárt sírboltokat, mint bizánci temetkezéseket, de nem datálta azokat. A. L. Jakobszon azt feltételezi, hogy Uzeny-Bas temetője, ugyanúgy ahogy az inkermani, szuuk-szui és eszki-kermeni temetők, szarmata-alán hovatartozásúak lehettek, kisszámú gót eredetű temetkezésekkel. V. V. Kropotkin szerint az itteni szarmata-alánok genetikai kapcsolatban álltak az előttük ezen a területen élt 1. századi szkítákkal, akik temetőjét is sikerült megtalálni a Krími Neapolisz, Inkerman és Csorno-recs városok mellett. Később, néhány kutató az áttekintett sírboltokat alán-gót vegyes népességhez kötötte. A. K. Ambroz csatlakozott V. V. Kropotkin véleményéhez, a sírboltokban levő temetkezési szokások helyi eredetét illetően. E. V. Vejmarn az uzeny-basi temetőt a Délnyugat Krím kora középkori lelőhelyeihez sorolta, amelyek már léteztek a 6. században. A szkíta-szarmata eredetű lakosságot a második hegyvonulat egyik völgyébe szorították a nomádok a régióban feltűnő nomádok.

Válogatott irodalom

Айбабин, А. И.: Салтовские наборы из Крыма. *Советская археолония* 1977:1 (1977) 225–239.

Айбабин, А. И.: Погребения конца VII — первой половины VIII вв. в Крыму. In: Древности эпохи Великого переселения народов V—VIII вв. Москва 1982, 165–191.

Айбабин, А. И.: Этническая принадлежность могильников Крыма IV — первой пол. VII вв. In: *Материалы к этнической истории Крыма*. Киев 1987,

Айбабин, А. И.: Хазарский слой в Керчи. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 7 (2000) 168–185.

Айбабин, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь 1999.

Амброз, А. К.: Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. *Советская археология* 1971:2 (1971) 96–123.

Артамонов, М. И.: *История хазар*. Ленинград 1962.

Ашик А.: *Боспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и* видами 1. Одесса 1848.
Веймарн, Е. В.: От кого могли защищать готов в Крыму «длинные стены» Прокопия? In: *Античные традиции и византийские реалии*. Свердловск 1980, 19–33.
Веймарн, Е. В. – Айбабин, А. И.: *Скалнстинский могильник*. Киев 1993.
Гадло, А.В.: Раскопки раннесредневекового селища у деревни Героевки в 1964 г. *Советская археология* 1969:1 (1969) 160–168.
Завадская, И. А.: Проблемы стратиграфии и хронологии архитектурного комплекса "Базилика 1935 г." в Херсонесе. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 5 (1996) 94–105.
Зиневич, Г. П.: *Антропологические материалы средневековых могильников Юго-Западного Крыма*. Киев 1973.
Кропоткин, В. В.: Могильник Суук-Су и его историко-археологическое значение. *Советская археология* 1959:1 (1959) 181–194.
Кропоткин, В. В.: Могильник Чуфут-Кале в Крыму. *Краткие сообщения Института археологии* 100 (1965) 108–115.
Макарова, Т. И.: Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 6 (1998) 344–393.
Могаричев, Ю. М.: *Пещерные церкви Таврики*. Симферополь 1991.
Могаричев, Ю. М.: Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-Западного Крыма. In: *Проблемы истории "пещерных городов" в Крыму.* Ред.: Ю. М. Могаричев. Симферополь 1992.
Плетнева, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура.* Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва–Ленинград 1967.
Плетнева, С. А.: 1963. Средневековая керамика Таманского городища. In: *Керамика и стекло древней Тмутаракани*. Отв. ред.: Б. А. Рыбаков. Москва 1963, 5–72.
Плетнева, С. А.: Керамика Саркела-Белой Вежи. In: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции 2*. Отв. ред.: М. И. Артамонов. Материалы и исследования по археологии СССР 75. Москва-Ленинград 1959, 212–272.
Плетнева, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва-Ленинград 1967.
Плетнева, С. А.: *Очерки хазарской археологии*. Москва–Иерусалим 1999.
Равдоникас, В. Г.: *Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадиальным развитием Северного Причерноморья.* Известия Государственной Академии истории материальной культуры 12. Ленинград 1932.
Репников, Н. И.: Разведки и раскопки на Южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 г. *Известия Императорской Археологической Комиссии* 30 (1909) 99–126.
Репников, Н. И.: Некоторые могильники области крымских готов. *Известия Императорской Археологической Комиссии* 19 (1906) 1–80.
Рыбаков, Б. А.: *Ремесло Древней Руси*. Москва 1984.
Рудаков, В. Е.: Бакла - малый городской центр Юго-Западного Крыма. In: *Античный и средневековый город*. Свердловск 1981.
Рудаков, В. Е.: Христианские памятники Баклы: Храмовый комплекс X-XШ вв. In: *Античная и средневековая идеология*. Свердловск 1984.
Сазанов, А. В.: К хронологии цитадели Баклинского городища IX-XI вв. In: *Проблемы истории и археологии Крыма*. Симферополь 1994.
Талис, Д. Л.: Материалы к экономической и социальной истории Юго-Западного Крыма. In: *Античный и средневековый город*. Свердловск 1981.

Талис, Д. Л.: Оборонительные сооружения Юго-Западной Таврики как исторический источник. In: *Археологические исследования на юге Восточной Европы*: Сб. научи, статей. М. 1974.
Чичуров, И.С.: *Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана, "Бревиарий" Никифора.* Москва 1980.
Якобсон, А. Л.: *Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры*. Материалы и исследования по археологии СССР 63. Москва–Ленинград 1959.
Якобсон, А. Л.: *Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврии.* Материалы и исследования по археологии СССР 168. Москва–Ленинград 1970.
Якобсон, А. Л.: *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*. Ленинград 1979.
Davidson, G. R.: *The minor objects*. Corinth 12. Princeton-NewJersey 1952.
Trav1os, J. – Frantz, A.: The Church of St. Dionysos the Areopagite and the Palace of the Archbishop of Athens in the 16-th Century. *Hesperia*. 34:3 (1965) 157–218.

2.3. *A szaltovói kultúrkör ún. krími variánsának kérdése*

A Krím-félsziget kora középkori kutatásának kiemelkedően fontos időszaka a 7. század közepétől a 10. század elejéig terjedő időszak, melyet a szaltovói jellegű kerámialeletek feltűnése alapján, illetve a bolgár és a kazár betelepülés lehetőségével számolva a szaltovói kultúrkör krími variánsaként tárgyal leginkább a szakirodalom. A Krím-félsziget kazár kori időszakával I. I. Ljapuskin és M. I. Artamonov elméleti munkái és részben ásatásai, majd A. L. Jakobszon, V. P. Babencsikov, D. L. Talisz, A. V. Gadlo és M. A. Frondzsulo munkái foglalkoztak. Komoly fordulópont volt a kutatástörténetben I. A. Baranov 1977-ben elkészült kandidátusi disszertációja, mely az addigi eredményeket összefoglalta. A szaltovói kultúra feltűnését Sz. A. Pletnyova hangsúlyozta leginkább, aki 1967-es monográfiájában különítette el határozottan az említett kultúrkör krími variánsát, mely elképzelés A. I. Ajbabin korszakalkotó 1999-es krími monográfiájában szintén helyet kapott. A 2000-es évek elején Sz. A. Pletnyova visszatért a kérdéshez és a szaltovói kultúra krími változatának stílusjegyeit önálló elemzésben dolgozta fel.

Már a kutatás korai időszakában törekedtek a kutatók arra, hogy a régészeti hagyatékban is elválasszák a különböző etnikumokat: többnyire alán, kazár, bolgár, szláv és néha magyar hagyatékról írtak, de felmerült egy szinkretista megközelítés is, mely egy speciális, kevert, Fekete-tenger melléki kultúraként határozta meg. A kutatók többsége úgy vélte, hogy a bolgárok elődei a 7. században kezdtek intenzíven beáramlani a Krím-félszigetre, mely betelepülést elsősorban a kazárok által birtokolt Krím 8–10. századi régészeti hagyatékának elemzése támaszt alá. Ennek a régészeti horizontnak a fejlődését a kazár, illetve a bizánci függés gyengülése tette lehetővé. Nehezebb kérdés ugyanakkor a hanyatlásának értelmezése, melyet a 9. századi magyar, vagy leginkább a 10. századi besenyő betörésekkel magyarázott a kutatás. Egyértelműen látszik ugyanakkor, hogy a kazárok hatalmának csökkenésével áll összefüggésben, valamint a tárgyalt időszak végén a régészeti hagyaték gyökeres megváltozásának hátterében a 10. századi bonyolult kazár-rusz-bizánci kapcsolatok állnak.

Sz. B. Szorocsan és V. E. Naumenko más oldalról közelítik meg a kérdést: ők Bizánc és a Kaganátus együttes hatalmával számolnak a kérdéses területen. A félsziget délkeleti részén elhelyezkedő nagy városok, és a Tepszenyi fennsík lelőhelyei bizánci fennhatóság alatt álltak. Kultúrájuk különbözött az ősbolgár lakosságétől, amely a Krím délkeleti részén és a Kercs-félszigeten lévő falvakban élt. A Kaganátus nem tartott igényt a Krím feletti politikai kontrollra, megelégedett a terület adóztatásával.

Az ősbolgárok tömeges mértékben a 8. század közepén jelentek meg a Krímben, ezt nagy számú lelőhely is igazolja. A betelepülés bizánci ellenőrzés alatt történhetett meg a Kercs-félszigetre, és a Krím délkeleti és északnyugati részére. A kutatásban egyre aktívabban van képviselve az elképzelés az itteni ősbolgárok helyi, bizánci jellegű eredetéről, szemben a szaltovói eredeztetéssel. Mások kétségbe vonják a félsziget délnyugati részén található ősbolgárnak tartott lelőhelyek interpretációját, elutasítják a szaltovói kultúrkör itteni jelenlétének elméletét, és távolabbra kitolva a bizánci határt. Ezen, a kazárok szerepét kisebbnek vélő, hipotézis C. B. Szorocsan koncepcióját szolgálta, ami a bizánci érdekszféra helyi jelenlétét mondja ki a Krímen. Ezzel az állítással az előzőek (a kazárok felé történő adózás) nem mondanak ellent, ugyanakkor ez csak a helyi közigazgatás politikai orientációját mutatja, ami ugyanakkor nem feltétlen tükrözi az ezen időszakban az anyagi kultúra zömét adó népesség etnikai összetételét.
A régészetről szólva: bár észrevehető az egyidejű bizánci és kazár hatalom a félszigeten, és a 8–9. századi eseményeket számos tanulmány elemzi, de ehhez a korszakhoz relatíve kevés régészeti leletet kapcsolhatunk. Példának okáért csupán két érmét ismerünk, amit ebbe a korba lehet sorolni. A félsziget ősbolgárnak tartható lelőhelyei és leletei nem mutatnak lényegi változást vagy fejlődést a 10. század második negyedéig. A 9. század közepén csupán „evolúciós", belső változásokon megy át a leletanyag. Mindamellett, hogy az anyagi kultúrában éles változás nem történt, a lelőhelyeken sem találkozunk tűzvész vagy pusztítás nyomaival.
Négy dolgot kell kiemelni. Először: I. A. Baranov, aki a Krím kora középkor második felére tehető temetkezési szokásait vizsgálta, az ottani rítusok és az Urál előtti térség valamint a Volga vidék ősbolgár rítusai között hasonlóságot mutatott ki. Ez a temetkezési gyakorlat egyezik az Azovi-tenger melléki és a Don-vidéki szaltovói kultúrkörbe sorolható temetkezésekkel. Másodszor: az antropológiai eredmények is azt mutatják, hogy a Krímben török eredetű, ősbolgár népesség volt jelen. Ez feltételesen kirajzolja a szaltovói kultúrkör egy variánsát, melyhez az ősbolgárokat kapcsolhatjuk, mint a Kaganátus fennhatósága alatt élő népek egyikét. Harmadszor: nyilvánvaló, hogy a szaltovói kultúra krími variánsának van egy markáns attribútuma, az hogy erőteljes bizánci hatás érte a lakosságot. Ez a hatás azonban az anyagi kultúrán Kherszontól távolodva térben (nyugatról keletre) egyre kevésbé érvényesül, és egyre jobban kimutatható a Don-vidéki és Azovi-tenger melléki kulturális hatás. A bizánci jegyeket ezért nem tekinthetjük etnikai jelzőknek. Negyedszer: a krími ősbolgár emlékeket nem sorolhatjuk a kazár etnikum leletei közé, mert nincsenek meg közöttük a kazár jellegzetességek. A Krímben még tisztázatlan a kazár fennhatóság mikéntje, időbeni kiterjedése és a kapcsolata a bizánci hatalommal. Nem ismerünk eddig egyetlen egyértelműen kazár lelőhelyet se a Krímből. Szükséges tehát a szaltovói kultúrkör krími variánsának tisztázása, a téma újbóli visszaemelése a tudományos diskurzusba.
Ebből kiindulva tehát a „szaltovói kultúrkör krími variánsa" megnevezés helyett a „Krími Bolgária" terminus használata szerencsésebb választás lehet, mely a 8. századtól a 10. század első feléig datálható.
A Krím-félsziget délkeleti, és középső része a krími ősbolgár kultúrának ez az egyik legkutatottabb térsége. I. A. Baranov a szaltovói kultúrkör krími variánsának kezdeti szakaszához a félszigeten 29 lelőhelyet sorol. Közülük ideális kutatási területnek számít Tau-Kipcsak települése. A 8. század közepétől lehet datálni, félsziget központi részén, a krími vonulatok belső oldalán terült el. Azonban sajnos ezzel együtt sem ismerünk ezekről a lelőhelyekről megbízható mennyiségű korhatározó leletet. Ennek tudatában úgy helyes, ha ezeket a lelőhelyeket az ősbolgárokhoz soroljuk, de sokkal szélesebb kronológiai keretek között, a 8. század első felétől a 10. századig. Ősbolgár lelőhelyek félsziget délkeleti részén már régóta ismertek. Az 1980-as évek végi adatokkal összehasonlítva számuk nem nőtt nagy mértékben. Ezek közül a Dacsnoje falu melletti sírmezőt érdemes kiemelnünk, valamint Alcsakot a Szudaki régióban.

Ezen mikrorégiónak a lelőhelyei anyai kultúrájukat tekintve kétségkívül kapcsolatban álltak Szudak központtal, mely a 8. századtól a 10. század első feléig anyagi kultúra tekintetében egyáltalán nem különbözött az ősbolgárok lelőhelyeitől. Ebbe a mikrorégióba tartozott az eddig ismert legnagyobb amfora-előállító központ a félszigeten. A fazekas mesterek etnikai hovatartozását nehéz eldönteni, de a központhoz közel csak szaltovói ősbolgár lelőhelyeket ismerünk.
A Szudaki régiónak kapcsolatai lehettek az egyik legnagyobb ősbolgár településsel, Tepszennyel. Tepszeny fennhatósága alá tartozott az Otuzka folyó völgye és a Kara-dag hegytől nyugatra fekvő területek. A régiónak szintén ismertek 8. század második felére és a 9. század első felére datálható lelőhelyei. Ezek a félsziget központi részén koncentrálódnak. Az itteni leletanyagoknak több párhuzama ismert Szudakról és környékéről. Ezeknek a Tepszeny környéki lelőhelyeknek az anyagi kultúrája teljesen ősbolgár jellegű, és közel áll a Donyec menti és az Azovi-tenger környéki ősbolgárok anyagi kultúrájához. Mindazonáltal az itteni anyagi kultúrának jól kivehető bizánci elemei is vannak.
A Dél-Krímnek nincsenek olyan lelőhelyei, melyeket egyértelműen ősbolgárnak tarthatunk. habár I. A. Baranov az általa készített térképen megjelöl néhány lelőhelyet, a szerző maga is hangsúlyozza, hogy ezen lelőhelyek etnikai meghatározása kérdéses. Például Alusta várának és Gorzubitszkoje gorogyiscsének az ugyan erre az időszakra datálható leletanyagát kapcsolják össze a szaltovói lelőhelyekével pusztán az amforák és néhány konyhai edénytípus hasonlósága alapján. Bonyolultabb a helyzet azon lelőhelyekkel, melyek Alusta mellett és attól keletre találhatóak. Itt mindenekelőtt hosszú életű lakóépületek egész soráról van szó Partenit, Szotyera balka és Lucsisztoje lelőhelyeken. Az itt is jelen lévő halszálka mintás falazáson kívül a házak technikai kivitelezése, és a kerámiaanyag is jellegzetesen ősbolgár, habár megfigyelhetünk egy élénk bizánci behatást is, elsősorban a konyhai kerámiák tekintetében. Úgy tűnik, hogy ez (a bizánci behatás) egy általános jellemzője a bizánci-kazár határvidék anyagi kultúrájának.
A Délnyugat-Krím és Kherszon esete az egyik legbonyolultabb terület nem csupán a lelőhelyek kronológiai besorolása szempontjából, hanem az etnikai jellemzők tekintetében is. Az elmúlt 10 évben jelentős mértékben nem emelkedett a régészeti anyag mennyisége. A Kiz-Kermen városában folytatott jelentős munkákon felül, ahol lakó, gazdasági és védelmi célú építmények is előkerültek, Kherszon környékén végeztek még ásatásokat. Ennek a területnek a sajátossága az, hogy olyan szaltovói kapcsolatrendszerű anyagok is előkerültek, melyek ismertek Mangup, Csufut-Kale, Eszki-Kermen, és Szjujreny lelőhelyekről is. Ezen anyagok száma az elmúlt időszakban tovább bővült. Az ősbolgárokhoz tulajdonképpen a tárolóedények fajtái és a konyhai kerámia formai kivitelezése köthető. Nincsenek vitathatatlan markerek a leletanyagban. Mindazonáltal Baranov véleménye szerint néhány az említett városok közül szerepel a kazár városok között József kazár kagán levelében, mely a 10. század első felére fontos forrásunk a Kazár Kaganátusról. Az ősbolgár leletek és emlékek jelenléte Kherszon környékén ebben az időszakban nem meglepő. Az egész kora középkor folyamán jellemző a városra a polietnikusság, miközben alapvetően bizánci eredetűaz anyagi kultúrája.
Az Északkelet-Krím az egyik legkevésbé kutatott régió. I. A. Baranov 1994-ben 12 lelőhelyet jelöl meg ebben a régióban ebből az időszakból. Napjainkban a rendelkezésre álló leletanyag már bővebb. Az újabban felfedezett lelőhelyek közé tartozik például Csajka, Ablemitszkoje, Kerkinyitida és Kalosz-Limen erődített telepek (gorogyiscsék) valamint Zaozernoje, Kropotkino és Mirnij települések. Kara-Tobe, antik településén is előkerült leletanyag, valamint temetkezés, ami a szaltovói időszakra keltezhető. Ismerünk egy sor temetkezést a 7. század második fele – 10. század eleje közti időszakból, mind az antik lelőhelyekről, mind azoktól távol, elkülönülten. Szórványleletek kerültek elő továbbá Lazurnoje, Olenyevka, Kuznyeckoje, Vlagyimirovka, Sztyereguscsee falvak mellől, valamint az antik időkre datálható Kulcsukszkoje gorogyiscséről és a Donuzlav tó déli és nyugati oldalán lévő gorogyiscsékről.

Ennek a régiónak sajátossága az, hogy majdnem minden lelőhely antik városra illetve településre épült. Sajnos épületmaradványokat ezen időszakból ebből a régióból nem ismerünk. Boszpor és a Kercs-félsziget a területi csoport a leginkább összetett, és itt található a legtöbb lelőhely. V. N. Zinyko és L. Ju. Ponomarev a utóbbi időkben több temetőt és telepet talált, és már ismert lelőhelyeken folytattak ásatásokat (Geroevszkojee). Részben feltártak egy Opuk hegy melletti nagy települést. A Krím-félsziget délkeleti részéhez hasonlóan itt is számolhatunk egy nagy városi központtal (Boszporral), több nagyobb, természetes védelemmel ellátott településsel és kisebb méretű tanyasi településekkel. A Délkelet-Krímmel ellentétben azonban ezen települések egy része antik és későantik települések és erősségek romjain feküdt (Tiritaka, Mürmekion, Nümphaion). A régió kora középkoráról már a 20. század harmincas éveitől vannak adataink, amikor is a nagy kiterjedésű ásatások során a Boszporoszi Királyság lelőhelyein szaltovói időszakra keltezhető leletanyagot találtak a felsőbb rétegekben.

Az ősbolgár kultúra célirányos ásatásai az 1960-as években folytak és aktívan folynak napjainkban is. Az anyagi kultúra mind Boszporban, mind a Kercs-félszigeten lévő mezőgazdasági településeken semmiben sem különbözik egymástól és a Délkelet-Krím hasonló időszakra datálható lelőhelyeitől. A régió sajátossága, hogy az itteni leletanyag áll a legközelebb az Azovi-tenger menti és a Donyec menti ősbolgár lelőhelyek leletanyagához. Épp ennek a variánsnak a kerámiái közt találunk a legnagyobb számmal a szaltovói kultúra alánjaira jellemző fényezett asztali kerámiát. A hasonlóságok ellenére, markáns helyi jegyek is találhatóak az itteni leletanyagban a 7–8. század fordulóján. Gondolunk itt elsősorban a konyhai edények archaikus jellegére (kézzel formált és fazekaskorongon elegyengetett korsók, kétfüles edények), az asztali kerámiák különleges alakjára (fényezett edények, melyek alakjukban a primitív pásztoredényekre hasonlítanak), és a tárolóedények jellegzetességeire (bordó színű, hegyes aljú amforák és recézett testű fekete-tenger-menti amforák). Éppen a szudaki és a boszpori legkorábbi bolgár leletekre igazak leginkább ezen megállapítások. Hasonló, de szűken nem datálható, leletanyag került elő Morszkoje falu (Délkelet-Krím) egyik félig földbe mélyített objektumának betöltéséből.

Ezek alapján a félszigeten levő ősbolgár kultúra első szakaszát alapjában véve nem lehet a 7. század közepénél – 8. század első felénél korábbra datálni. Ide tartoznak szudaki, boszpori és morszkojei lakóépületei. Nincs kizárva, hogy ehhez a szakaszhoz tartozik néhány, a krími hegyek előhegyi zónájában (Tau-Kipcsak település korai szakasza) és a Kercs-félszigeten megbúvó település (Gerojevszkoje) Valószínűleg a 7. század közepétől kezdve lehet nyomon követni a krími sztyepp nomád temetkezéseit. Kétségtelenül néhány jóval korábbinak számít közülük, de részletes kronológiai besorolásuk még várat magára.

A fésziget ősbolgár kultúrájának második szakaszát hagyományosan a 8. század közepe – 9. század első fele közé lehet datálni. Alsó kronológiai határát elég jól meg lehet határozni a gazdag numizmatikai anyag segítségével. Elsősorban III. León (717–741), V. Kónsztantinosz (741–742, 743–775) és IV. León (775–780) bizánci császárok solidusai ennek a horizontnak a megbízható datálói. Arab érméket is ismerünk ebből az időszakból, elsősorban Tepszenből, ahonnan nagyszámú arab érme került elő a 8. század közepe – 9. század eleje közti időszakra datálhatóan.

A második periódus alsó határát meghatározó anyagot a különböző szaltovói kapcsolatrendszerű csatok alkotják. Legnagyobb számban a szudaki temetőből és településről, a tepszenyi temetőkből és a város kultúrrétegéből ismertek, amelyeket A. I. Ajbabin és A. V. Komar elemzett.

Már axiómává vált a krími kazár kutatásban, hogy ennek a periódusnak a felső határát az úgynevezett magas nyakú, lapos fülű kancsók és az import fehér agyagból készült mázas bizánci kerámia eltűnéséhez lehet kötni. Ezen felül, vizsgálva a konyhai edénykészletek összetételét, azt lehet mondani, hogy néhány igen hosszú életű ősbolgár lelőhelyen ezek közt

inkább dominálnak az archaikus formák, és kevésbé észrevehető a standardizáció, mint a későbbi időszakokban.
Tehát a Krím ősbolgár kultúrájának második szakaszát a 8. század második fele – 9. század első fele közé tehetjük. Jelentős probléma a krími kazár kutatásban, hogy nagyon kevés lelőhelyen sikerült ezt a horizontot egyértelműen elkülöníteni. Szudak kikötőjénél valamint Tepszeny esetében sikerült ezt a horizontot megfogni. Néhány további telepen egyes lakó- és kultikus épületek átépítésének idejét a 9. század közepe előtti szűkebb időre lehet datálni, és előkerült néhány zárt leletegyüttes is szintén ezzel a kronológiai besorolással. A Kercs-félsziget néhány lelőhelyén szintén sikerült egyértelműen elkülöníteni ezt a periódust.
A Krím ősbolgár kutúrájának lelőhelyei között a harmadik periódus van a legnagyobb számban képviselve. Alsó időhatárának meghatározása nehézkes, a felső időhatár meghatározása viszont már jóval biztosabb. Meg kell jegyeznünk, hogy a félsziget szaltovói lelőhelyeinek pusztulási rétegeiből nagy mennyiségben kerültek elő bizánci pénzek, néhányat a 8. század közepére datálva. Ezek elsősorban VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz (társcsászárként 908–945, egyeduralkodóként 945–959) és fia II. Rómanosz (959–963) bizánci császárok érméi. Szudakban 10 darab bronz és arany érme került elő. Hat ezek közül kherszoni veret. A kercsi Keresztelő Szent János templom feltárásán 1963-ban került elő egy ezekhez tipológiailag közel álló, de nagyon rossz megtartású érme. Szintén Kercsből ismerünk egy kherszoni verésű I. Romanosz (920–944) érmét.
A harmadik periódusban a kerámiaanyagban a fekete-tengeri amforák és a magas szinten kivitelezett konyhai edények dominálnak, miközben teljességgel hiányoznak a délebbi, bizánci eredetű, amforák, melyek a 10. század negyvenes éveinél korábban nem jelennek meg a félszigeten. A harmadik periódus lelőhelyein lehet találkozni a keresztény térítés legmarkánsabb jeleivel.
A továbbiakban megkíséreljük rekonstruálni azon történeti és régészeti folyamatokat, amelyek a Krímben a kora középkor végén zajlottak. A félszigeten elsősorban annak keleti részén és részben az észak- és délnyugati részén zajlottak nagyobb volumenű események, míg a félsziget déli és délnyugati részén nem történtek jelentős változások az etnikai összetételben.
Napjainkban a kutatók nagy része egyetért abban, hogy Kuvrat Magna Bulgariája a 7. század második felében esett szét és hogy ez volt az oka annak, hogy a Krím-félszigetre török nyelvű népcsoportok hatoltak be. A népesség etnikai hovatartozása, valamint a behatolás milyensége és mértéke kapcsán a kutatásban jelenleg nincsen konszenzus. I. A. Baranov szerint ez a népesség Kuvrat bolgárjainak egy része, akik a Krímbe a kazárok elől vándoroltak, miután az utóbbiak kiszorították őket a lakóhelyeikről. Ez a bolgár népesség aztán elkezdett áttérni a letelepült életmódra. A. I. Ajbabin éppen ellenkező véleményen van, ő a kérdéses lelőhelyeket a sokszínű kultúrájú, kazárok nevével fémjelzett csoporthoz köti. A. V. Szazanov és Ju. M. Mogaricsev szerint a török beáramlás a Krímbe a 7. század második felében minimális mértékű volt és régészetileg szinte megfoghatatlan. Egyet kell értenünk A. I. Ajbabinnal abban, hogy a régészeti lelőhelyek és a leletanyag a Krím délkeleti és sztyeppi részén a 7. század második fele – 8. század első fele közötti időszakban igen heterogén.
Ezek a behatoló nomádok temetkezései voltak, melyek párhuzamai a Fekete-tenger melléki sztyeppi temetkezések körében találhatóak. A tárgyalt leletanyag másik csoportja egy letelepült életmód felé tendáló török népességre mutat. Ilyen lelőhelyek például: Tau-Kipcsak, Ptaskino, Gerojevszkoje, Morszkoje telepek korai horizontjai, Bulganakszkoje gorogyiscse kora középkori horizontja valamint Kalosz-Limen középkori leletei. Szudak és Boszpor lelőhelyek is ide sorolhatóak, habár itt a konyhai edénykészletek elütnek a fenti lelőhelyek anyagaitól, és magasabb fokú a bizánci kulturális hatás is, ami egyértelműen a Szudak és Boszpor földrajzi elhelyezkedésével magyarázható. A különbségek ellenére, ezeket a lelőhelyeket mind egy török népességgel kapcsolhatjuk össze. Minden bizonnyal, ez a török népesség a Bizánci Birodalommal föderatív státuszban volt. Régi gyakorlat ez a betelepedés felügyelésére, és hogy

az újonnan jött népeket a saját céljukra felhasználják. Ezen népcsoport betelepülésének mértékéről és fokozatos életmódváltásukról (nomádról letelepedett életformára) a 7. század második fele – 8. század első fele közti időszakban a régészeti leletanyag elégtelensége miatt csak találgatni tudunk.
A 8. század közepén nagyszámú új, török népességhez tartozó lelőhely jött létre, a szaltovói kultúrkör bizonytalan, krími variánsának részeként. A dátumról és a betelepülés okáról a kutatásban viszonylagos egyetértés mutatkozik, amely a kazár-arab háborúkat jelöli meg a népmozgás kiinduló okaként. Szöges ellentétek vannak azonban a vándorlások mikéntjét és az itt talált népekkel való kapcsolatot elemző kutatók között. I. A. Baranov szerint az ősbolgárok „második betelepülése" nem csupán bizánci településeket és erődítményeket pusztított el, hanem az új betelepülési hullám előtt már itt lévő török népek településeit is. Habár az esetek többségében semmilyen tűzvész nem volt az állítólagosan érintett lelőhelyeken, amint arra A. I. Ajbabin rámutat. Valószínűbb, hogy a félszigetre telepített ősbolgárok békés módon települtek le, és Szudak és Boszpor bizánci kulturális hatás alá került török lakossága a tovább élt. Az újonnan jött és az itt talált török népek anyagi kultúrája egyformává vált.
Az új betelepülés okáról elég markáns véleménnyel rendelkezik Ju. M. Mogaricsev és A. V. Szazanov. Szerintük a 8. század közepi ősbolgár betelepülés a bizánci hatalom felügyelete mellett történt, akik az újonnan érkezetteknek a Kercs-félsziget területét jelölték ki, és hogy az újonnan érkezettek egy elég kis népességet alkottak. Ezek alapvetően keresztény, vagy a keresztény főséget elfogadó szaltovói bolgárok voltak, akik a kazár-arab háborúk által érintett kazár földekről menekültek. Az általuk felhozott érvek azonban gyenge lábakon állnak.
Kijelenthetjük tehát, hogy a bolgár-török lelőhelyek és leletanyag zöme a félszigeten a 8. század közepétől datálható. Köszönhetően a Bizánci Birodalommal való állandó érintkezésnek, a betelepültek gyorsan alkalmazkodtak a bizánci életformához, utánozták a bizánci élétformát és felvették a kereszténységet. A 9. század közepén változások történtek a településszerkezetben. Több lakóépületet és templomot átépítettek és számos újat is emeltek és a leletanyagban is változások történtek. Kereszténység felvétele új temetők nyitását eredményezte. Ezeket a változásokat nem lehet ellenséges erők megjelenésével összekapcsolni. Nincs kizárva, hogy ezek a főleg építményeket érintő változások egy természeti katasztrófa következményei, hogy a helyreállító munkálatokat sikerült a régészeknek megfogniuk.
A Kelet-, Délkelet- és Északnyugat-Krím minden lakó-, gazdasági és vallási épületének, valamint temetőjének használata egy időben ért véget, körülbelül a 10. század közepén. Valószínűleg ez a Cambridge-i dokumentumban is olvasható kazár betörés következménye. Ezekből az időkből a Délkelet-Krímben számos további hadjáratról van tudomásunk.

A Krím a 8–9. században
A kazár uralom időszaka
Miután a kazárok birtokba vették a Fekete-tenger északi részén elterülő sztyeppet, a Krím félsziget etnopolitikai képe alapvetően megváltozott. A forrásokból ismert, hogy a 7. század második felében a kazárok kiszorították a bolgárokat az Azovi-tenger keleti, és a Fekete-tenger északi részéről. Azonban a Krím kazárokhoz köthető régészeti leletei és lelőhelyei igen csekélyek. Csupán az utóbbi évtizedben sikerült a Kercsi-szoros vidékén végzett ásatások során szerény, de egyértelműen a kazárokhoz köthető leletanyagot a felszínre hozni.

Boszpor (az ókorban Pantikapaion, ma Kercs)
A kazárok betörésével egy totális rombolás következett be, amelyről a város kikötőbeli részének apró feltárásai tanúskodnak. A bazilikás objetkum, amely majd' két évszázadig állt, az alapjáig meg lett semmisítve, a falazásból csak két kősornyi maradvány maradt. A maradványokat elfedő félméteres réteg bizonyára Boszpor egyik legnagyobb épületének egyikéé volt, amely 8–9. századra jellemző leleteket tartalmazott. Ezek vörös mázas edények

töredékei, melyekkel a Tamanszkoje gorogyiscsén a 7–8. század rétegeiben találkozhatunk: vörösagyagból készült, legfeljebb 8-10 cm karima átmérőjű korsók korai formái, valamint magas nyakú amforák sima karimával és apró, zónánkénti rovátkolással.
A kazárok boszpori tartózkodásának legkifejezőbb bizonyítéka a iusztinianoszi építkezés romjain emelt fehérkövű erődítmény. A kazár periódusból származó rétegben fedezték fel a maradványait, mely két, párhuzamosan haladó, egymástól félméteres távolságra lévő falból áll. A méteres szélességű, köpenyes falak öt sor kő magasságig maradtak fenn. A fal egyes szakaszai halszálka mintásan vannak kirakva. Ismeretes, hogy ez az kivitelezési mód Kazária építményeinél széles körben elterjedt volt. A falak 15 méter hosszan figyelhetők meg, 6 métert leszámítva, a későbbi korok építményei alatt. A falazás alapossága és a nagyobb hosszanti terjedelme lehetővé teszi, hogy a létesítmény védelmi jellegéről beszéljünk. Nyilvánvaló, hogy ezen a kényelmes, a tengerbe benyúló helyen felépített kazár citadella egy részéről beszélhetünk.
A kazár citadella nem az egyetlen monumentális építmény volt ezen a népes helyen. 65 méterre a falaitól délre fedezték fel egy építmény maradványait, egy olyan területen, melyen három évszázaddal később felépítették a napjainkban is megmaradt Keresztelő Szent Jánosnak szentelt templomot. Sohasem tudjuk meg sem a jellegét, sem pedig az alaprajzát: a romjait elfedi a templom. Viszont egy helyen, a déli falainál előkerült egy épület sarka, mely a templom alá húzódik. Ez arról tanúskodik, hogy a templom építésekor az egész építményt lerombolták. A citadella falainak maradványai és a templom helyén az építmény maradványai is a mai felszíntől 2,7–3 m mélyen fekszenek, ami alapul szolgálhat arra, hogy őket azonos korúnak tekintsük.
Egész más jellegű építmények helyezkedtek el a citadella falaitól néhány száz méterre nyugatra: egyszerű lakóházak a 7. századi tűzvész maradványaira emelve. A házakat a 8–10. századra lehet keltezni. Maguk a lakhelyek nem homogének, két típusba sorolhatóak. Az első típust azok az elemek jellemzik, melyek a nomádokra voltak jellemzők, a második típus a bizánci mintákhoz volt legközelebb. Mindkét típusú lakhely legközelebbi párhuzamait a velük szinkron krími, Azovi-tenger melletti és alsó-doni településeken fedezték fel. A második típusú lakhelyeken jellemző a sarokban kövekből rakott kályha, valamint a kályha mellett a padlózat közepén a nomádokra jellemző nyitott tűzhely.
A boszpori kazár kori lakóépítmények a kerámiaanyagnak köszönhetően jól datáltak. Ezek a horizontális és horizontális-zónás rovátkolású amforák, konyhai kancsók vonalas díszítéssel, fényesített edények, tmutarakany típusú vörös agyagból készült kancsók sínszerű karimával, néha viaszos belső felülettel. Ezzel együtt előfordulnak kézzel formált konyhai kerámiák, valamint vékonyfalú üveg csészék és talpas pohár alátétek. Mindezek megbízható indikátorai annak a rétegnek, mely a 8–10. század folyamán a Krímben élő kazárok leletanyagát tartalmazzák.
Hasonló leleteket találtak a Krím és a Tamany-félsziget több olyan városában, ahol a 7. század végén a Kaszpi-tenger mellékéről betörő kazárok letelepedtek. Ilyen települések például: Patrej, Tiritaka, Kepi, Germonassza, ahol a 6–7. századi építmények romjain olyan kazár lakhelyeket találtak, melyek a boszporuszinál sokkal jobb állapotban maradtak fenn számunkra
Ugyanakkor a kazárok boszpori tartózkodásának korából rendelkezésre álló régészeti adatokat nem lehet gazdagnak nevezni. A nagy építmények ásatási eredményeinek eddig gyenge publikálásától miatt, véleményünk szerint, csupán előzetes feltételezéseket tehetünk azok funkcionális rendeltetéséről.
Így, a két párhuzamosan futó fal a citadella észak-keleti falának részét képezheti. Itt koncentrálódtak a városirányítás szervei. A 810-814. között született, Hitvalló Szent Theophanész által írt, „Chronografia”-ban található egy említés Boszporosz Valgica

arkhonjáról. A Boszporban lévő citadella megfeleltethető az itt lévő kazár garnizonnak, melynek vezetője lehetett Valgica.
Nehezebb megállapítani annak az építménynek a rendeltetését, melynek a sarkát a Keresztelő Szent János templom déli falánál tárták fel. Valószínűleg nem lakóépület lehetett, sokkal inkább közösségi, esetleg azon belül is vallási célú. Viszont, hogy milyen valláshoz tartozott, keresztény vagy zsidó, azt nehéz megmondani. Mindkét eset lehetséges, ugyanis Boszporban a 9. század második felében létezett egy zsidó közösség. A kazár periódus építményei (csakúgy mint a iusztinianoszi építmények) totálisan le lettek rombolva. A citadella szinte az alapjáig le lett rombolva, itt egy, a bizánci építészet minden szabályának megfelelő városnegyedet alakítottak ki. A régészeti anyag alapján a kazár citadella pusztulását a 10. századra tehetjük. Éppen ennek az évszázadnak a végén az újonnan érkező nomádok, a magyarok és besenyők kezdték meg a kazárok kiszorítását a Fekete-tenger északi előteréből. Bizánc pedig kihasználta ezt, és elvégezte a régen esedékes leszámolását a kazárokkal, és visszavette a saját irányítása alá a Krím sok erődítményét és városát. Ezek közé tartozott Boszpor is.

A szaltovói kultúrkör krími variánsának emlékei a Kelet-Krímben és a sztyeppen
Abban az időszakban, amikor a kazárok betörtek Kelet-Krímbe, primitív tábori nomád gazdálkodást folytattak, egész évben vándorolva a sztyeppén. A kazárok a korábbi időkben a sztyeppén szétszórt kurgánokba vagy szándékosan elrejtett sírokba temetkeztek. Krím sztyeppéin magányos nomád kazár sírokat találtak, melyekben fejjel északkelet vagy kelet felé feküdt az elhunyt. A férfi sírokra jellemző az egészlovas, vagy a részleges lovas temetkezés, utóbbi során a ló koponyája és lábvégcsontjai találhatók a sírban, ritkábban pedig csak a lókoponya. Jellemző még a fegyvermelléklet.
Például a Portovoje közelében feltárt kurgánban egy padmalyos sírban a padmalyba temetett harcos mellett vas kardot, nyílhegyeket, övkészlet és lószerszám részeket találtak. A sírban egy ló csontvázát és juhcsontokat is találtak. A tárgyak díszítése bizánci stílusú, és a 7. század második felére mutat. Portovojeban a legkésőbbiek a trapéz alakú kerettel rendelkező csattok, melyek a krími csatok 7. század utolsó negyedébe és a 8. század elejére datálható darabjaira jellemzőek.
A Krím keleti részén, Novopokrovkában egy elhagyott antik település területén kiástak egy sírt. A női csontváz fejjel északkelet felé feküdt a sírban. A csontváz mellett arany halánték-függők, egyéb ékszerek és pipereeszközök, juh vagy kecske lábainak, bordáinak csontjai, vas kés és ár találtak. Hasonló függőket találtak egy 7. század végéről származó sírban, a Kubány vidékén (Mihaelszfeld) és Ufában is. Ezek a sírok kialakításuk és temetkezési rítusuk szempontjából az Altájban, Tuvában, Kelet-Kazahsztánban és a velük szomszédos területeken feltárt török eredetű népek sírjaihoz állnak közel, valamint a kazárok vándorlási útvonalain feltárt sírokhoz az Alsó-Volga mentén. Kétségtelenül Boszpor volt az első települések egyike, amelyikre rátámadtak a kazárok. Ezt követően a Kercsi-félszigeten, más kis városokat és falvakat is elpusztítottak.
Az írott források szerint Boszporban a 8. század elején kazár helyőrség székelt, amely a Kercsi-szorost ellenőrizte. Hitvalló Szent Theophanész a 704. évi eseményekről beszámolva írt Boszpor arkhonjáról, Valgicáról és a kagán phanagoriai helytartójáról, Papatsinról. Niképhorosz konstantinápolyi pátriárka pedig Phanagoria arkhonját helyi kazárnak írta. Sokan Valgica személyében is Boszpor kazár helytartóját (tudunját) látják. A 7. század utolsó negyedében bolgárok éltek az Azovi-tenger mentén és a Fekete-tenger északi előterében. A bolgár Batbaján legelőit elfoglalva a kazárok megfosztották a bolgárokat életterüktől. A bolgárok egy csoportja Magna Bulgaria területéről a doni sztyeppékre vándorolt, mások pedig a Krímbe. A bolgárok kénytelenek voltak áttérni a pásztorkodó-földművelő életmódra.

Tiritaka városában, a Kercs-félszigeten, az újonnan betelepültek a bizánci bazilika lerombolása után hamarosan annak romjain lakóépítményeket emeltek, melyeket a stratigráfiai megfigyelések alapján a 8. század elejéhez sorolhatjuk. 8–9. századra datálható házfalakat találtak a tűzvészben elpusztult borsalytók területén. A Krím félsziget különböző részein elhelyezkedő Gerovszkoje, Frontovoje, Morszkoje, Lazurnoje és Ptaskino (Ptaskino 7. lelőhely) falvak mellett feltárt telepek kerámiaanyagából pedig az következtethető ki, hogy a 7. század végén alapították őket. Az I. A. Baranov által csaknem teljesen feltárt, 80 hektáros, Tau-Kipcsak település lakossága a legkorábbi szakaszban a Baranov véleménye szerint félnomád életformát folytatott. A településen 34 lakó- és gazdasági célú létesítményt, több mint 50 vermet és tűzhelyeket tárt fel, a település lakosságáról úgy vélte, hogy nagyjából 25 családból állhatott. Tau Kipcsak települést I. A. Baranov amfora töredékek alapján a 7. század második fele és a 8. század első fele közti időszakra keltezte. A kutatás ezt később pontosította, mely szerint a település alapítását a 7–8. század fordulójára, pusztulását pedig a 9. század közepére tehetjük. Sz. A. Petnyeva szerint ilyen települések a nomád életmódról a letelepült életmódra való áttérés során jönnek létre.
Valószínűleg a kazár nyomás hatására települtek a Krím délkeleti részébe a bizánciak által szugdoknak nevezett, a Kubány folyó középső folyásánál lakó adige törzsek is. Ők alapították a parton Szudak települését. Az I. A. Baranov által a szudaki ásatásról publikált anyagokból az tűnik ki, hogy a várost a 7. század utolsó negyedénél nem alapíthatták korábban. Az írott forrásokban Szudak a 7. század végén tűnik föl először.
A második kazár-arab háború (722–737) pusztításait követően a kaganátushoz tartozó Észak-Kaukázusi régióból egy második bolgár betelepülési hullám érkezett a kazárok ellenőrizte Krímbe. A 8. század közepe táján a Krím északnyugati, keleti és középső részén több tucat új telep, temető és fazekasközpont létesült. Valószínű, hogy a Kelet- és az Északnyugat-Krímre átköltözött bolgárok békésen letelepültek a szabad földeken.
Trikitakában, valamint a Kordon-Oba és a Tepszeny dombjain található temetők esetében kerültek részletesebb vizsgálat alá a fent említett telepesek temetkezései. Három típust különíthetünk el. Az első típusba a kőlapokkal fedett padkás sírok tartoznak, a másodikba a fa elemekkel fedett padkás sírok, míg a harmadikba a fa koposrós temetkezések sorolhatók. Kordon-Oba és Tepszeny első típusba sorolható sírjaival rítusukban teljesen megegyezik egy sor hasonló sír a Krímből a 7. század második feléből. Tepszenyben a 14. sírból V. Kónsztantinosz (718–775) bizánci császár 741–751-ben vert solidusa került elő és egy jellegzetes szaltovói fülbevaló, amely a 8. század második felére – 9. századra datálható. Kordon-Obán szaltovói típusú, a 8. század második felére – 9. századra keltezhető fülbevalók, ékszerek és övdíszek kerültek elő. Tepszenyben bizonyos sírokba a bazilika lerombolása után temetkeztek. Ezeket olyan, vakolat-maradványokkal rendelkező kőlapokkal rakták ki, melyek a templom romjaiból származnak. A 16. számú kőlapos sírban megtalálták V. Kónsztantinosz (718–775) bizánci császár solidusát és al-Maszudi arab dinárját 755/756. évben vert érméjét. A második és a harmadik típusba tartozó sírok nagyon közel állnak a Don alsó folyásánál feltárt sírokhoz valamint a Szeverszkij-Donyec medencéjéből, a Volga mentéről és a Déli Urálból származó bolgár sírokhoz.
A. V. Gadlo és I. A. Baranov dolgozta ki a félszigeten letelepült bolgárok lakóépületeinek tipológiáját. A Tau-Kipcsakban és Ptaskinoban megjelent első letelepülők félig földbe mélyített, oszlop nélküli lakóhelyekett alakítottak ki, melynek közepén volt a tűzhely. A tetők vagy a földre, vagy pedig fonott, agyaggal mázolt falra támaszkodtak. Mellettük helyezkedtek el a gazdasági vermek és helységek a tárolási és konyhai célra szolgáló kerámiákkal és más tárgyakkal együtt. Hasonló, félig földbe mélyített lakóépületeket találtak a 8. század második feléből – 9. századból Kordon-Oba dombján és Jevpatoriában. Kordon-Obánál egy földkunyhó padlózatán egy 9. századi szaltovói veret feküdt. Miután lakói elhagyták, az épületet szeméttárolásra használták. Feltártak továbbá több olyan lakóépületet is, amelyet már

kőből rakott kályhával vagy kemencével láttak el. Hasonló kályhákat korábbra datálhatóan már találtak Boszpor településen, és annak környékén is. Tau-Kipcsakban a házak tetői négy oszlopra támaszkodtak, míg Gerojevszkoje településen három oszlopra.
Az első, padlózattal rendelkező földfelszíni építmények az alaprajzuk szerint nem különböznek a félig földbe mélyítettektől. Tau-Kipcsakban az utolsó időszakban a Gerojevszkojéban és Ptaskinoban feltártakhoz hasonló, két helységből álló házakat építettek, a földbe mélyített padlózattal és kályhával. Az említett időszakhoz lehet sorolni a településen előkerült 8–10. századi amforákat és kancsókat, valamint egy négy karmos foglalatú üvegbetétes kazár gyűrűt a 8. század második feléről – 10. századból. Tiritakában, Iluratban, Alekszejevkában és Tepszenyben ilyen házakat építettek a 11. században. Kordon-Obán, Tepszenyben és Mirmekijben a 8. században – 9. század második felében egy helységből álló házakat építettek.
Tau-Kipcsakban a házfalakat szárazon, halszálka mintában rakták. Más településeken a falaknak van egy kis talapzata, melyeknél agyagból készült habarccsal halszálka módon raktak két sor falat, a közüket apró kövekkel töltötték ki. Ezek a házak erősen különböznek a korábbi idők építményeitől. A halszálka mintás falazási fogást, bizonyára Dagesztánból vették át a kazárok. A tűzhelyek és a kisebb gazdasági építmények tipikusak azon nomádok esetében, akik földművelés céljából letelepednek. A kő lábazatot és az agyag kötőanyagként való használatát, a korábbi helyi, boszporoszi királyság-beli és bizánci, építészeti tradíciókból merítették. A lakhelyek ezen új típusa a betelepülő bolgárokhoz és kazárokhoz köthető. A 9. században az összes felsorolt helységben olyan házakat építettek, melyek helyiségeiben agyagos volt a padló és kőből készült kályhát vagy kemencét építettek, különálló gazdasági épületekkel és bekerített udvarokkal. A falakat halszálka mintában rakták, vagy teljes egészében kőből, vagy pedig kő talapzaton, vályogtéglákból.
A Krímben a bolgárok elsajátították a földművelést és az állattartás új típusát. Számos lelőhelyről került elő őrlőkő. Tau-Kipcsakban, Tepszenyben és Kordon-Obában vas sarlókat találtak. A talajt a bizánciakhoz hasonló, nehéz kapákkal művelték. Gerojevszkojében árpa-, rozs- és búzaszemeket, Kordon-Obából pedig zabszemeket tárt fel a kutatás. Az állatcsontleletek a nyáj összetételének változásáról tanúskodnak. Túlnyomórészt szarvasmarha, sertés és juh csontokat találtak. A lócsontok mennyisége nem haladta meg a negyedet. A letelepülés során a bolgárok termelékeny mezőgazdaságot hoztak létre, mely lehetőséget biztosított nem csupán a saját igények kielégítésére, hanem az élelmiszerek értékesítésére is. A letelepült életmódra áttéréssel a bolgárok elsalyátították a textil-, valamint a fazekasművesség különböző fajtáit. Tepszenyben és Kordon-Obában kovácsműhelyek működtek. Szudak és Alusta között nagy fazekasközpontok jöttek létre a tenger partján. Csaban-Kulán és Kanakszkaja Balkán nagy kemencéket tártak fel. Az ilyen kemencékben égették ki az észak-fekete-tengeri amforákat, a vörös agyagból készült tmutarakany típusú kancsókat és kulacsokat. Amforák kiégetésére szolgáló kemencék ismeretesek más part menti falvakban is: Ribacsjeben, Morszkojeban, Malorecsenszkojében. Az amforákat nem csak a helyi használatra gyártották, hanem exportálták a Don menti településekre is.
A 8. század első felében, a kelet-krími gazdaság dinamikus növekedésének köszönhetően Szudak a régió fontos kazár kereskedelmi központtá vált. Valószínűleg a század elején a városban vámhivatalt hoztak létre: a kikötőben több mint 400, a 8–12. századokra datálható bizánci pecsétlő került elő. A pecsétlők arról tanúskodnak, hogy Szudak kereskedett Konstantinápollyal és Kis-Ázsia más bizánci kikötőivel.
Bizánc belenyugodott abba, hogy a Krímben szinte az összes, általa birtokolt területet elveszítette, s Kazária irányában baráti viszonyt tartott fenn. III. León császár (717-741) 732-733-ban a fiát, a későbbi V. Kónsztantinoszt (741–775), összeházasította a kagán lányával. A kagán jóhiszeműen viszonyulva a keresztényekhez, nem akadályozta meg, hogy Kazáriában új egyházmegyéket hozzanak létre. A Tepszeny fennsíkján feltárt háromhajós bazilika a krími

kazárok vallási türelméről tanúskodik. Ezt a 8. század harmadik negyedében építették, és meglehetősen nagy méretű: hossza 37,6 m, szélessége 12,4 m. Ugyancsak ekkorra keltezhető Kordon Oba dombján a bolgár településen egy kis templom. A ptaskinoi és gerojevszkojei bolgár települések keresztény templomait A. V. Gadlo a 750-780. évekre keltezte. A feltárások határozottan arra utalnak, hogy a szudaki egyházmegyében, a bolgár településeken, Gótiai János püspök 787. évi lázadásának leverése után felszámolták a keresztény egyházközségeket, és lerombolták a templomokat.
A legenda szerint Szent Cirill Kazáriából visszatérően meggyőzte a helyi lakosságot, hogy vegyék fel a kereszténységet. Ezzel az adattal összhangban vannak a Tepszeny fennsíkján és más bolgár településeken lévő feltárások anyagai is. Kis méretű templomokat tártak ugyanis fel, a bolgárokra és kazárokra jellemző halszálka mintás falazással. Legtöbbjüket a 9. század második felében építették, bizánci templomok megmaradt alapjaira.

A sztyepp és a dél-nyugati Krím
A tárgyalt időszakban, a régióban kiéleződött a bizánci-kazár versengés. A 8. század elején a kazárok, kihasználva a régión belüli katonai fölényüket, Dorit (a Krími Gótiát) protektorátusuk alá helyezték. II. Iusztinianosz bizánci császár (685–695, 705–711) kísérletet tett arra, hogy sereggel visszavegye Gótiát. Nem valószínű, hogy a hadjárat résztvevőI Gótia minden településére eljutottak volna. Az régészeti kutatások csak arra utalnak, hogy Bakla citadelláját a 8. század elején lerombolták. Annak érdekében, hogy II. Iusztitianosz hadjáratával eredményesen felvehessék a harcot, az erődök elöljárói Kherszon elöljárójával együtt a kazárokhoz fordultak segítségért.
A kagán a Krím hegyvidéki részén új adminisztratív körzetet hozott létre. A bizánciak ezt a körzetet Gótiának nevezték, a terület uralkodóját pedig Gótia urának, vagy „a tavrikiai klimaták népének uralkodójának”. Gótia azon adminisztratív körzeteit, melyek várral vagy arkhóni rezidenciával rendelkeztek klimatának vagy arkhontiának hívták. Ilyen volt a Mangup (Dorosz) fennsíkján lévő erődítmény, Csufut-Kale, Tepe-Kermen, Bakla és lehetséges, hogy néhány más is. Dorosz arkhontia arkhonját a kagán Gótia uralkodójává nevezte ki, és a kagán részére fizetendő adó begyűjtésével bízta meg.
Bizánc nem tudott megbékélni a régió elvesztésével, és ideológiai és kulturális expanzióba kezdett a Krím hegyvidékén. Arra törekedett, hogy a kereszténységet Gótián keresztül Kazária más régióiba is elterjessze. Konstantinápoly 692 után, de még 753 előtt megalapította a Gótiai egyházmegyét. Az egyházmegye központja Doroszban (Mangupban) volt. Az egyházmegye kezdeti történetét Szent Gótiai János 815 és 842 között megalkotott életrajza írja le. 786-ban vagy 787-ben a helyi hatalom és a kazár vezetés közt ellenségeskedés támadt. Dorosz erődítményébe a kagán katonai csapatot vezényelt. Ezzel egyet nem értvén Szent Gótiai János „Gótia urával és arkhonjaival” valamint a helyi lakossággal karöltve elűzték a kazárokat Doroszból, és elfoglalták a hegyi utakat is. A lázadás azonban elbukott. A kagán megkímélte Gótia urát, azonban 17 rabot kivégzett, és Gótiai Jánost börtönbe vetette, ahonnan az később megszökött. Ahogy a Gótiai János életének leírásából is kitűnik, a kazárok elleni felkelés során a harci összecsapások alapvetően Doroszban zajlottak.
Erre az időszakra keltezhető a Mangupon, egy megrongált falba rejtve megtalált, bizánci solidusok utánzataiból álló kincslelet. A kazárok, miután a felkelést elfojtották, Mangupon ismét elhelyeztek egy kisebb helyőrséget. A fennsíkon ugyanis olyan temetkezéseket találtak, amelyek rítusa igen közel áll a Don-menti szaltovói temetkezésekhez. A. G. Gercen megfigyelte továbbá, hogy a falakat a 8. század végén renoválták Mangupon. A fennsíkon a beépített terület a korábbi időszakhoz képest jelentősen kisebb lett, ami a település lélekszámának csökkenéséről tanúskodik.
Eszki-Kermenben a kutatók megfigyelték, hogy a kazárok, visszafoglalván a várost a lázadóktól 787-ben, a fennsíkon lévő házakat erősen megrongálták, és a védelmi

létesítményeket megsemmisítették. Erre utalnak szerintük a barlangtemplomok 8. század végén elpusztított főkapui, amelyek az ellenség számára az erőd megközelítését könnyítették meg. Ugyanakkor a templomok melletti temetők legkorábbi leletei alapján (kék színű üveg karkötők és egyéb ékszerek a 9. század végéről – 10. századból) a templomok építését a 9. század végére keltezhetjük. A régészeti leletek alapján a város erődítéseinek kazárok általi lerombolása 787-ben megalapozatlannak tűnik.

E. A. Parsina a Partenit első építési periódusába sorolható majorságokat elpusztító tűzvész nyomait a kazárokhoz köti. Az ott talált 8. századra – 9. század elejére, valamint a 8. század második felére – 9. század elejére keltezhető észak-fekete-tengeri amforák, cserépkulacsok alapján a majorságok pusztulása későbbi időpontra tehető. Az éremanyag is ezt tükrözi: I. Mikhaél (811–813) valamint I. Baszileiosz (866–886) érméi kerültek elő, I. Baszileiosz érméi 879. évi *terminus post quem*mel.

A régészeti leletek tanulsága szerint a felkelés leverése után Gótiába, a kazárok támogatásával, bolgárok költöztek. A Baszman hegy fő vonulatán állattartás céljára szolgáló barlangot és karámot tárt fel a kutatás, a barlangban lévő kultúrrétegben pedig szaltovói kerámia töredékeket találtak. Gornij Kljucs településen elkerített udvarokkal és házakkal rendelkező portákat találtak, a házak lakóhelyiségeiben nyitott tűzhellyel. A lakóépítményekhez gazdasági épületek is tartoztak. Partenit piacterén alapozás nélküli, halszálka mintásan rakott falú házakat tártak fel. Kiz-Kermen fennsíkján, Peredovojeban, Pampuk-Kaj fennsíkján, Bakla elővárosában, a Zagajtanszkaja szkalán két- vagy három helyiséges, kőalapzaton nyugvó, szalmatetős házakat tártak fel, melyeknek vert agyagból vagy földből volt a padlójuk. Néhány ház fala halszálka mintásan volt rakva. A lakóhelyiségekben nyitott tűzhely helyezkedett el. Az alaprajz, a falazási technika, a tűzhely típusa és más ismérvek alapján ezek a házak a Kelet- és a Közép-Krím bolgár házaihoz állnak közel. A bolgárok innen a Dél-Nyugat Krímbe szorították az alán és gót közösségeket.

A 8. század végén a Krím hegyvidékén beköszöntő stabil időszak az új telelpülések alapítása révén elősegítette Gótia gazdaságának fejlődését a mezőgazdaságban, a bortermelésben és az állattartásban. Az új települések közül Trudoljubovkában, Jaltán, Livadijában és Miszhorban kerámiaművesség is folyt: kulacsokat, tetőcserepeket, és az észak-fekete-tengeri amforák első típusba sorolható darabjait gyártották. Habár a felkelésben Gótia püspöke vezető szerepet játszott, a kagán nem akadályozta Kazáriában a Konstantinápolyi patriarchátus tevékenységét. A Belbek folyó torkolatánál (Povorotnojeban) a 8. század végén egy új, háromhajós bazilika épült. I. Szent Niképhorosz konstantinápolyi pátriárka idején az egyházkerületek összeírásánál a Konstantinápolyi Patriarchátushoz tartozónak tüntették fel Kherszont, kazáriát, és „*az összes északi klimat-t*”.

Valószínűleg, Bizánc, a kazárokkal létrejött stratégiai szerződés eredményeképpen saját irányítása alá vette vissza ezeket a klimatokat. A félsziget további körzetei a kazárok irányítása alatt maradtak. Baklán a citadella átépítése és Mangupban a védművek átépítése az új thema megszervezésével lehettek összhangban. Szintúgy a thema megszervezéséhez köthető a Belbek folyó völgyében épített új erődítmény és Szjujreny platóján az erődítmény felépítése is.

Baklán a citadella átépítése során a falak befedtek néhány betöltött ciszternát. A ciszterna betöltéséből észak-fekete-tengei amforák töredékei, 7–9. századi oinochoe edények töredékei, valamint tipikus szaltovói bevágott peremű, a palástjukon vonalas és hullámos mintával díszített, a 8. század második felére – 10. századra keltezhető edények kerültek elő. D. L. Talisz felhívva a figyelmet arra, hogy a ciszternék betöltéséből hiányoznak a magas nyakú, lapos fülű kancsók és a fehér agyagból készült mázas edények, a ciszternákból előkerült kerámiaanyagot a 9. század első felére keltezte. A ciszternát átfedő védelmi létesítmények haszálatának idején felhalmozódott rétegből a 9. század második feléből – 11. századból származó, lapos fogantyúval rendelkező magas nyakú korsók töredékeit és a kherszoni, 9.

század első feléből származó víztároló komplexum leleteihez hasonló, hullámos díszítésű edényeket találtak. Ugyanebből a rétegből származnak a 8. század második feléből – 12. század elejéről, valamint a 10. század második negyedéből – 12. század elejéről származó, fehér agyagból készült mázas, monokróm edények, valamint a 10. század végéről – a 11. századból származó fehér agyagból készült, polikróm edények. A kerámia alapján a vizsgált réteg a 9. század közepétől a 12. század kezdetéig datálható. Valószínűleg, a citadella falait a 9. század közepe táján helyreállították.

Lagernaja balkán, a Mangup fennsíkján elhelyezkedő új fal építésének idejéről bizonyos mértékig információt ad az a női sír, amelyet a fal építési árkában találtak, a sírban egy 8–9. századra datálható szaltovói fülbevalóval. A szjujrenyi fennsíkon egy vékony kulturális réteget találtak a 8. század második feléből – 13. századból származó kerámiával. Bakla és Szjujreny fent említett falai a kialakítás tekintetében a kazár falazásoktól távol állnak, de közel állnak a Kherszonban és Bizánc más részein emelt 9. századi falakhoz.

E. Arvejler és D. Obolenszkij D. véleménye szerint a kazárok a magyarok ellen katonai segítséget kértek Bizánctól. A magyarok a 830-as évek közepén betörtek a Fekete-tenger északi előterében húzódó sztyeppére. C. Zuckerman feltételezése szerint a bizánci-kazár szövetséget a magyarok ellen hozták létre. Bíborbanszületett Konstantin (VII. Kónsztantinosz (908–tól társcsászár, 945-től egyeduralkodó 959-ig)) szavai szerint „a türkök (magyarok) népe régen Kazária mellett élt, a Levédiának nevezett helyen...”. Három év múlva a besenyő nyomás miatt a magyarok a Dnyeper és a Szeret folyók közébe menekültek, Etelközbe.

A magyarok rabló hadjáratokat is vezettek a Krímbe. Lehetséges, hogy Közép-Krímben ők pusztították el Tau-Kipcsakot. Ott ugyanis a leégett házak között a 8. század végére – 9. századra keltezhető amfora töredékeket találtak, valamint azokkal azonos időpontra datálható észak-fekete-tengeri amforák töredékeit. Gótiában, a Belbek folyó alsó folyásánál Povorotnojeban a házak és a bazilika pusztulási szintjén oinochoe edények és észak-fekete-tengeri amforák töredékeit fedezték fel. Viszont egyik település pusztulási rétegében sem találtak a 9. század közepétől kezdve datálható lapos fülű és magas nyakú korsókat és fehér agyagból készüt mázas kerámiát. A fenti települések pusztulását tehát a 9. század második felére tehetjük. A környéken azonban sok alán, bolgár és gót lakosságú település túlélte a magyarok és kazárok betöréseit. Temetőik a 9. század végéig datálhatóak, közülük több még későbbre is. A Gótiában zajló politikai, szociális és etnikai folyamatok visszatükröződnek a leletanyagban: a temetkezésekben, a ruházat részleteiben, a fegyverekben, a háztartási eszközökben, a lakóhelyek típusaiban és a gazdasági tevékenységek típusaiban. A 8–9. században, a krími hegyi temetőkben a temetkezéseknek hét típusa figyelhető meg: kripták, padmalyos sírok, sziklába vájt sírok, kőlapos sírok, kővel rakott falú sírok, egyszerű gödörsírok és kamrás sírok. A kripták, a kőlapokkal fedett sírok, a kőlapos, a padmalyos és az egyszerű gödörsírok kialakításukat tekintve megegyeznek a korábbiakkal.

Csornaja recskában a 8. századtól a sírboltokba egy vagy két elhunytat temettek. Az összes többi temetőben a kriptákba egy család több generációját temették el. Szkalisztojében és Kherszonban fakoporsókba temetkeztek. Eszki-Kermen lejtőjén a sírok dromoszainak (folyosó szerű előterének) felületébe kis mélyedéseket vájtak, ahova a csecsemőket temették. A kripták leletanyagában is vannak regionális különbségek. Két temetőben (Szkalisztojében és Lucsisztojeban) néhány síron keresztény sírköveket fedeztek fel.

Eszki-Kermen lejtőjén a legkésőbbi padmalyos sírok és a sziklába vájt sírok a 8. század első felének tárgyait tartalmazták. Eszki-Kermen lejtőjén és Mangupban a 8.–12. században a sziklából vájták ki, és oválisan képezték ki a sík és kissé lejtős kiképzésű sírokat. Szuuk-Szuban, a Bal-Goton és Gugusban a 8–9. században csak kőlapos sírokba temettek. Eszki-Kermen lejtőjén a 243. padkás sírban szaltovói ékszereket és az Urál-vidékére jellemző tárgyakat találtak. Szkalisztojeban két, kőlapokkal lezárt és kövekkel kirakott sírt tártak fel, a

8. század első felére jellemző övkészletetekkel. Ilyen sírokba a 6. század első felétől az Észak-Kaukázusban is temetkeztek.
Szkalisztojeban a kripták mellett, valamint Bal-Gotban, Szuuk-Szu-ban, Partenitben és Baklában a 8–9. században függőleges oldalfalú gödörsírokba is temetkeztek. A csontvázakat koponyájukkal nyugat vagy északnyugat felé tájolták. A sírokból csaknem teljesen hiányoztak a mellékletek. Lucsisztojeban a sírokban a 9. század második feléből származó madarakat ábrázoló függők, valamint szaltovói csatok és fülbevalók kerültek elő.
A 9. században a csoportos temetkezéseknek két típusa létezett: Eszki-Kermenben és Mangupban sziklába vájt kamrákba temetkeztek, melyekhez rövid folyosó (dromosz) vezetett. Baklában és Szudakban pedig földbe vájt kamrákba, melyeket mészkő tömbökkel raktak ki.
A Peredovojeban, Goncsarnojeban, Rodnyikovoban és Bobrovkában feltárt falusi házak lakó- és gazdasági helyiségekből álltak. A falakat cölöpvázra vert agyaggal alakították ki, kő lábazaton, szalmatetővel. A lakóhelyiségben helyezkedett el a nyitott tűzhely. A vert agyag padló a talajszinttől kissé mélyebben helyezkedett el.
A telepleletek arról tanúskodnak, hogy Gótia gazdaságában a földművelés és az állattenyésztés dominált. A gazdasági helyiségekben pithoszokat, kerek kézi malomköveket, sarlók töredékeit, rozs és búza maradványokat, háziállatok (szarvasmarha, juh, kecske, ló, sertés) csontjait találták meg. Találtak továbbá orsógombokat is.

Kherszon
704-ben, a korábban Kherszonba száműzött II. Iusztinianosz császár (685–695, 705–711), tudomást szerezve Leontiosz (695–698) császár elűzéséről, tervezni kezdte visszatérését a trónra. A kherszoniak, óvakodva az új császár III. Tiberiosz (698–704) haragjától, elhatározták, hogy vagy megölik a száműzöttet, vagy pedig a fővárosba küldik. Iusztinianosz elmenekült Kherszonból és Niképhorosz szavai szerint *„… elrejtőzött a Dorosznak nevezett gótföldi erődítményben*.” Ott lehetőséget kapott arra, hogy kapcsolatba lépjen a kazár kagánnal. A kagán hozzájárult ahhoz, hogy II. Iusztinianosz Phanagoriában telepedjen le és feleségül adta hozzá lánytestvérét. Ugyanakkor az aktuális bizánci császár kérésére válaszul a kagán parancsot adott boszpori és phanagoriai helytartóinak, hogy fojtsák meg II. Iusztinianoszt, aki tudomást szerzett erről, és egy másik tengerparti városba, Tmutarakanyba (bizánci nevén Tamatarcha) menekült.
Később a Duna torkolatához ment, és Tervel bolgár kán segítségével 705-ben elfoglalta a birodalom trónját. 711-ben a császár kherszon lakóinak megbüntetéseként a Krímbe egy flottát indított százezres létszámú katonasággal. A Kherszont birtokba vevő bizánciak fogságba ejteték ott a kazár tudunt, Zoilát a szenátus vezetőjét és hatvanhét főt: „*Kherszon tekintélyes férfiúit*”. Lehetséges, hogy II. Iusztinianosz bosszújától tartva, ők hívták be a kazárokat a városba.
II. Iusztinianosz úgy határozott, a kagánnal való viszony javítása érdekében, hogy visszaállítja kherszoni hivatalába a tudunt és Zoilát. Viszont Kherszon és Gótia arkhónjai, nem bízva a császárban, ismét behívták a kazár hadsereget. A haragra gerjedt II. Iusztinianosz, Mavro patricius vezetésével ismét flottát indított Kherszonba. Az ostrom során a rómaiak csapatai leromboltak két tornyot a városfalon. I. A. Antonova és A. I. Romancsuk ásatásuk során a kherszoni kikötőnegyedben megtalálták az ostrom során elpusztított védműveket és lakóépületeket. Az ostrom ideje alatt megérkező kazár csapatok végül a bizánciakat az ostrom felhagyására kényszerítették. A bizánci katonák megtagadták II. Iusztinianoszt és új császárként kikiáltották a kagánhoz menekült Vardan, aki a nevét Philippikoszra (uralkodott: 711–713) változtatta. A kagán megkövetelte a rómaiaktól, hogy esküdjenek hűséget Vardannak és fizessenek váltságdíjat minden katonáért.
A Gótia feletti politikai és katonai ellenőrzés elvesztése és a büntető-expedíciók Kherszonban természetesen gazdasági válságot okoztak, de nem fagyasztották be teljesen a gazdasági

tevékenységet. Nem szűnt meg az anyaországgal és Gótiával folytatott kereskedelem. Kherszonban egy olyan pecsétlőt találtak, mellyel a konstantinápolyi műhelyekben készült selyembálákat pecsételték le. A 8. században Bizáncból a városba fehéragyagú mázas kerámiát hoztak be. A helyi bronzöntő műhelyekben 8. századi, négyszögletes keretű övcsattokat, a 8. század második felére – 9. századra datálható korinthoszi II-es típusú övcsattokat, és egyéb ékszereket készítettek. Nagy valószínűséggel, ugyanitt készült sok, Gótia területén felfedezett ebbe a típusba sorolható bizánci csat, kis kereszt és ékszer is. Valószínűleg Kherszonon keresztül jutottak el Szkalisztojéba Philippikosz (711–713) és V. Konsztantinosz (741–775) arany tremisszei, és Baklára a bizánci fehéragyagú edények.
A 9. század első felében Kherszonban uralkodó helyzetet, a Petronasz sztratégosz által írt, Theophilosz császár (829–842) számára készített jelentés jellemezi. A jelentésből az derül ki, hogy Kherszon megmaradt bizánci városnak, amelyet az arkhón, valamint az önkormányzati szervezetek élén álló protevonok és városatyák irányítottak. Valószínűsíthető, hogy a kherszoni legfelsőbb vezetést Konstantinápolyból nevezték ki. A Kherszonban talált, 9. századra datálható bizánci tisztek pecsétlői lehetővé teszik, hogy a városban bizánci katonai kontingens jelenlétéről beszéljünk. A pénzügyi adminisztrációhoz köthető leletekből (hivatalnokok pecsétlői) megállapítható, hogy Kherszon a birodalom számára adót ás vámot fizetett. Petronasz Theophilosz császárnak azt javasolta, hogy hozzon létre themát Kherszonban. Ahogy fentebb megjegyeztük, a thema létrehozásáról szóló döntés 841 nyarán született. A császár Petronaszt kinevezte az új thema sztratégoszának. A thema megalapítása után a császár korlátozta a városi önkormányzati szervek működését
A 9. század közepétől kijavították Kherszonnak a II. Iusztinianosz csapatai által megrongált kötőfalait és bástyáit. A 9. század második felében átépítették az északi és a kikötői kerület lakónegyedeit. A citadellában két négyszögletes épületet emeltek, a köztük lévő teret kitöltő templommal együtt. Az épületek közötti udvart keletről nyugat felé falakkal zárták el. Ezeket az épületeket a thema katonai adminisztrációja számára rendezték be.
A thema létrehozásával Kherszonban élénkebbé vált a gazdasági tevékenység. Korábban már említettük, hogy a városban jelentős építési munkálatok folytak. Theophilosz idején újra elkezdik a helyi pénzek kibocsátását. Ezeken és III. Mihály (842–867) pénzérméin a poliszt jelentő P betűt ábrázolták. Mikhaél bizonyos pénzérméin a P és H betűk olvashatók, amelyek „polisz Herszon" alakban oldhatók fel. Kherszon a Fekete-tenger mente északi részének fontos bizánci kézműves és kereskedelmi központja lett. Petronasz expedíciója számára éppen itt készítették fel a folyókon történő hajózásra az evezős hajókat. A Kherszonban talált, Bizáncból importált kerámia a Konstantinápollyal és a birodalom más kikötőivel folytatott kereskedelemről tanúskodik. Fazekas kemencéket találtak és tanulmányoztak Kherszon falai közelében a Peszocsnaja buchtában és a várossal szemközti parton, Ragyiogorka közelében, a Szevernaja buchtában. Az itteni termékeket Gótiába exportálták.
I. V. Szokolova a herszoni sztratégoszok pecsétlőinek általa kidolgozott tipológiája alapján azt feltételezte, hogy a 9. század '70-es éveiben kapta meg a közigazgatási egység a „Kherszon thema" elnevezést, azelőtt a neve „Klimata" volt. A themák átszervezése, úgy tűnik, azért ment végbe, mert a birodalom nem volt képes a Kherszonon kívüli területek ellenőrzésére.
A félsziget történelmének egy szakaszáról Szent Cirill életrajza is információval szolgál, aki 860–861-ben missziót vezetett Konstantinápolyból kiindulva Kherszonon át a kazár kagánhoz. Megérkezve Kherszonba, megtudta, hogy a kazárok rátámadtak az egyik keresztény városra és elindult a várost ostromló kazárok vezérével tárgyalni. A Kherszonba való visszatérése során Szent Cirillt magyarok támadták meg. A 860-as években Anastasius Bibliotecarius (III. Anasztáz néven ellenpápa 855-ben) levelet írt Olaszországba, Velletri város püspökének melyben a következőt írta: „… *ez a hely pusztasággá változott és lakatlanná vált, a templom elpusztult, és a kherszoni területnek azt a részét szinte teljesen*

elhagyták, úgy, hogy látni lehetett: Kherszon püspöke igen kevéske néppel maradt azon városon belül, amelyből senki sem mert kijönni."
Szent Cirill életrajzából és az Anastasius Bibliotecariushoz köthető forrásokból kitűnik, hogy Kherszon és környékének lakossága soknemzetiségű. Cirill a városban kazárul és héberül tanult. A Krím délnyugati részén elhelyezkedő Heraklészi-félsziget lakóiról Anastasius a következőt írta: „ennek a helynek a lakói nem bennszülöttek, hanem különböző barbár népek jöttmentjei". Mint arra A. L. Jakobszon felhívta a figyelmet, az életrajz és a levél tanúskodik a kazároknak a kherszoni themával való szomszédságáról. A Heraklészi-félszigeten végzett ásatások anyagai azt bizonyítják, hogy ebben az időszakban ott a szaltovói kultúrkör krími változatának hordozói telepedtek meg. A kherszoniak által elhagyott portákon halszálka mintában épített falakkal rendelkező építményeket emeltek, és jellegzetes szaltovói kerámiát használtak.

A kazár időszak (8–10. század eleje) a Tamany-félszigeten
A Tamany-félsziget egyik felvirágzása a 8. századra – 10. század eleje közötti időszakra esik. Ekkor alakult ki itt a Kazár Kaganátus hat kulturálisan meghatározó térségeinek egyike. Rövid idő alatt itt sajátságosan magas fejlettségű települési rendszer alakult ki, melynek alapvető vonásai: a félsziget gyakorlatilag teljes területének a tökéletes birtokba vétele, két városi központ és falusias települések tömegének létrejötte valamint a lakosság soknemzetiségű jellege. A sok nemzetiség közül az ősbolgárok voltak többségben, akik meghatározták a vizsgált időszak anyagi kultúrájának általános jellegét.
Ebben az időszakban a Tamany-félszigeten 82 település volt, beleértve a két várost, Phanagoriát és Tmutarakanyt (bizánci nevén Tamatarchát), melyek jelentőségüket tekintve azonos kereskedelmi és kézműves központok voltak. A Tamany-félszigeten ebben az időszakban egy új típusú állattenyésztő-földművelő gazdálkodási módszer alakult ki. A kazár időszakban újjászületetett szinte valamennyi fontos, régi út és ismét használták a vízi utakat, ami élénk és stabil belső gazdasági viszonyokról, valamint a külvilággal való kapcsolatokról beszél. Földrajzi helyzeténél fogva a Tamany félsziget lakossága összetételét tekintve soknemzetiségű volt. Annak érdekében, hogy az újonnan beköltözött népek elsajátítsák a földművelés fogásait, szükség volt a kislétszámú tőzsgyökeres lakosság tapasztalatára, együttműködésére, bizonyos kézművességi és az iparossági területen meglévő ismereteire.

A félsziget északnyugati része
A kazár időszakban a Tamany-félsziget északnyugati részén 22 település létezett. A legjelentősebb és a leginkább feltárt közülük a Garkusa 1 település (az antik Patrei). Ez a település a Tamany-félsziget északi, alacsony partján helyezkedett el, és kényelmes vízi kapcsolatokkal rendelkezett Phanagoriával és Tmutarakannyal. A település eddig feltárt, a kazár időszakhoz sorolható területe 15,5 hektárt tett ki. Tulajdonképpen a település jóval nagyobb. A keleti részét egy modern helység foglalja el, s ez feltárásra nem hozzáférhető. A település nyugati, felszántott részén 5 hektáros területen A. P. Abramov által folyt aprólékos kutatás. A település kutatása során a korra jellemző 1-3. típusú úgynevezett fekete-tengeri amforák darabjainak, a szürke fésűs díszítésű, csaknem fekete agyag edények töredékeinek, és a fényezett kerámiák darabjainak elhelyezkedését a térképre vetítve kirajzolódott nyolc, 30 métertől 60 méterig terjedő átmérővel rendelkező, kör alakú folt. Ezek lakó- és gazdasági épületek nyomainak értelmezhetők és feltételezhetően nyolc tanyasi épülethez, vagy épületcsoporthoz köthetők. Ezekre a portákra jellemző az épületek véletlenszerű, nem szabályos rendben való elhelyezkedése, amely kétségtelenül a nomád tradícióra utal, melyet a

letelepült életmód során is alkalmaztak. A település délkeleti részén találhatók az antik erőd maradványai, amelyet délről a tenger lerombolt.
A felső rétegek közt kőalapozáson nyugvó, nyerstéglával halszálka mintában rakott falú, vert agyag padlózatú kazár időszakra keltezhető lakóépületek maradványait tárták fel. Az épületekben nagyszámú pithosz maradvány és gazdasági célú gödör került elő. Az épületek alaprajzuk, kivitelezési módjaik és az építkezéshez felhasznált anyaguk alapján megegyeznek a Phanagoriában ugyan ebbe az időszakba sorolható építményekkel. Garkusa 1 kazár település néhány tucat portát foglalt magába és egy kicsi, sűrűn beépített, nyitott települést jelentett. 1931-ben a település délnyugati részén egy nyugati tájolású, gödörsírba eltemetett férfi sírját találták meg. Az elhunyt kőrakás alatt feküdt, háton fekvő nyújtott helyzetben, nyújtott karokkal a test mellett. A feje mögött balra a szaltovói szürke, fényezett edény és egy állat combcsontja, a mellén bronzfüggő, a medence környékén bronz csat és két vasból készült kés, a szájában V. Kónsztantinosz (741–742, 743–775) solidusa volt. Mellette találtak még egy erősen megrongált, kazár időszakra datálható sírt, két szaltovói edénnyel. Az erőd ásatásai során szintén feltártak egy ugyanerre az időszakra datálható sírt. A településről négy út vezetett a szomszédos területekre északnyugat, észak, északkelet és kelet felé.
A Patrei kutatások anyagai lehetővé teszik, hogy a Tamany-félsziget kazár időszakáról egy általános képet kapjunk. Figyelembe véve, hogy a település mérete ebben az időszakban az antik időszak területéhez képest a harmadát vagy a negyedét tette ki, a kazár települések száma pedig az egész félszigeten az antik kori számnak mintegy harmada, akkor feltételezhetjük, hogy a kazár időszak szántóföldjeinek teljes területe az antik kori szántóföldeknek mintegy tizede. A települések antik kori virágzása idején a földművelés alá vont területek a félsziget egész területének csaknem felét foglalták el. Ebből következik, hogy a kazár periódusban a területének mintegy egyhuszada (5% körül) állt művelés alatt. Ennek alapján pedig arra következtethetünk, hogy a szarvasmarhatartás jelentősége nagyobb volt, mint a földművelésé. A méretét tekintve, s következtetésképpen a jelentőségét tekintve is, a Tamany-félsziget északnyugati részének a településeinek méretei széles határok között ingadoztak. Valószínűleg, mindegyikük kialakította a saját, kis mezőgazdasági körzetét, amiről maguk az elhelyezkedésük is tanúskodik. Mindegyikük, mint Garkusa 1 is, közlekedési és kereskedelmi útvonalon, és akár csomópontban is feküdt. Úgy tűnik, hogy a kisebb települések, alárendelt helyzetben voltak a nagyobbakhoz képest. Például a Batarejka 2 és az Iljics 1 település a Batarejka 1 település hatókörébe tartozott.
A batarejkai lelőhelyen markánsan jelen van a kazár időszak, mind az erődben, mind annak környékén, ezzel emlékeztet Garkusa 1 településre. Ez a tengerszorosnál lévő átjárótól induló, délkeleti irányban rajta áthaladó, legfontosabb régi út mellett helyezkedett el. 1960-ban, Batarejka középkori rétegeinek feltárása során férfi sírt fedeztek fel. Ebben bronz csatot és szíjvéget találtak, melyek úgy tűnik, hogy a 8–9. századból valók, rajtuk kívül fanyelű vas kés és bronz kapocs volt a sírban. Az elhunyt háton fekvő nyújtott helyzetben, fejjel északra feküdt a sírban. Valószínűleg ugyanehhez a sírhoz tartozott egy széles fenekű 8-9. századi fényezett kerámiaedény. A sírt legnagyobb valószínűséggel az Azovi-tenger vidékének bolgáraihoz lehet kötni és legkésőbb a 9. század végéig datálható. A település mellett egy kurgánban 1870-ben V. G. Tizengauzen feltárt egy ugyanehhez az időszakhoz tartozó sírt. Ebben két csontvázat találtak, melyek egymás mellett feküdtek, fejükkel nyugat felé. Közülük az egyiknél bronz gyűrűt, két bronz csatot és a szájában ezüst bizánci pénzérmét találtak.
Garkusa 1-nek csupán egy település, Beregovoj 3 volt alárendelve, mely a Garkusától északnyugatra, a Tamanyi-öböl partján. Ugyanakkor az utak (szárazföldi és vízi) struktúrája arról tanúskodik, hogy ennek a kis csoportnak a központi települése szervezte szinte az egész Tamany-félszigeten belüli mikrorégió (az északnyugati rész) életét, kivéve a keleti részekét.
A Tamany-félsziget északnyugati részén a kazár időszak 22 településéből 19-et antik és korabizánci települések helyén alapítottak. Ezen települések elhelyezkedésének és belső

struktúrájának egyik jellemző sajátossága az volt, hogy a lakóházak építésére felhasználták a korábbi, antik erőd építőanyagait. Ennek során a település jellege nyitott, és nem megerősített volt. A letelepedéskor figyelembe vették mind a védelmi, mind a gazdasági célokat (a települések kölcsönös láthatósága, a hely áttekinthetősége, a nyáj mozgásának megfigyelése, stb). Ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy a települések csak a magasabb helyeken helyezkedtek el, ugyanakkor mindenütt megfigyelhető az arra való törekvés, hogy mindenekelőtt a környezet jó beláthatósága szempontjából előnyös helyeket próbálták elfoglalni.

A félsziget középső része

A Tamany-félsziget középső részén a kazár időkben a településhálózat központja minden kétséget kizáróan Phanagoria volt. Erről tanúskodik magukak a településeknek az elhelyezkedése, melyek Phanagoria körül sűrűsödnek, valamint a legfontosabb régi utak, melyek a városból öt irányba futnak ki. A település nyugati szélétől indul az út Tmutarakanyba, több kisebb település érintésével.

Phanagoria a Tamanszkoje gorogyiscsétől (Tmutarakanytól) mintegy 21 kilométerre, keletre helyezkedett el. Mindkét város párhuzamosan jött létre a Tamanyi-öböl sík partján (platóján), a Kubány folyó mellett. Phanagoriában az alacsonyabban elhelyezkedő városnegyedek csaknem kétharmadát elpusztította a tenger. Ugyanakkor a platót körülvevő második terasz dombjai ugyanolyan intenzíven beépültek, így a város az antik időkben igen jelentős mérettel rendelkezett: 2700x600 méter. A középkorban a város területe lecsökkent: a part mentén a hossza nem haladta meg az 1 kilométert, a szélessége pedig maximum 170-200 méter volt. Ettől az igen észrevehető csökkenéstől függetlenül, területe a szomszédos Tmutarakanynak a duplája volt. Úgy tűnik, mind az antik időben, mind pedig a középkorban Phanagoria volt és maradt a nagy kereskedelmi-kézműves város.

Phanagoria középkorával viszonylag későn kezdtek el foglalkozni, habár az alsó város területén végzett majdnem minden ásatásnál előbukkantak középkori rétegek. Bár a lelőhely kutatása a 19. század közepén megkezdődött, még a 20. században is a fő figyelmet az antik idők leletei kapták. Fokozatosan, elég markánsan kirajzolódtak a középkori rétegek körvonalai, azaz a középkori város, amely csak az alsó platót foglalta el, melyet három oldalól határolt a második plató. Továbbra sem derült ki, hogy voltak-e ennek a településnek védművei.

A középkori rétegeket elsőként V. D. Blavatszkij kutatta még a második világháború előtt. Később az ásatásokat M. M. Kobilina folytatta az úgynevezett „északi városban". Ez a plató központi részén, közvetlenül a parton helyezkedett el. Az ásatások során összesen 13 réteget küllönítettek el. A négy felsőt a középkorhoz sorolták, azonban a pontos datálásuk helytelen (ő azt a 5–13. századra keltezte). Ugyanakkor a szintén a parton lévő „Északkeleti" ásatáson 1940-ben V. D. Blavatszkij meglehetősen pontosan keltezte a középkori réteget a 7–8. századra. Ennek ellenére Kobilina később Phanagoria középkori rétegeit a 10–13. századra datálhatónak tartotta. 1954-ben a város nyugati részén, egy kis parti ásatás során egy vastag (3 méteres) középkori réteget találtak. V. V. Kropotkin ezt az 5–11. századra datálta. Egy másik ásatás, a „középső" területen lévő, középkori anyagainak vizsgálata (alapvetően kerámia) arra enged következtetni, hogy Phanagoria középkori rétegeit nem lehet a 10. század elejénél későbbre datálni. Phanagoria középkori kutatásához igen sokat tettek hozzá az A. G. Atavin által vezetett kisebb ásatások, melyek kifejezetten a középkori város stratigráfiai viszonyait vizsgálták. Alapvetően a kerámiai anyagra támaszkodva, a középkori réteget 5 építési periódusba sorolta: 1) 9. század második fele – 920-as évek; 2) 8. század – 9. század közepe; 3) 7. század – 8. század eleje; 4) 5. – 6. század; 5) 4. század. A város majdnem minden nagy kutatója törekedett arra, hogy elkészítse Fanagória lehető legtökéletesebb alaprajzát. A legfrissebb és legpontosabb topográfiát Ja. M. Paromov készítette a lelőhely légi felvétele

alapján. Az általa alkotott térképen elsőként ábrázolják a feltártság mértékét. Az alaprajzhoz kitűnő magyarázatot mellékeltek, amely Phanagoria város ásatásainak teljes, objektív és röviden kifejtett történetét nyújtja.

A jelen fejezetben áttekintjük a Tamany-félszigeten, a kazár uralom időszakára vonatkozó anyagokat, amelyek szinkronba állíthatók a Tamanszkoje gorogyiscse kazár kori anyagaival.

A Tamany-félszigeten a kazár kor előtti időszak adatai meglehetősen hiányosak, különösen ami az építészetet illeti. A kor építészetéből csak töredékesen megmaradt falak maradtak ránk. Érdekesség, hogy a korábbi falazásoknál sohasem fordult elő a kazár időszakra jellemző, a halszálka mintás falazás.

Annál érdekesebb és informatívabb a középkori városnak az az elég jelentős, viszonylag épségben megmaradt része a „középső ásatáson", mely a kazár időszakhoz tartozik. Itt körülbelül 1 m mélyen megtalálták a lakóházak alapjait. Gyakorlatilag minden alapot halszálka mintásan falaztak. A kazár időszak házai itt egészükben igen egytípusúak, közülük három kétszobás, három pedig egyszobás kialakítású volt, és mindegyiknél szembeötlő a meglehetősen nagy méretük. A falazásra jellemző volt, hogy a csatlakozási helyeken (a sarkoknál, a bejáratoknál, stb.) nagyméretű, megmunkált blokkokat használtak. A falazaton, különösen a belső oldalán a falaknak, megfigyelhető az agyaggal való kimázolás alkalmazása, nem ritkán elég vastagon.

Az ásatások során 20 méter hosszan megtalált főutca részlete kelet-nyugat irányban haladt a városban egy kisebb kanyart leírva. Az ásatás területének nyugati szélénél élesen elkanyarodik észak felé, a tengerhez. Az utca szélessége 3 méter. Az úttest jól megmaradt szakaszán sikerült az úttest négy, 15-20 cm-es földréteggel elválasztott rétegét rögzíteni. Valószínű, hogy az úttest leromlása, és a körülötte lévő kultúrréteg vastagodása következtében az utcát is renoválták egy új réteg felvitelével. Ily módon, amennyiben a kultúrrétegeknek évi 1 centiméteres vastagodásával számolunk, az utca használatának idejét 80-100 évre tehetjük. A viszonylag kicsi, viszont nagyszámú ásatások egyszer sem tették többé lehetővé, hogy a városnak egy olyan részét tárjuk fel, melyen egy meghatározott időintervallumban (a 8. század közepén – 9. században) követhető lenne a várostervezés és építés.

A középkori rétegek dátumhoz kötése alapvetően a kerámia anyagok elemzésére támaszkodik. A nagyszámú analógiának köszönhetően különösen meggyőzően határozható meg a kazár időszak kerámiáinak dátuma. A „középső ásatáson" az amforák mélységbeli elhelyezkedése alapján sikerült követni nem csupán a kazár periódus, hanem a korábbi idők (7. század – 8. század eleje) viszonyait is. A felső 1,2 méter tele van a kazár időszak amforáinak töredékeivel. Lejjebb, egészen az antik időkig, a 7. századi amforák töredékei vannak többségben. Ezek száma elég nagy, a felső 0,4-0,6 méteren is. Úgy látszik, hogy a korábbi, már régen összetört amforák cserepeit a lakosság megőrizte az utak, és egyéb kövezett felületek javításához. Szintén informatív a konyhai főzőedényeknek és a belső füles cserépbográcsoknak a rétegekben való elterjedtsége. A talajszinttől lefele egészen az 1,8 méteres mélységig megtalálhatóak voltak, ami azt jelenti, hogy ezek a 7. század amforáival együtt voltak használatban.

A kazár hatást egy másik edényfajta is jól jelzi, mégpedig a fényezett asztali kerámia. Töredékei a főzőedényekhez képest 4-5-ször ritkábban fordulnak elő. A töredékek alapján közülük a legelterjedtebbek a zömök, rövid nyakú, kiöntős kancsók, valamint a gyönyörűen megformált és kiégetett, fényezett felületű étkezési pithoszok. A nagy és kisméretű tálak előfordulása is gyakori. Ezen edények színe világosbarna vagy szürke. A. G. Atavin ugyanakkor kimutatott a fényezett edének közt korai típusokat, melyek a kazár időszak fényezett edényeitől formailag, színükben és a fényezés minőségében is különböznek, és angób használatával is készülhettek. Az ilyen (korai) típusok az 5–6. századra datálhatók. Akkor voltak a leginkább elterjedtek, amikor a vörös lakkos kerámia is szintén a

legnépszerűbb edények közé tartozott. Valószínűleg, a korai fényezett edényeknek az ebben a városban való megjelenését össze lehet kapcsolni az Észak-Kaukázusból érkező alán lakosság beszivárgásával.
Phanagoriában, csakúgy mint Tmutarakanyban, a talaj nem kedvez a fémek megmaradásának, ezért nem igazán ismerünk bronz vagy vas tárgyakat a korszakból. A fém pénzek igen ritkák, és azok is jellemzően szinte teljesen elkorrodálódtak a feltárás pillanatára. Ezért a régészek számára különösen értékes a Phanagoriában felfedezett három, kőből készült kis öntőforma, amely meggyőző bizonyíték arra, hogy a városban ékszeripar működött. Tulajdonképpen minden egyes kis forma egy egész blokkot képez, mely nem egyet, hanem legalább tíz tárgy kiöntésére alkalmas. Ezen tárgyak többsége a 9. századi – 10. század eleji szaltovói leletek közt bír párhuzamokkal. Az egyik öntőforma téglatest alakú (8,3x5,3x3 cm) pala tömb, melynek az öntőmester mind a hat oldalát használta. A tömb negatívjai közül a legszembeötlőbb három, különböző típusba tartozó fülbevaló negatívja. Ezen tárgyakat leghamarabb a 9. század második felében készítették. A másik öntőformát (7,5x6,4x1,3 cm) ugyanabból a palából készítették, rendkívül gondosan. Két oldalsó lapján az öntőminták hiányoznak. Az előlapján kerek függők negatívjai, a hátlapján egy kis formát helyeztek el, mely kerek függők öntésére szolgál, a hátlapján pedig egy nagy szíjvég és egy kerek függő negatívja látható. A harmadik tömb rossz állapotban maradt meg, az egyik oldalán két formácskának a világosan kivehető képét láthatjuk: egy fülkanál, melynek a fogóján cikk-cakk formájú díszítés található és egy fülbevaló. Stílusát tekintve egyik sem datálható a 9. század végénél későbbre.
Sajnos Phanagoriában nem kutattak meg egyetlen középkori temetőt sem, habár a várostól délre ismeretes egy nagy temető. Csupán különálló sírokat tárt fel eddig a kutatás a város körül, amelyeket ilyen vagy olyan valószínűséggel középkoriként sorolhatunk be. Mindezek egyszerű, sekély gödrökbe, vagy kőládás sírokba való temetkezések, háton fekvő helyzetben, mellékletek nélkül. A sírok antropológiai vizsgálata is szegényes. Mivel Phanagoriában az élet a 9. század végén megszűnt, az itt talált sírokat, nyilvánvalóan, ugyanehhez és a korábbi időszakhoz kell besorolni. A források alapján az elhunytakat a keresztény vagy az izraelita közösséghez sorolhatjuk.
Phanagoriának a 6. században még külön egyházmegyéje is volt. Az igaz, hogy később ezt már nem említették a források, de a kereszténnyé vált lakosság valószínűleg megmaradt a városban, bár, Hitvalló Szent Theophanész bizánci történész szerint, a várost a 7. században túlnyomórészt zsidók népesítették be. A zsidó közösségnek régészeti emlékei is vannak a városban. Ismerünk néhány izraelita valláshoz tartozó sírkövet menóra és egyéb izraelita ábrázolásokkal.
A régészeti adatok alapján kijelenthető tehát, hogy a város a 8–9. században virágkorát élte. Ezt bizonyítja a főutcának az állandóan megújuló burkolata, az általános jólét anyagi kultúrabeli jelei, az amforák nagy száma. Mindez a városnak a távoli országokkal és a közeli régiókkal folytatott élénk kereskedelméről, a fejlett kézművességéről (fazekas, kőfaragó, ötvös) tanúskodik.
Ennek ellenére a 9. század végén, esetleg a 10. század első éveiben Phanagoriában megszűnt az élet. Tudjuk, hogy a várost nem pusztították el erőszakosan, és nincsenek tűzvészre utaló jelek. A házak maradványaiból teljes mértékben hiányoznak a mindennapi élet eszközei, vagyis az egész helyzet olyan benyomást kelt, mintha a lakosságot evakuálták volna, az meg magával vitte volna a használati tárgyait. Ezt okozhatta egy esetlegesen a város felé közeledő barbár hadseregtől való félelem (akik ebben az időben a besenyők lehettek), vagy a természeti változások, esetleg egy természeti katasztrófa. Konkrétan a nagyon elsekélyesedő kikötő miatt a város elveszítette kiemelkedő kikötői-kereskedelmi minőségét, a város ugyanis a Kubány folyó medre mellé épült, amiben iszap és homok rakódott le folyamatosan. További körülmény az emelkedő tengerszint, ami elmosta a partmenti negyedeket. Habár a természeti

tényezők vitathatatlanul szerepet játszottak Phanagoria életének megváltozásában, hangsúlyozni kell, hogy a régészeti adatok a városi életnek nem a fokozatos elhalására utalnak. Továbbá a kereskedelmi kapcsolatok azokon a szárazföldi utakon is zajlottak, melyeket még az antik időkben kezdtek használni, és a középkorban is használatban voltak. Öt nagy főútvonal találkozott Phanagoriában. A szárazföldi kereskedelem mindennel ellátta a várost, amit csak a Tamany-félsziget biztosítani tudott. A fentiek fényében az a hipotézis a legvalószínűbb tehát, hogy a várost egy közelgő pusztítástól való félelmükben (ellenséges hadsereg?) hagyták fel a lakói.
Az elhelyezkedés, a tájképi sajátosságok és az utak elhelyezkedése alapján Phanagoria közvetlen alárendeltségébe valószínűleg kilenc település tartozott: Primorszkij 13, Primorszkij 16, Primorszkij 17, Primorszkij 21, Primorszkij 22, Szennoj 1, Szennoj 3, Szennoj 8 és Szennoj 9. Mind kisméretű település. Phanagorián kívül a Tamany-félsziget középső részén elhelyezkedő települések közül még Kepi számít jelentősebbnek. Az antik város helyén létesült kazár település nem teljesen fedte le a korábbi települést. A középkori maradványokat itt nem csak a korábbi város helyén fedezték fel, hanem annak délkeleti határain túl is, a középkori település temetője pedig az antik város déli részét foglalta magába. 8–9. századi sírok vannak a várostól keletre és északra is, ami Kepi középkori temetőjének nagy méretéről vagy pedig néhány párhuzamosan működő temetőjől tanúskodik. A Kepi sírmezőjében lévő sírok túlnyomórészt nyugati tájolásúak. Találkozhatunk egyszerű gödörsírokkkal, és kőlapos sírokkal is. A sírok közül kiemelkedik egy 8. századi – 9. század eleji sír. A részleges lovas temetkezéssel fejjel nyugat felé temetett férfit mellett jellegzetes, a szaltovói kultúrkörre jellemző tárgyak feküdtek.

A félsziget déli része
A települések elhelyezési struktúrája a kazár időszakban a félsziget déli részén egy kicsit más volt. A közvetlenül Tmutarakany alá tartozó négy kicsi és közepes méretű település (Tamany 15, Tamany 16, Tamany 14, Tamany 7) a város körül maximum egy óra járásnyira volt.
Tmutarakany (bizánci nevén Tamatarcha) városát a kutatás már igen korán a Tamanszkoje gorogyiscse nevű lelőhelyhez kötötte, amely az antik Hermonassa város romjain fekszik. Az első, akkor még amatőr és műkedvelő célzatú ásatások az 1820-as években kezdődtek a városban, majd az 1850-es évek elején kezdődtek meg a komolyabb feltárássorozatok a kercsi múzeum igazgatójának, K. R. Begicsevnek a vezetésével. K. R. Bergicsev ásatásai azonban csekély eredményt hoztak, ezért az őt követő igazgató, A. E. Ljucenko beszüntette az ásatásokat. 1868-ban folytatódott a lelőhely kutatása az egyik legnagyobb orosz régész, V. G. Tizengauzen vezetésével, szintén jelentősebb eredmény nélkül. Több mint fél évszázad múlva, 1930-ban és 1931-ben, A. A. Miller vezetésével indult újra a lelőhely régészeti kutatása.
A Tamanszkoje gorogyiscse lelőhely egy part menti dombon helyezkedik el, majdnem tíz méter vastag kultúrréteggel, melynek legalsó rétegei az antik időkre datálhatók. Az altalaj agyagos. A partot a dombbal együtt a Tamanyi-öböl hullámverései folyamatosan pusztítják, ezáltal a lelőhely is folyamatosan pusztul. Valószínűleg ezért jelölte ki az első ásatási helyszínt A. A. Miller is a part menti részeken, hogy a lelőhely pusztulás előtt álló részéről információt nyerjen.
Bár Miller expedíciójának csak a város felsőbb (középkori) rétegeinek tanulmányozása volt a célja, az első ásatási szezonban egy 9 méter mély metszeten a Kr. e. 6-5. századtól egészen a Kr. u. 13-14. századig bezárólag sikerült megfigyelni a lelőhely rétegtani viszonyait. Az expedíció sikeresen megerősítette a lelőhelyet korábban kutatók eredményeit: a lelőhely rétegei két világosan elkülönülő korszakra (antikra és középkorira) oszthatóak. A következő évben a lelőhelyen 250 m^2-nyi területet kutattak meg, és itt is masszív, mintegy 4 méter vastag középkori réteget találtak, mint az előző helyszínen. A középkori rétegek telítve voltak

különböző korú, és különböző fajtájú kerámiatöredékekkel, az ásatások végeztével ezért masszív kerámiaanyag gyűlt össze. I. I. Ljapuskin dolgozta fel a kerámiaanyagot, aki a középkori kultúrréteget két korszakra osztotta fel: egy korai szakaszra (9–10. század), és egy kései szakaszra (10. század vége – 13. század). Mindegyik periódusnak megvan a maga sajátos kerámiakészlete, köztük olyan ritka típusokkal is, amik igen jellegzetesek és jól datálhatók.

A város kutatásában ezután mintegy 20 évnyi szünet következett be, majd B. A. Ribakova expedíciója folytatta a kutatást (1952–1955). Az expedíció négy éves munkája alatt 6000 m^2-nyi területet tártak fel. Sajnos a feltárt részeken a legtöbb esetben nem mentek mélyebbre a 10. század közepi rétegeknél. Ez főleg annak is köszönhető, hogy az expedíció fő célja a Kisboldogasszony-templom maradványainak megtalálása volt, amelyet az évkönyvek szerint Msztyiszlav Vlagyimirovics fejedelem építtetett a 11. század 20-as éveiben. 1955-ben megtalálták a templom alapjait, és az expedíció feloszlott. A következő negyven év során a lelőhelyen A. K. Korovina és Sz. I. Finogenova, antikvitással foglalkozó régészek, vezettek jelentősebb ásatásokat. Az 1980-as évektől I. N. Bogoszlovszkaja és O. V. Bogoszlovszkij is csatlakozott a feltárássorozathoz, akik több mint 2500 m^2-nyi területet tártak fel mintegy 6 méter mélységben, a 7–15. századra datálhatóan és egyes helyeken talán sikerült megfogniuk a lelőhely 5–6. századi rétegeit is.

A középkori anyagok legreprezentatívabb részét a 9–12. századi anyagok teszik ki. Ezekhez sorolhatóak a templom romjai és a nyerstéglából emelt védőfalak. A fal egy része a lelőhely déli, folyamatosan pusztuló részéről került elő 30 méter hosszan. Az alapozás nélküli fal alsó része 7,6 méter vastag, két nyerstégla köpenyből áll, melynek közét agyaggal töltötték ki. Eredeti magasságát nem lehet megállapítani. A téglákat egyenes sorokba rakták, igen szorosan a töltésszerű agyagos kitöltéshez. Fentebb az agyagos kitöltést elhagyták, és a fal összefüggő, tömör téglákból áll. A fal aljánál megfigyelhető, hogy kővel is kirakták, lapos kőlapokkal. A morzsolódást és elmosódást úgy előzték meg, hogy 0,7 méter magasságig a falakat kőlapokkal burkolták. A falak alsó rétegei a modern kori szinttől 4,5 méter mélységben feküdtek. A belső oldalon, a fal aljától kissé magasabban elhelyezkedve, nagyjából 1 méter magasságban a külső oldalhoz hasonló kő borítás helyezkedett el.

A falat a vele szinkronban lévő rétegekkel lehet keltezni. A fal alatti réteg jellegzetes kazár kori kerámiákkal keltezhető, melyek nem korábbiak a 9. század második felénél. Erre az időszakra keltezhető a fal is. E fölött a szint fölött 0,5 méterre az ásatáson mindenhol tűzvész nyomai látszódnak és ez a réteg a lelőhelyen eddig mindenhol jelentkezett. Az égési réteg nem túl vastag, de ez magyarázható a fa szerkezetek korabeli alacsony számával. Ezt a tűzvészt nagy bizonyossággal Szvjatoszlav Igorjevics kijevi fejedelem 965–966-os Kazária elleni hadjáratával hozhatjuk kapcsolatba. A hadjárat során a fejedelem legyőzte a kagán seregét, elfoglalta Itilt, Sarkelt elfoglalta és felégette (Sarkelban igen jelentős a pusztulási réteg), majd az orosz évkönyv szavaival élve „legyőzte a jászokat és kaszogokat”. Ezek erős népek voltak, vakmerő, jól felfegyverzett harcosokkal. A már veszteségeket szenvedett rusz sereg nehezen győzhette volna le őket. Valószínű, hogy Szvjatoszlav kisebb erejű csoportokkal küzdött meg Tamatarha (Tmutarakany) falainál, ahol akkoriban a kazárok mellett nagyobb számban kaszogok és jászok éltek.

A tmutarakanyi tűzvész után eltelt nagyjából ötven év, melynek során a fal belső oldalán mintegy 0,5 méter magasságban új kultúrréteg rakódott le. A kerámiaanyag alapján ugyan az a lakosság élhetett ott akkor, mint korábban, és a falat is használták még egészen a várost megsemmisítő második tűzvészig. Ezt a második tűzvészt feltehetően a 13. század eleji mongol hódításnak lehet tulajdonítani. Ismert, hogy a mongol hatalom elrendelte minden, a fennhatósága alá került város falának földdel egyenlővé tételét. Ez történt Tmutarakanyban is. A falakat lebontották a második tűzvész szintjéig (a korabeli talajszintig). A fal megmaradt magassága 2,5 méter. A fal vastagságából kiindulva feltételezhető, hogy magassága elérte a 7-

8 métert. A falat ezután gyorsan elborították a 13–20. századi kultúrrétegek. A falba először gazdasági célzatú gödröket ástak, később pedig az egész kultúrrétegek és épületek alá került.
A lelőhelyen a második jelentős építmény a templom volt. Jogosan feltételezhető volt, hogy a templom a város közepén helyezkedik el, a felkutatására ezért itt nyitották meg a szelvényeket (mintegy 800m^2-nyi területen). Már a talajszinttől számított fél méteres mélységben jelentkeztek egy épület nyomai: téglák és tetőcserepek, valamint homokkő darabok, melyek egyre nagyobb számban jelentkeztek, ahogy a szelvény mélyült. A kutatási terület déli részén egyebek mellett freskótöredékek és mintegy 10 cm átmérőjű ablaküvegek kerültek elő.
Magából az épületből csak az alapozás, illetve annak árka maradt meg. A maradványok egy nagyméretű, reprezentatív épületről tanúskodnak, melyet képzett bizánci mesterek építettek. Hossza 16,5 méter, szélessége 10,65 méter. Legjobb állapotban a keresztirányú alapozások maradtak meg, helyenként 1,6 méter magasan és 1,4–1,8 méteres szélességben. A déli fal alapozása majdnem teljes hosszában megmaradt, de csak 0,4 méteres mélységben, míg az északi falból csak egy kis rész maradt meg az épület nyugati felében mintegy 4 méter hosszan és mindössze 0,2–0,3 méter magasságban. A falazás szorosan egymáshoz illesztett kövekből állt, meszes habarcsozással. A templom apszis felőli része maradt meg a legrosszabb állapotban. Az alapozást itt mindenütt elvitték. A falak hiánya ellenére képet alkothatunk az alapozásról: 1) az árkok alját gondosan elegyengették; 2) az apszis felőli részen az árok alját sorban bevert fadarabokkal erősítették meg melyekből a kis üregek maradtak meg (5–7 cm mélységben). A templom egy apszisos lehetett, de P. A. Rappoport szerint elképzelhető, hogy három apszissal rendelkezett. A kutató ezt annak alapján gondolta, hogy a középső apszis oldalainak közepén a fal igen vastag volt (3 méter), lekerekített külső sarkokkal. A templom tájolása kelet-nyugati volt.
Falakat, tetőelemeket, padlózatot a már fent említett töredékeken kívül nem találtak. Azonban a maradványokból arra lehet következtetni, hogy a falakat téglából emelték, belülről pedig freskók díszítették őket. A tetőt cserepek borították, a padlózat pedig valószínűleg csiszolt homokkőből készült. A homokköveket helyben munkálhatták meg, erre utal az épülettől északnyugatra, 20-25 méterre talált nagy mennyiségű homokkő töredék és morzsalék. A homokkő töredékek közelében mészoltó gödröket találtak.
A templomtól északra és északnyugatra egy temető helyezkedett el, melyet a templom fölépület után nyitottak. 20 tönkrement sírt sikerült feltárni. A modern kori felszíntől a sírok 0,3–0,6 méter mélyen feküdtek. Rossz állapotuk ellenére megállapítható volt, hogy többnyire mészkőből készült kőládákban helyezték az elhunytakat a sírokba, de előfordult, hogy egyszerűbb kövekből is kialakították a kőládákat. Három sír nem kőládás volt, hanem vas szögek árulkodtak a koporsós temetkezésről. Az elhunytak keresztény szokás szerint fejjel nyugat felé feküdtek a sírokban. Mellékletek alig voltak a sírokban, ezt a tényt azonban elsősorban a keresztény rítusnak kell tulajdonítani, és csak másodsorban a sírok bolygatottságának. A sírrablásról árulkodnak a helyszínen hagyott feszítővasak. Néhány esetben a csontok között előfordultak bronz gombok, gyűrűk, gyöngyök, melyeket a 11. század végére – 12. századra lehet datálni.
A feltárt területen nem kevesebb, mint száz lakóépület maradványa került elő. Lényegesen nem különböznek a fent már részletezett két nagyobb építménytől. A lakóépületek külső és belső szerkezetéről mintegy 10-15 házmaradvány alapján alkothatunk képet. A kazár időszak lakóépületei a feltárás során leginkább egy mélyedésként jelentkeztek a földben. A mélyedésekbe a falak mentén kő lábazatokat építettek, melyek általában 0,2-0,3 méterre a mélyedés fölé magasodtak, de voltak olyanok is, amik 0,8-1 méterre magasodtak ki. Egy átlagos kő lábazat szélessége 0,4-0,6 méter volt, de a magasaké elérte az 1 métert is. A köveket a lábazatba agyagos kötőanyaggal rakták, több esetben halszálka mintában. A sarkokra kerültek a legmasszívabb kövek. A lábazat tetejét gondosan elegyengették oly módon, hogy kőlapokat fektettek rá, vagy vastagon agyaggal mázolták be. A lábazata

elegyengetett felszínére ezután nyerstégla fal került. A házak nyeregtetősek voltak, nádból vagy szalmából készültek, agyaggal bevonva. Cserepeket ritkán használtak. A házak nem voltak nagyméretűek: 3x3 illetve 3x4 méter alapterületűek voltak és néha két helyiségből álltak. A padló agyagból volt. A falak mentén vert agyag vagy nyerstéglából készült padok voltak, a sarokban pedig nagy méretű, négyszögletű tűztér, melyet nyerstéglából raktak ki és agyaggal kenték be.
Ritkán, de előkerültek kövezett utcák is, szélességük 2-2,5 méter volt. Burkolatuk több rétegű volt: a felső réteg kőlapokból, az alsó kerámiatörmelékkel és állatcsontokból állt. A lelőhely északi felén feltártak egy 0,45-0,5 x 0,55-0,6 méter kiterjedésű négyszögeletes kutat is. A kút falába halszálka mintásan rakott kövek arra mutatnak, hogy a kazár időszakra keltezhető az objektum.
Fentebb már szó volt róla, hogy az erőd fala közelében a kazár kori réteg tetején egy égett, pusztulási réteg helyezkedik el. Ez a pusztulási réteg jóval hangsúlyosabban jelentkezett a lelőhely középső és északi részein, helyenként elérve a 0,7 méteres vastagságot is. E fölött a pusztulási réteg fölött új kultúrrétegek rakódodtak le a Tmutarakanyi Fejedelmeség korából (10. század második fele – 11. század), majd a bizánci és a kun időszakból (12. század – 13. század eleje). Ezen rétegek fölött ismét egy pusztulási réteg található, melyet a mongolokhoz köthetünk.
Ezeket a periódusokat a lakóépítmények esetében szinte lehetetlenség elkülöníteni, ugyanis a már a kazár időszakban használt építészeti megoldásokat használták később is. Van azonban néhány különbség. A későbbi építmények esetében igen ritkén találkozunk a halszálka mintás falazási technikával, de a falak megmaradtak két rétegűnek, közöttük a kitöltő anyaggal. A későbbi építményekre mintha nem lenne jellemző a földbe mélyítés, csupán azokra, amelyeket régebbi építmények maradványain húztak fel. A régi épületek, és épületalapok aktív felhasználása ahhoz vezetett, hogy az eltelt évszázadok folyamán az épületek tájolása megmaradt, akár az antik időktől kezdve. De ez a folyamat nem volt törvényszerű.
Lévén a lelőhely egészén az egyes épületek közötti stratigráfiai viszonyokat nem lehet teljességre törekvően megfigyelni, ezért a tmutarakanyi leletanyagot főleg a kerámiaanyag alapján lehet datálni. Mint már fentebb említettük, az itteni kerámiaanyag első vizsgálatát I. I. Ljapuskin végezte el A. A. Miller ásatásainak viszonylag szerény mennyiségű kerámiáin. B. A. Ribakova, ásatásain jóval nagyobb mennyiségű kerámiaanyag gyűlt össze. Ez az anyag is feldolgozásra került, és a lelőhely középkori időrendjének meghatározásánál döntő fontosságúvá vált, melyet a lelőhely későbbi kutatói egytől egyig használtak. A Tamanszkoje gorogyiscse kerámiaanyagáról Sz. A. Pletnyova publikált egy nagy cikket 1963-ban (Средневековая керамика Таманского городища). Az elmúlt évtizedekben újabb anyagok kerültek napvilágra és új eredmények is születtek.
A kerámiaanyagot funkcionálisan három csoportra lehet osztani: asztali, konyhai és tároló edényekre. Mindegyik csoportot több típusra oszthatunk. A tipologizált kerámiaanyagot az egyes rétegekre vetítve megkapjuk a rétegek „kerámiaprofilját”, amely jól tükrözi a kerámiaanyag időbeli változását, az egyes fajták mennyiségét a rétegekben, az új típusok megjelenését vagy a régebbi típusok eltűnését, és az egyes korszakokra jellemző import árukat. Az alábbiakban áttekintjük a tmutarakanyi edénytípusokat, köztük a kerámiák közül legnagyobb számban előkerült amforákat és a lapos fülű, vörös korsókat.
A krími középkori amforák kronológiáját már az 1950-es években részletesen kidolgozta A. L. Jakobszon. Természetesen ez a kronológia az újabb kutatási eredmények nyomán itt-ott módosult, de a Tamanszkoje gorogyiscse amforaanyaga jól beleillik az A. L. Jakobszon féle rendszerbe: a 9–13. századi edények jól datálják az egymást követő rétegeket. Mivel a legtöbb ásatáson nem kutatták meg az alsóbb kultúrrétegeket, ezért a lelőhely legkorábbi, 5–7. századi amforaanyaga elégtelenül kutatott. A következő periódus (8–9. század) jellegzetes kazár kori amforái a lelőhelyen mindenütt jelentkeztek, akár későbbi rétegekből is. Ezekhez képest a 10.

századi amforák sokkal ritkábban kerültek elő. A 10. század végétől elterjednek a megvastagodott és kihajló peremű (az orosz szakirodalomban „gallérosnak” nevezett) amforák. A megvastagodott és kihajló peremű amforák egészen a mongol korig használatban voltak Tmutarakanyban. Ennek a típusnak több, kronológiailag elkülönülő altípusa van. Amelyik daraboknál az edény peremével egy szintben, vagy magasabban helyezkedik el a fül felső része, azok a mélyebben fekvő, korábbi rétegekre jellemzőek, míg az ezeknél magasabb fülű darabok a felsőbb, későbbi rétegekben helyezkednek el. A 13. századra a megvastagodott, kihajló peremet felváltja a kissé megvastagodó perem, de gyakran ez is hiányzik, és a szűk nyakat a masszív, kör átmetszetű fülek fogják közre, melyeknek felső része jóval túlnyúlik a perem szintjénél. A 15. századra az amforák eltűnnek a használatból.
Valószínűleg az amforáknál is gyakrabban használt tároló edények voltak a magas (45-50 centiméteres) a vörös színű, ún. Tmutarakany-típusú korsók lapos füllel és hosszú, tölcsérszerű nyakkal. Az ásatási megfigyelések szerint ezek a kancsók a 9. században kezdtek elterjedni, a 10. században – 11. század első felében voltak a leginkább elterjedtek, és a 11. század végére szűnt meg a használatuk. Szükséges megjegyezni továbbá, hogy ezen edények idővel valamelyest változtak, így korai és kései változatok elkülönítésére is lehetőségünk nyílik. A két legjellegzetesebb paraméter, ami alapján a különböző változatok elkülöníthetőek, az a peremátmérő és az edény színe. A korai példányok peremátmérője 6–8 centiméter között mozgott, és sötétvörös, majdnem barna színűre égették őket. A kései daraboknak a peremátmérője 10–12 centiméter körül mozgott, és világos narancssárga színük volt. Ezen korsók 80%-ának belsejében fekete, szurokszerű anyag (feltehetően kőolaj) maradványai voltak.
A konyhai edények között szintén több típust ismerünk, és kronológiailag is el lehet különíteni a különböző fajtákat. A kazár időkre jellemző konyhai fazekak majdnem gömb, vagy tojás alakú testtel, kicsi, egyenes aljjal, és kissé kihajló peremmel rendelkeznek. A peremük lekerekített, vagy levágott lehet, és többször fésűsen, vagy hullámvonalasan díszített. Az edények palástja teljesen vagy részelegesen vízszintes vájatokkal díszített lehet és, főleg az edények vállrészén, hullámvonalas díszítés is gyakori. Tengeri homokkal soványított anyagból készültek. Ehhez a kerámiatípushoz lehet sorolni a lelőhelyről előkerült néhány belső füles cserépbogrács töredéket. Az edények ezen fajtáit megbízhatóan a 8. század vége – 10. század első fele közti időszakra lehet datálni. Kisebb számúak, de szintén jellegzetesek a kézzel formált edények töredékei. Felületüket bonyolult mintákkal (körökkel, S-alakú vonalakkal, rövid egyenes bemetszésekkel, füzérmotívumokkal) díszítették. Párhuzamaik Sarkelből ismertek, a 10. századi anyagból, egyszerűbb formáikkal pedig a 11. században is találkozhatunk. Tmutarakanyban ezek a darabok elég rossz lelőhelykörülmények közül kerültek elő, de egy esetben egy 10. századra datálható zárt leletegyüttesből került elő pár darab, és ugyan abból a rétegből (pusztulási rétegből) egy II. Rómanosz (959–963) érme is előkerült.
A szláv és rusz kerámiák kis számban fordulnak elő a Tamanszkoje gorogyiscse leletanyagában, de megjelenésük világosan jelez egy új kronológiai horizontot.
A kerámiák harmadik (és egyben legszebb) típusát az asztali kerámia jelenti. A lelőhelyen számos fajtájával találkozhatunk, és minden időszaknak megvannak a rá jellemző edényformái. A kazár időszak előtt (4–7. század) például az antik időkig visszanyúló, vörösbevonatos kerámiák voltak divatosak. A kazár időszak kezdetére ezek szinte teljesen eltűntek a használatból, de helyenként még folyt a helyi előállításuk és importjuk a bizánci területekről. Ezek elsősorban különböző mélységű tálak és csészék, vöröses narancssárga, vagy narancssárga színben, jól iszapolt anyagból. Néha találkozhatunk durvább anyagú darabokkal is, világos narancssárga színben, könnyen málló bevonattal, melyeket helyi készítésű termékeknek gondolhatunk. A 8. század közepén ezeket az edényeket végleg felváltják a fekete vagy szürke, fényezett edények, melyeknek már valamivel több fajtája is

ismert. Szintén jól iszapolt agyagból készültek. A fényezéssel együtt kifejezetten fémes hatást keltenek. Ez az edénytípus a kazár időszak vonaldíszes fazekaihoz hasonlóan szintén jellegzetes edénytípusa a korszaknak. Korai változatai és párhuzamai jól ismertek az észak-kaukázusi alán lelőhelyekről, de széles körű elterjedésüket a kazároknak köszönhették, akiknek uralma alatt a Kazár Kaganátusban az alán fazekasmesterek tudása más népek mestereinek körében is elterjedhetett. Így kerülhettek hasonló termékek a Kazár Kaganátus határain kívülre is, például a dunai bolgárokhoz vagy a volgai bolgárokhoz.
A szürkésfekete, fényezett kerámiákkal egy időben jelentek meg a mázas kerámiák, melyek száz év alatt kiszorították az összes többi asztali edénytípust a használatból. Ez az edénytípus bővebb kifejtést érdemel, lévén a Krím, a Fekete-tenger vidéke és a Dél-Kaukázus vonatkozásában a kutatás ugyan olyan megbízható datáló tényezőként tekint erre az edénytípusra, mint az érmékre.
A legkorábbi darabok fehér színű agyagból készültek és sárga, vagy zöld színű mázzal borítottak. Konstantinápolyban ezeket a 8–10. századokban gyártották, és innen exportálták a krími, és a Krím környéki városokba és Bolgáriába. Kherszonban hasonló, bizánci darabok a 9. század közepe – 10. század közé datálódnak. Tmutarakanyban ezek a darabok 9–10. századi kherszoni-bizánci érmékkel keltezve kerültek elő. Ezen horizont legkorábbi darabjai egyszerű kancsók, melyeket csak belső oldalukon mázaztak. Kissé későbbiek a kistalpú tálak. Felületük a máz alatt gyakran geometrikus mintákkal díszített. A sárga mázas edényeknél a geometrikus minta mellett használhattak egyszerű, bekarcolt mintákat, és szintén a máz alatt barna engóbból mintázott formákat is. Az edények anyagvizsgálata során két féle agyagot különböztettek meg, ami különböző fazekasközpontokat jelöl. Hasonló eredményre jutottak bolgár kutatók is. Valószínű tehát, hogy nem csak a bizánci főváros műhelyeiből, hanem egyéb birodalmi műhelyekből is (Korinthosz, Thesszaloniké) termeltek ezekre a piacokra.
A monokróm díszítésű, fehér agyagú edények mellett Bizáncból a 9–10. században polikróm díszítésű, fehér agyagú edényeket is hoztak Tmutarakanyba. A polikróm kerámia kontúrvonalai általában a fekete színtől a bíborig terjedtek, a kitöltő színek az egyszerűbb mintájú daraboknál a sárga és a zöld színek voltak, míg a bonyolultabb daraboknál sötétkék és vörös színt is használtak az utóbbiak mellett. Tmutarakanyból ismerünk igen egyszerű kivitelű darabokat a fenti edényekből, köztük egy tálat, fekete vonalas díszítéssel, zöld és sárga kitöltő színekkel, közepén indamotívumokkal.
Ismerünk egy egyedülálló, egy életfa két oldalán 1-1 madarat ábrázoló edényt is. A mintázat szép, szabályos vonalakkal van kivitelezve, sötétkék, kékeszöld, sárga, vörös és fehér kitöltőszínekkel, színtelen máz alatt. Stílusának és készítéstechnikájáak tekintetében közeli párhuzama van a leletnek Kijevből. Mindkét darab a bizánci iparművészet 11–12. századi emlékei közé sorolható.
A Tamanszkoje gorogyiscse 11–12. századi rétegeiben többször is találkozhatunk sorozatban gyártott, polikróm, fehér agyagú kerámiával. Ezek tálak és kelyhek (vagy csészék), máz alatti barna és zöld mintákkal. A mintázatuk általában rendezetlen pontokból vagy csíkokból állt, néha körökből és egyszerű geometriai alakzatokból. Korinthosz és Konstantinápoly ásatásain az ilyen típusú kerámiák a 10–11. századi rétegekből kerültek elő. Kherszonba 11. század második fele – 12. század közepe közti időszakban importálták őket. Tmutarakanyban az ilyen típusú, barnás-zöldes mintákkal díszített csészék vagy kelyhek töredékei a 12. századi rétegekből ismertek. A barnás-zöldes mintázatú, színtelen vagy sárgás mázas edények későbbi darabjai állatábrázolásokkal díszítettek. Konstantinápolyban ezek a darabok a 12–13. századi rétegekből kerültek elő. A határozott, szabályos vonalakat és polikróm mintázatokat felváltották a hanyagul felvitt mintázatok sárga vagy zöld színű kitöltésekkel. Az ilyen típusú edények a Fekete-tenger mentének számos városából, különösképpen Kherszonból ismertek. Tmutarakanyban a 12. és 13. századi rétegekből ismertek, de kis számban.

Ebben az időszakban nagy mennyiségben áramlottak a városba vörös színű agyagból készült, mázas edények is. Legkorábbi darabjaikat vastag falú kancsók és csészék képviselik, melyeknek durva, vonalas vagy kör alakú mintáit bíborszínű-barna árnyalatokban festették átlátszatlan, világossárga mázra. Néhány darab ilyen típusú lelet, amelyek emlékeztetnek a korábbi időszak fehér agyagú, mázas, bizánci edényeire, előkerült Belaja Vezsa lelőhelyről a 11. század végi – 12. századi rétegekből, míg ilyenek Tmutarakanyban a 12–14. századi rétegekből ismertek. Ez a jelenség inkább az egyes rétegek anyagának keveredésének tudható be, ugyanis a görög városokban (az előállításuk helyszínén) ezen darabok megbízhatóan datálhatók a 10–12. századra. A tmutarakanyi vörös agyagból készült, mázas edények majd mindegyik darabja fehér engóbbal bevont, sgraffito technikával díszített majd átlátszó sárga vagy zöld színű mázzal borított. Ezen edények a mintájuk kivitelezését tekintve több típusra oszthatóak. A legkorábbi darabokra a vékony sávban felvitt mintázatok jellemzőek, leginkább a futó szőlőindás motívumok, geometrikus díszek és néha madárábrázolások. Ebbe a legkorábbi csoportba tartozó edények általában kis talpú tálak, és Tmutarakanyban a 11–12. századi rétegekre jellemzőek. A görög városok közül Korinthoszból és Spártából kerültek elő ilyen darabok.

A 12–13. századi rétegekre a vörös színű agyagból készült kelyhek (vagy csészék) jellemzőek, vastag vonalas sgraffito motívumokkal, átlátszó sárga máz alatt. A minták ugyan olyan szabályosak és a színek monokrómok, akárcsak az előző kronológiai típus edényeinél. Erre az időszakra datálhatók azok a darabok is, amelyek konstantinápolyból kerültek elő. Jellegzetegs a geometrikus díszítés valamint a kígyók ábrázolása. A sgraffito mintázat kialakításában később változás áll be: a mintát egy éles eszközzel, engóbbal bevont felületre viszik fel, majd egy keskeny, lapátszerű eszközzel az alapot egészen az agyag szintjéig leszedik. Az edényen lévő sárga máz alatt a mélyebben fekvő részek barnásan tűnnek ki, míg a bekarcolt mintázat élénksárga maradt. A tamanyszkoje gorogyiscse leletanyagában ilyen edényeken gyakran találkozunk nyulak ábrázolásával. Hasonló darabok Bizáncból a 13. századból ismertek.

Tamanszkoje gorogyiscsén a 12–13. századi rétegekben a szépen kivitelezett edények mellett találkozhatunk egyszerű, kis talppal ellátott tálak töredékeivel is, egyszerű vonalas-hullámos sgraffito díszítéssel, sárga mázazással. Mintázatuk hanyag kivitelezése és a nem ritkán málló mázuk nem jellemző az egykorú bizánci, minőségi sgraffito kerámiákra. Hasonló, egyszerű és hanyag kivitelezésű edények a Fekete-tenger északkeleti partvidékéről több helyről ismertek. A friss Balkán-félszigeti ásatások alapján kapcsolatba hozhatók Bizánc egyik legfontosabb fazekasközpontjával, amely a 11–12. században létesült a Thrákia északkelei részén (nagyjából a mai Bulgária keleti részén). Az import, monokróm sgraffito kerámiát a sárga színű mázon kívül gyakran zöld mázzal vonták be. Ezek szintén a 12–13. századra kelteződnek. Bonyolult, néha csillag alakba rendeződő mintázat jellemző rájuk, amely a tálak egész belső felületét beborítja.

A vörös agyagból készült mázas kerámiák utolsó kronológiai csoportjára a sgraffito és a polikróm mintázat egyaránt jellemző. A sgraffito mintás edényekre jellemző a sugaras díszítés, a sakktábla minta, a fonott mintázat és a zöld vagy a barnás bíborszínű foltok jellemzőek világossárga máz alatt. A Tamanszkoje gorogyiscsén az ilyen technikával készült kelyhek, csészék és kancsók a 13–14. századi rétegekre jellemzőek. Párhuzamaik ismertek Kherszonból, a Délnyugat-Krímből, Feodoszijából. Ezt az edénytípust a Közel-Keleten, és a Kaukázus déli részén gyártották, valamint Dunai Bolgáriában, Tirnovóban is. A Tamany-félszigetre valószínűleg importálták ezeket az edényeket, helyi készítésüknek nincs nyoma.

A mázas kerámia a mintegy három-négy évszázados használati idejével rámutat a kazár Tamatarcha és a rusz Tmutarakany kereskedelmi viszonyaira Konstantinápollyal, Korinthosszal, Thesszalonikivel, Thrákiával, valamint a közel-keleti Szamarrával (utóbbira egy kobalttal felvitt mintájú, színtelen mázas kerámiatöredék utal). Azonban nem csak a

kerámia alkalmas az egyes rétegek, és leletegyüttesek keltezésére. Az üvegtöredékek és pénzek szintén jó keltező értékkel bírnak.
Többek között az üvegedények töredékeinek segítségével sikerült a város középkorának legkorábbi rétegeit (6–8. század) elkülöníteni. A lelőhelyen talált kis mennyiségű érme is segítik a rétegek keltezését. V. V. Kropotkin vizsgálta meg a lelőhely éremanyagát még az 1960-as években. Az ő általa vizsgált érmék 44%-a a 9. századra – 10. század első felére keltezhető, vagyis a kazár periódusra, míg a másik felük a 10. század második felére (vagy általánosságban a 10. századra) – 11. század első felére keltezhető. Az érmeleletek jól láthatóan azokra a korszakokra mutatnak, amelyekben a város kereskedelme Bizánccal a legaktívabb volt. Az üvegből készült karkötők Tmutarakanyban a 9. században jelentek meg, széles körű elterjedésük a 10. századra és a 11. századra tehető. A 12–13. században az előző időszakokhoz képest kevesebb, mint fele annyi példánnyal találkozunk. Bizáncból és Kherszonból importálták őket. Ismerünk közel-keleti és bizánci gyöngyöt és üvegedény-töredéket a 10. és 11. századi rétegekből.
Néhány jellegzetes tárgytípus a város különböző korszakainak tárgyi gazdagságáról árulkodik. A kazár rétegekből bronz tükrök töredékei kerültek elő, melyek a 9. század első felénél nem későbbiek. Szintén a kazár időszak rétegeire jellemző a kő vagy üvegbetétes, karmos foglalatú gyűrű. A 10. századra – 11. század elejére keltezhető az az íjközépcsont, melybe az egyik Rurikovics jelét vésték, mégpedig valószínűleg Msztyiszlav Vlagyimirovicsét (uralkodott: 1125–1132). Feltehetően erre az időszakra lehet keltezni azt a nagyméretű, öntött bronzból készült, levél alakú, lószerszámzathoz tartozó díszt, amelyhez hasonló darabok ez időben a sztyeppen széles körben el voltak terjedve. A későbbi, kazár időszak utáni periódushoz lehet sorolni azt a csontlemezt, ami eredetileg feltehetően egy kis fa dobozt díszített és egy sisakos, pajzzsal és karddal felfegyverzett harcost ábrázol. Hasonló tárgyak igen népszerűek voltak Bizáncban a 11–12. században. A tmutarakanyi példány az egyszerű kialakítása alapján a birodalom valamelyik peremterületén készülhetett, talán éppen Tmutarakanyban. Ismerünk egy aranyozott bronz fejtöredéket is, melynek párhuzama Zmejszkaja sztanyica alán temetőjéből ismert, a 11. századból. Itt egy csótár része volt egy hasonló darab, mely egy gazdagon öltözött, ülő nőt ábrázolt edénnyel a kezében. Ez a lelet is az észak-kaukázusi alánok és Tmutarakany szoros kapcsolatára mutat.
Tmutarakany gazdagsága elsősorban a széles körű, közeli és távoli földekkel való kereskedelemnek köszönhető. Mint már említettük, a kereskedelem virágzásáról a nagyszámú amfora töredékből következtethetünk elsősorban. Amforák voltak az első számú tárolóedények a kereskedelem során. Az eladók és a vevők a saját jelükkel jelölték meg őket az edények nyakán és vállán. A jelzések nagy többsége töredékes formában maradt meg. Ezért mindösszesen csak nagyjából 200 ilyen jelzést sikerült meghatározni, és kronológiailag elkülöníteni. A kazár időszakba a meghatározott jelek mintegy 16%-a tartozik, míg az az utáni két időszakban a jelek száma megegyezik. Tmutarakanyban ezek a jelek igen egyszerűen kivitelezettek: bekarcolt vonalak, keresztek, nyilak, ritkán betűk. A rusz időszakban a betűjelek voltak elterjedve, általában görög vagy óorosz betűk, néha szótöredékek. Az az utáni időszakban a betűk mellett ismét megjelennek a vonalak, keresztek és nyilak. Edényfeliratok terén egyedülálló leletnek számít a városban egy felirat, melyet egy 10. századi, vörösagyagú kancsó töredékein találtak, és restauráltak. A felirat egy adózási, vagy tartozási lista, melyen a már beérkezett, és a még kint lévő tételeket jelölték.
A városból, és a Tamany-félszigeten több helyről is előkerültek zsidó temetkezések sírkövei is. Lévén másodlagos felhasználásból, 1-1 épület lábazatába beépítve ismertek, ezért nem lehetséges őket konkrét sírokhoz kötni, így konkrét datálásuk rejtély marad. Ezek közül két darab különösen érdekes. Az egyik sírkövön egy téglalap alakú bemélyített keretben álló, domborműves menóra található a hozzá tartozó attribútumokkal, hátoldalán pedig egy sarló alakú jel. A sírkövet feltételesen a kazár időszakhoz sorolhatjuk, mivel az ezt követő

időszakra keltezhető falazásból került elő. A második darab az előzőtől különbözik, itt a téglalap alakú keretet, és a benne lévő menórát is egyszerűen bevésték a kőbe. A vonalak sekélyek és gondatlanul kidolgozottak. Hasonlít a bolgár és kazár erődök bevésett rajzaira a 8–9. századból. Nem szakember csinálhatta. Zsidó közösségre az írott források is utalnak. A korai és az érett középkorban Tamatarcha-Tmutarakany városa polietnikus, többnyelvű, kézműves és kereskedő központ volt. Ezt a jellegét később is megőrizte.

A félsziget délnyugati része

A félsziget délnyugati részén öt település helyezkedett el. Ezek mind össze voltak kapcsolva utakkal egymással is és Tmutarakannyal is. Közülük három – Volna 1. Szeverno-Zelenszkoje, Tamanszkij 4, és Tamanszkij 3 a méreténél fogva kiemelkedett és a központi jellegű települések kategóriájába tartozott. Az elsőnek az alárendeltségébe mindössze egyetlen település, a Fekete tenger partján lévő Volna 3 tartozott. A másodiknak nem volt alárendelt települése, de teljesen önálló szerepet játszott. A harmadik alárendeltségébe szintén egyetlen település, a Fekete tenger partján elhelyezkedő Artyuscsenko 1 tartozott. Kulturális rétegében két kronológiai időszakhoz, a rómaihoz és a középkorihoz, tartozó leleteket találtak. Az 1998-ban ott folytatott kisebb mértékű ásatások során minden feltárt épületmaradvány és a gödrök túlnyomó része is a későbbi időkhöz tartozónak bizonyult, és a 7. század második felében – a 10. század első felében a szaltovói kultúrkör emlékei között rendelkeznek analógiákkal. Összesen öt félig földbe mélyített építményt 11 gazdasági vermet tártak fel. A feltárt építmények közül négynek a mérete egész kicsi volt (átlagban 3x2,5 méteres alapterülethez 0,3 méter mélység társult az altalajban), az ötödik viszont észrevehetően nagyobb alapterülettel rendelkezett (7x3 méteres alapterület, az előzőekhez hasonló mélység).

A mikrorégióban érdekes leletként megemlítendő még a Visesztyeblijevszkaja 11 településén talált izraelita sírkő. Hasonló lelet került elő Veszelovka 2-es lelőhelyről, egy kőládás sírhoz tartozóan. D. I. Danypin véleménye szerint Phanagoriában a késő antik és kora középkori periódusban az izraelita közösséghez nemcsak ténylegesen zsidók, de a környező barbár népek közül kikerült prozeliták is tartoztak.

A mikrorégió további sajátossága a fő településnek Garkusa 1-hez való hasonlatossága. Mindkét település méretét tekintve jelentős volt, és nagy kiterjedésű víz mellett terült el. Mindkét településnek volt erődítménye, melynek építőanyagából a kazár időszakban lakóépítmények építése céljából elhordtak, és mindkét településnek észrevehető hatása volt a saját mikrorégiója életére.

A félsziget északkeleti része

A Tamany-félsziget északkeleti részén, a Golubickij szigeten a vizsgált időszakban öt település helyezkedett el. Közülük kettő a sziget nyugati részén, az Achtanyizovszkij limán partján lévő Golubickaja 5 és Golubickaja 4 a legfontosabb út közelében helyezkedett el, mely végigmegy az egész Tamany-félszigeten a Kercsi-szoroson lévő átjárón át egészen a keleten lévő Kandaurig. Ebben a csoportban a központ szerepét a Golubickaja 5 település játszotta, melyet a kazár időszakban alapítottak és csak akkor létezett. Alárendeltségébe egy kis település, Golubickaja 4 tartozott. A sziget keleti részén három település helyezkedett el, közülük, méretét tekintve a legnagyobb, Golubickaja 1 volt a központ, melynek magját a Tamany-félszigeten a legnagyobb méretű antik erődítmény képezte. A másik két település a mikrorégióban Tyemrjuk 1, valamint a kazár időszakban alapított Golubickaja 3.

A félsziget keleti része

A félsziget keleti részén, az úgynevezett Kandauron, négy település helyezkedett el. Közülük kettő (Tyemrjuk 2 és Kurcsanszkaja 2) közepes méretű, kettő pedig (Krasznij Oktyabr 3 és

Krasznij Oktyabr 1) nagyméretű volt. Akárcsak a fentebb említett Golubickaja 5, a Krasznij Oktyabr 3 is csak a kazár időszakban létezett. Valószínűleg ez volt Kandaur településhálózatának központja. Lehetséges, hogy a kazár időszakban Kandaur északi partján is létezett település, de erre egy bizánci arany pénzérmén kívül (III. León (717–741) érméje) semmilyen adatunk nincsen.
A Tamany-félsziget kazár időszakának összefoglaló értékeléseként mindenekelőtt azt kell megjegyzeni, hogy ebben az időben két várossal (Phanagoriával és Tmutarakannyal) az élen a településeknek egy fejlett, többfokozatú rendszere alakult ki, melyek a kézművesség és a kereskedelem központjai voltak. Jelentőségüket tekintve egy lépcsőfokkal lejjebb álltak a nagyobb települések Garkusa 1, Visesztyeblijevszkaja 1 és talán Golubickaja 1, melyek nagy hatást gyakoroltak a félsziget periferiális régióinak gazdasági életére. A kora középkori társadalom gazdaságának alapja a komplex földművelő-állattartó gazdálkodás volt. Ebben a vezető szerepet a nem nomadizáló állattartás. A településhálózat jelentős részét képezte a fejlett út és víziút hálózat. A következő történelmi szakaszban, a Tmutarakanyi Fejedelemség idejében, a településrendszerben ugyan határozott változások zajlottak le, ugyanakkor a településrendszer nem vesztette el az alap vonásait és nem voltak nagy változások.

A Fekete-tenger északkeleti térsége a kora középkorban
Az 5.–7. század régészete
A hun népmozgás, és az általa kiváltott hatások megfigyelhetőek a Fekete-tenger mentének történelmében is. A vizsgált terület kultúrájának vonatkozásában különösen észrevehető volt a gótok beköltözése, amiről úgy tűnik, Djurszo temetőjének megnyitása tanúskodik. A női viselet itt kétségtelenül keleti-germán párhuzamokkal bír.
A népvándorlás korában a keleti germán anyagi kultúra egyik markáns tárgytípusa a lemezes kengyelfibula volt. Az ilyen tárgyak korai változata a Fekete tenger északkeleti részén Novorosszijszk környékén kerültek elő. Közeli párhuzamokkal rendelkeznek a Duna mentén, és elszórtan Kercsben, Phanagoriában, távolabb az Oka folyó mentén és a mai Franciaországban. A korai változatok a Duna-mentével való kapcsolatra utalnak, és nem feltételezhető, hogy a helyi kézműves tradíciókból alakultak volna ki. Az 5. század második felében kezdődik meg a lemezes kengyelfibulák helyi készítése. Ezek a példányok kis méretűek, kivitelezésük egyszerű, és elnagyolt. Djurszóban a kengyelfibulák jellegzetes eleme, hogy háromszög alakú préselt taggal díszítettek, ami kapcsolatba hozható a Duna-mentén néhány régió fibuláinak fejlődési tendenciáival.
Helyi készítésűek az alsó részükön áttört, és leggyakrabban félkör alakú rátétekkel rendelkező lemezes kengyelfibulák. Ilyenek leginkább Djurszóban találtak, és elszórtan ismertek a Kubány mentéről és Bzsidről is. Ezeknek a leleteknek a párhuzamai Franciaországból és Spanyolországból ismertek, és ennek a tipológiai sorozatnak a legkésőbbi darabjait a dél-krími fibulák közt találjuk a 6. század közepére – 7. század közepére datálhatóan, valamint a háromszög alakú felső résszel ellátott, rátét nélküli kaukázusi fibulák közt. A rombusz alakú alsó résszel rendelkező fibuláktól nem csupán elterjedési területük, de kronológiájuk is különbözik. A nyugat-európai példányok az 5. század utolsó évtizedeire – 6. század első évtizedeire datálhatók, és néhány darab a 6. század közepéig datálható. Ha a Novorosszijszk környékéről származó korai rátétes lemezes kengyelfibulák összevethetők a nyugatabbi, Boszpor környéki, leletekkel, akkor kijelenthető, hogy a Novorosszijszk környékieknek egy saját fejlődési ívük van, mely különbözik a kercsi sorozatoktól. A női öltözet magában foglal egy pár fibulán kívül, egy pár fülbevalót, gyöngyökből készült nyakláncot, karperecet, és fémcsatos övet is. Szintén jellegzetes a 8-as alakú láncszemekből álló lánc, a kerek tükör, kés és a pipereeszközök. Mindezen tárgyak jellemzőek a keleti germán kora középkori női viseletre, de a Kaukázusban is vannak ilyen leletegyüttesek. A fent felsorolt tárgyak

együttesében egyszerre vannak jelen az újonnan jött népcsoportok hagyományos viselete, a helyben talált népesség tradíciói és a szomszédos területek kulturális hatásai is. A női öltözet struktúrája a 6–7 század folyamán a maga egészében fennmarad, de a lemezes kengyelfibulákat kiszorítják az egyéb típusok.
A férfi viseleten kevésbé tükröződik vissza az etnikai identitás, és inkább a kulturális kapcsolatokat és a katonai-politikai kapcsolatokat tükrözi. A Fekete-tenger északkeleti részének az övkészleteiben, mint Kelet-Európa egy sor területén is, az 5. század legnagyobb része folyamán a karikára erősen ráhajló nyelvű csatok dominálnak, melyek masszív B-alakú csatkarikával rendelkező csatokkal és más típusokkat együtt fordulnak elő. Az 5. század utolsó évtizedétől népszerűek az észak-anatóliai és a provinciális bizánci típusú csatok, továbbá azok helyi változatai. A 6. században a nagyméretű, B-alakú csatkarikával rendelkező csatok a jellemzőek. A 6. század második felétől és a 7. század során a heraldikus stílusú övkészletek terjednek el. A korai heraldikus övkészletek közül a legkiemelkedőbb egy Bzsidből előkerült darab, mely a csat sajátosságai alapján közel áll az Abháziából, Krímből, és az Al-Dunáról ismertekhez. A Fekete tenger északkeleti vidékén a korai heraldikus készletek egy másik típusát az jellemzi, hogy az öv megelehetősen szegényesen van díszítve, az övről lefele mellékszíjak lógnak, melyek T-alakú veretben végződnek, és maga az öv vége kis szíjvéggel díszített. Ezen típus párhuzamai Észak-Anatóliából (Pontoszból) és Kelet-Európa egyes részeiről ismertek.
A tárgyalt régió jellegzetes tárgytípusa az áttört, maszkot formázó veret, melyek Djurszóból, Boriszovoból és Bzsidből kerültek elő. V. B. Kovalevszkaja ezeket sajátosan kaukázusi daraboknak tartja, és a kelet-európai hasonló daraboknak az itteni darabokat tekintette kiinduló pontjául. A Fekete tenger északkeleti vidékére jellemzőek továbbá a Djurszói, vízszintesen szimmetrikus veretek, középső részükön gúla alakú kiemelkedéssel. Ilyen leletekkel az Azovi-tenger keleti részén is találkozhatunk. A 7. század második és harmadik negyedébe sorolható csatok közül a kettős madárfej formával díszített darabok, valamint a láng formájú csattesttel és állatalakos nyelvvel ellátott csatok a különösen érdekesek. Jellemző díszítési módjuk a granulációs díszítés. Ezek a tárgyak a „kaukázusi-dnyeperi-dunai” kulturális térséghez tartoznak. Ehhez a körhöz tartoznak továbbá a gúlacsüngős fülbevalók. Ez arra utal, hogy a helyi lakosságnak valamilyen kapcsolatai voltak Magna Bulgariával, de ezen kapcsolat egyelőre tisztázatlan. Az övkészletek fentebb említett típusain kívül a Fekete tenger északkeleti vidékén a 7. századtól elterjedtek az olyan bizánci övek is, melyek domború mintával díszítettek. A fegyverleletek száma csekély. 5–6. századi, igen széles körben elterjedt kardtípusok darabjai kerültek elő.
Hasonló „sztyeppi” és „nyugati” párhuzamokkal rendelkezik az 5–6. századi helyi lószerszámzat. A „nyugati” párhuzamok közül néhány esetben inkább Bizánc valószínűsíthető. A sírokban a nyílcsúcsok a 7. századtól kezdenek előfordulni, és alapvetően a nomádoknál ismert típusokhoz tartoznak. Az 5–7. században a tőrökön/rövid kardokon és az elszórtan jelen lévő lándzsákon kívül a Fekete-tenger északkeleti részének fegyverleletei közé tartoznak még a penge tövénél áttöréssel rendelkező tőrök is. M. B. Scsukin szerint az utóbbiak sajátos vívótechnikát igényeltek. Ez a fajta az Észak-Kaukázusban jelent meg a késő antik időkben, később előfordult a Krímben, a csernjahovszkaja kultúra területén, a szarmatáknál, majd a hun korban a Közép-Duna vidéken is. De a 6–7. században ez a fegyvertípus csak Tuapsze, és a Kubány alsó folyásának vidékén ismert. Az áttört tőrök/rövid kardok kései elterjedése egybeesik azon fibulákkal, melyeknél a tűtartó félcső alakban visszahajlik, és néha egy kis lemez fedi az 5. században pedig az elterjedési területük a nagy kétrészes meghajlított, felakasztható fibulák, melyek gyakran gravírozással díszítettek. Jellemzőek az ötszögű felső résszel rendelkező, helyi fibulák is.
A már fentebb említett régió (Kubány alsó folyása és Tuapsze vidéke) jellegzetes kerámiaformái a szürke agyagból készült tálak S-profilú, bordázott szegéllyel, az alacsony,

zömök korsók szűkített nyakkal, valamint néhány kancsótípus is. A leletanyag nem enged arra következtetni, hogy ezen a területen egy egységes régészeti kultúra létezett. Még kevésbé megalapozott csak egy népet lokalizálni erre a területre.
A vizsgált lelőhelyek egy sor tárgytípust egyesítenek, melyek szélesebb elterjedési területtel rendelkeznek. A Krímből és a késő antik időszaktól kezdve a szarmatákhoz köthető lelőhelyekről ismert hátsó akasztófüllel rendelkező tükrök, melyeknek a karimával párhuzamosan futó díszítésük van, a Kubány alsó folyásának, és Tuapszének a vidékén a hasonló típusú tárgyak közt az egyedüli típusvariánst képviselik az 5. század közepe – 6. század időszakában. A 7. századtól ezek mellé a régebbi díszítőminták mellé újabbak kerülnek: a tükrök szélét kis körökkel díszítik, melyek közepén pont van. A lemezes meghajlított felakasztható fibulák az Észak-Kaukázus 5. századi lelőhelyein terjedtek el. Akárcsak a fejezet tárgyát képező területeken, az Észak-Kaukázusban is az 5. századtól a 7. századig találhatunk megvastagodó alsó résszel rendelkező karika alakú fülbevalókat. Az ilyen fülbevalótípusok ebben az időszakban a Káma folyóig és az Aral-tóig bezárólag megtalálhatók. A viszonylag széles körben elterjedt tárgytípusok közé tartoznak az egyszerű záródással rendelkező sima és csavart nyakperecek (torquesek), a néha vésett karperecek melyeknél találhatunk állatalakos végződésű darabokat is. A Fekete tenger északkeleti vidékén is megtalálhatóak a Fekete-tenger más vidékeire is jellemző, import, nyugat-kis-ázsiai és észak-kis-ázsiai (pontoszi) formákkal rendelkező vörös lakkos és *terra sigillata* tálak. Importáltak továbbá amforákat és kancsókat is.
A 6–7. században mindenütt elterjednek a kis üvegpoharak. Az importált tárgyak közé tartoznak a gyöngyök is. Jelenlegi tudásunk szerint a Fekete-tenger északkeleti vidékén a nyakékdivat változása egész gyorsan történt. A sötétkék színű, általában fehér vagy vörös pettyel díszített gyöngyök az 5. század közepére és végére datálhatóak. Az 5. század második felében és a 6. század első felében a nagyméretű, esztergált borostyán gyöngyök a jellemzőek. Az 5. század második felére és a 6. század első felére jellemző még egy sor gyöngytípus melyeket átlátszatlan üvegből készítettek, és szemközti oldalaikon ovális díszítőmintával díszítettek, melyeket egy vonal köt össze. Jellemző a fent időszakra továbbá a szintén átlátszatlan üvegből készített, zöld alapon vörös színű mintával díszített gyöngy, valamint a hasonló üvegből készült, orsó alakú, színes vonalakkal díszített gyöngy is. Az 5. század végén és a 6. század első felében voltak használatban a nagyméretű, csiszolt kristálygyöngyök. A 6. században jelennek meg a később igen elterjedté váló fekete és barna gyöngyök. A 6. század végétől kezdik használni a kisméretű borostyán gyöngyöket, alkalmanként 1-1 nyakékhez igen sokat. A 7. században a kerek és hordó alakú, több részből összeállított gyöngyök a népszerűek.

5–7 századi temetők és telepek
A Fekete tenger északkeleti vidékének 5–7. századbeli anyagainak a kutatottsága nem elegendő ahhoz, hogy részletesebben beszéljünk helyi kulturális különbségekről, és az anyagi kultúrát illetően részletesebb képet rajzoljunk erről a térségről. Novorosszijszk körzetének vonatkozásában a Djurszói temető tekinthető az etalon lelőhelynek. Djurszóhoz képest Anapa és Novorosszijszk körzetének további lelőhelyei nem adnak hozzá jelentős mértékű adatot a környék régészeti képéhez.
Tuapsze körzetében a lelőhelyek közül kiemelkedik a bzsidi temető. Bzsid temetője több részre tagolódik, melyeknek használati ideje is eltér. Az 1. részt az 5. század elejéig használták. Az 1. részhez délről csatlakozó 2. rész képe eltér az 1. temetőrész képétől. A 2. rész néhány, eléggé nagy területen szétszórt sírcsoportból áll, és a legkorábbi sírok itt az 5. század első felére keltezhetők. Az 1. és a 2. temetőrészletbe temetkezők egy és ugyanazon népességhez tartoztak, vagy legalábbis kulturálisan igen közel álltak egymáshoz. Erről tanúskodik a temetkezési rítus, amely mindkét temetőrészletben azonos, valamint a női

viselet, amely szintén egyezik a két csoport esetében, különösen ami a nyakékek felépítését illeti. Mindkét temetőrészletben találunk a bzsidi népességre igen jellemző, már az ókorban is használt hajlított testű vas fibulákat, melyeken bronz huzalból készült tekercselés található.
Az 1. szakasz és a 2. szakasz korai periódusba sorolt leleteinek eltérése a helyi kultúra időbeli változásával magyarázható. Változáson estek át a csatok, a tükrök mérete megnőtt és díszítésük is összetettebbé vált (mint egy sor más területen is ebben a korban), elterjedtek az abháziai párhuzamokkal bíró nagyméretű, ívelt bronz fibulák. Utóbbiakat szokás volt bemetszésekkel díszíteni. Ezen fibulákat később felváltják a kereszt vagy T-alakú fibulák. Az 5–6. század során a délkeleti páhuzamokkal bíró fibulák mellett elterjednek az északkeleti kapcsolatrendszerrel bíró kapcsok is. A 2. szakasz temetkezési rítusain jól megfigyelhető az egységesedési tendencia. Míg az 5. századi sírokban hamvasztásos rítussal, vagy korhasztásos rítussal temették az elhunytat és lovas temetkezésekkel is találkozhatunk, addig a 6–7. században már csak korhasztásos rítusú sírokkal találkozhatunk, az elhunytat kőládába, vagy egyszerű sírgödörbe temetve, a lábhoz kerámia edényt helyezve. A férfi sírokba gyakran helyeztek, mintegy „ajándékként” az élőktől, női tárgyakat.
Tuapsze körzetének anyagaiból magabiztosan következtethetünk a korszak viseletére. Nemtől függetlenül elterjedt volt valamiféle ruha, melyet fibulával a nyaktájékon, vagy a mellkas tájékán rögzítettek. Néhány esetben az elhunyt kettő, vagy akár négy fibulával együtt került a sírba. Ilyenkor a fibulák egy sorban helyezkedtek el a mellkas egyik oldalán. Tuapsze vidékének temetői esetében a leletanyag az itteni lakosság kulturális homogenitását mutatja. Bzsidben észrevehetően több import, és ritka tárgy található. Ez teljes mértékben beleillik a képbe, lévén a nagy településeknek tágabbak a kereskedelmi lehetőségei is. A bzsidi leletanyagban megfigyelhető az Abháziával és a mai Szocsi város körzetével való kapcsolat. Még érdekesebb az, hogy a Novorosszijszk közelében lévő lelőhelyek anyagaival ellentétben, Bzsidben előfordulnak olyan tárgyak, melyek egyértelműen a Kercsi-szoros vidékének leleteivel hozhatók kapcsolatba. Az írott források alapján, Tuapsze körzetébe a korai középkorban a zih népcsoportot lehet lokalizálni. Az 5. században az ezen népcsoport (vagy törzsszövetség) által elfoglalt terület a korábbihoz képest jelentősen megnőtt, elűzve vagy magába olvasztva ezzel egy sor szomszédos népet.
A szomszédos Gelendzsik körzetének kora középkori temetői közül a boriszovoi temető számít a legjelentősebbnek. V. V. Szahanev több mint 200 sírt tárt fel ebben a temetőben, de ez a szám a kora középkori sírok számának kis hányada. A sírok nagy hányada rabolt. Mára a lelőhely gyakorlatilag elpusztult, kutathatatlan. Viszont a rendelkezésre álló információkból egy sor következtetést le lehet vonni. V. V. Szahanev a temetőben három csoportot határozott meg, melyek mind a temetőn belüli elhelyezkedésük tekintetében, mind kronológiájukban különböznek.
Az 1. csoportot Szahanev a 6. századra datálta és a „Iusztinianoszi kultúrához” sorolta. Ez alatt, akárcsak A. A. Szpicin, a bizánci kulturális befolyást értette a Fekete-tenger mentére és a Kaukázusra, amely a heraldikus stílusú övkészletek, és egy sor egyéb tárgytípus jelenlétet jelenti. Napjainkra már eléggé bőven kutatottak a heraldikus stílus övkészletek. Ezen tárgyak alapján megállapíthatjuk, hogy a boriszovoi temető 1. csoportjának legtöbb sírja a 7. századra datálható. Csak néhány igen szegény sírt lehet szélesebb időhatárral a 6–7. századra keltezni. A 2. csoport 15 sírjának többsége vagy ki van rabolva, vagy pedig nem taralmaznak jól datálható anyagot. A 73. és 69. sírt a mellékletei alapján talán a 7. századra keltezhetjük. Az 1. és a 2. csoport sírjainak túlnyomó többsége korhasztásos rítusú, legtöbbször kőládás temetkezés, ritkábban előfordul, hogy egyszerű sírgödörbe temetik az elhunytat. A tájolás nagyon különböző. Ezen csoportoknak a 128 sírjából a hamvasztás hétszer fordul elő. A hamvasztásos sírok nagyjából a korhasztásos rítusúakkal egy időszakra datálhatóak, ugyanis mindkét sírtípusból ugyan olyan típusú övcsatok kerültek elő.

Tekintet nélkül arra, hogy sok tárgytípusuk közel áll egymáshoz, a boriszovoi temetőt mégis külön kell választanunk a Djurszói temetőtől, vagy más északabbi temetőktől. Különösen Tuapsze környékének temetői esetén áll fent a különbözőség ténye, ahol egységes a sírok tájolása és a hamvasztásos rítus a 7. századra már kimegy a használatból.
Az egyetlen telep, amely a fent tárgyalt korhoz tartozik, az MTSZ gorogyiscse, amely Novomihajlovszkij település mellett került elő. Kultúrrétege sok 5–6. századi import edényt tartalmaz. Kőfalak maradványait is feltárták, durván faragott kőtömbökből, mészhabarcs alapozáson. A lelőhelyen előkerültek kőépítésű épületek maradványai, tetőcserepek (némelyik bélyeggel) és márvány töredékek, többek közt oszlopfőtöredékek is. Több kutató Novomihajlovszk körzetébe lokalizálja a kora középkori Nikopszia városát, de az írott források adatai ezen hipotéziseket kétségessé teszik. Meg kell jegyezni, hogy az MTSZ gorogyiscse nem túl nagy alapterületű és az eddigi ásatások nem teszik lehetővé a pontos datálást, sem a nagyobb ívű következtetések levonását.

A 8–9. század régészete
A boriszovoi temető sírjainak 1. és 2. csoportjait már fentebb áttekintettük. Az utolsó, 3. csoport meghatározó tárgyait V. V. Szahanev a szaltovói kultúrkör leleteivel hozta összefüggésbe. Az új anyagok és kutatások fényében ez a horizont az úgynevezett „*kubányi-fekete-tengeri hamvasztásos csoporthoz*” tartozik.
Az ehhez a csoporthoz tartozó több mint egy tucat temetőt csak három esetben vizsgálták ásatásokkal. A temetkezések alaptípusa itt a hamvasztás. Az összegyűjtött hamut egy kis gödörbe, vagy ritkábban urnába helyezik. A sírmellékletnek szánt tárgyak jelentős részén is égésnyomok figyelhetőek meg, és néhány tárgyat a sírba tétel előtt szándékosan meg is rongáltak. Ennek rítusnak nincsenek helyi gyökerei. Új népesség megjelenésére utal az tény is, hogy új temetőket hoznak létre. Djurszóban ezek a sírok külön helyre kerültek a többitől.
A vizsgált lelőhelyek mindegyike egyedi jellemzőkkel bír. Lovas temetkezések nagy számban fordulnak elő 8. scsel lelőhelyen. Djurszó hamvasztásos rítusú sírjai közül kettőben volt lovas temetkezés. Lovas temetkezések nem jellemzőek a szaltovói kultúrkör hamvasztásos rítusú sírjaira. Elszórtan van rá példa, de e mögött különleges hiedelmi hátteret, vagy a szomszédos, korhasztásos rítussal temetkező, népességek hatását kell látnunk. Ritkán fordul elő, hogy a hamvasztásos sírok közé korhasztásos rítusú sír kerül. Boriszovo 8 korhasztásos sírja közül mindegyik gyermeksír volt, a 8. scsel lelőhelyen egy korhasztásos sírban nő, egy másikban egy gyermek feküdt. Djurszóban a hamvasztásos rítusú sírok között két korhasztásos rítusú sír helyezkedett el, és néhány korhasztásos rítusú sírt a temető más részeiről azonos keretek közé lehet datálni, mint a hamvasztásos rítusú sírokat. 8. scsel lelőhelyen és Boriszovoban előfordul urnás temetkezés, de ilyennel Djurszóban nem találkozunk.
A fenti lelőhelyek anyagának jelentős részét képezik a lószerszámzat részei és a fegyverleletek, melyek mindemellett a helyi, korábbi leletanyagban nem jellemzőek. Gyakori leletek az enyhe ívű, egyenes vagy ívlet markolatú szablyák és a hüvelyveretek. A kardok szerelékei vasból, ritkábban bronzból készülnek, és tausírozás is előfordul. Jellemzőek a tőrök/rövid kardok és a kések is. Néha több kés is van a sírban, ami arra utalhat, hogy dobó fegyverként használták őket. A fegyverzet részei voltak a fokosok és az ostorbuzogányok is. Az íjászat szerepéről árulkodnak a nyíltegez szíját rögzítő kampók és a nagyszámú, változatos kivitelezésű és rendeltetésű tüskés nyílcsúcs: háromélű, páncéltörő és az Európa más részein ritka áttört nyílcsúcsok is előkerültek. A védő fegyverzet részei kisebb számban kerültek a sírokba, feltételezhetően magasabb áruk miatt. Előkerültek vaslemezekből összeállított sisakok, melyeknek tetején sisakcsúcs található. A sisakok jellegzetes eleme volt a nyakat védő láncfátyol. Előkerültek továbbá pajzsok részletei, láncingek, lábvértek és könyökvédők is.

A lószerszámzat jellegzetes elemei az S-alakú vagy egyenes oldalpálcás zablák, az ívelt kengyelek egyenes vagy ívelt talpallóval, és a 8-as alakú kengyelek. Előkerültek nyeregveretek is. Jellegzetesek a lovakra való nagyméretű csótárdíszek és a lószerszámzaton lévő nagyméretű fémveretek. A lószerszámzat díszítésére valószínűleg csengettyűket is használtak. Úgy tűnik, hogy a hadi felszereléshez és lószerszámzathoz tartoztak a kis sarlók is, valamint az egyszerű vas csatok és szíjelosztók.
Az öv tartozékai általában vasból készültek, néha nemes- vagy színesfémből. Az öv-készletek alkatrészeit vasból készítették, de ismeretesek a színes fémből készítettek is. A ruházat elemei voltak az öntött gombok és a csengettyűk.
Az ékszerek több fajtájával is találkozhatunk. Jellegzetesek az ovális, nyitott fülbevalók (nem ritkán aranyból és ezüstből készítve), melyek karikájára gyakran rátétet helyeztek, és granulált vagy felfűzött gömböcskékkel díszített függő tag tartozott hozzájuk. A fibulák viszont ellenkezőleg, csaknem mindig vasból készültek. Bronzból vagy rosszezüstből készült karpereceket is használtak. A karpereceknél jellegzetes kialakítási mód a végek megvastagítása. A gyűrűk közül a fejesgyűrűk a népszerűbbek. Népszerűek voltak a különféle függők, a csipeszek, a fülkanalak és körömtisztító eszközök.
A gyöngyök túlnyomó része ásványból vagy drágakőből (achát, karneol, kalcedon, stb), gömb, hengeres, bikónikus vagy szabálytalan alakban készült, de találkozhatunk üveggyönggyel, és a fémrátétes gyöngyök is népszerűek. Borostyángyönggyel nem találkozhatunk, amit magyarázhat az a tény is, hogy a borostyán nem tűzálló, így a hamvasztás során elégett.
A kerámiák közt túlsúlyban vannak a vörösagyagú kancsók, ritkábbak a vörösagyagú és a szürkeagyagú bögrék és kisebb méretűkancsók. Vannak tapasztott csuprok nagy és kis méretben is. Elszórtan találkozhatunk amforákkal. A munkaeszközök és használati tárgyak kapcsán meg kell említenünk a szalukat, sarlókat, tűzcsiholó acélokat, fenőköveket, halfogásra használt horgokat, és egyéb eszközöket. Tűzhelyek láncai, vagy azok darabjai a sírokból is előkerültek. Gyakori lelet a nyárs és a kétágú villa, a végükön karikával. Boriszovoban több bronzlemezből szegecselt bográcsot találtak, a peremén vaspánttal.
Az eszközök túlnyomó része a szaltovói kultúrkörből rendelkezik közvetlen párhuzamokkal, leszámítva a kerámiáket, melyeknél a helyi tradíciók dominálnak. A temetkezési rítus és a leletanyag sajátosságai alapján a kubányi-fekete-tenger-menti hamvasztásos temetők csoportját összefüggésbe hozhatjuk az északabbra, a Donyec folyó felső folyásánál lévő, vidék temetőinek hasonló csoportjával, amit a két népesség közös eredetével lehet magyarázni. Az anyagi kultúrában szembeötlőek azok a vonások, melyek Eurázsia nomád világához kapcsolódnak. Nem alaptalanok azon hipotézisek, melyek a kubányi-fekete tenger menti hamvasztásos csoport népességének török vagy ugor eredetét hangsúlyozzák de (legalábbis egyelőre) további bizonyítást igényelnek.
A szaltovói kultúrkörből származó nagyszámú párhuzam lehetővé teszi a Kubány-Fekete-tenger vidékének általunk tárgyalt havasztásos sírjainak szinkronizálását a szaltovói kultúrkör korai szakaszával (8. század közepe – 9. század közepe).szaltovo-majackiji kör leleteinek nagyszámú analógiája lehetővé teszi a kubányi-fekete tengeri csoportnak a szinkronizálását ezen kultúra korai szakaszainak (8. század közepe – 9. század közepe) hamvasztásos sírjaival. Ez a horizont Djurszóban a legmarkánsabb.
Körülbelül ugyanekkorra (a 7. század utolsó harmadára) lehet datálni a boriszovoi temető 3. csoportjának alsó időhatárát, mely folytatása az 1. és 2. csoportoknak. Ezt alátámasztja az a tény, hogy a temetkezési rítusban és az ékszerek közt megtalálhatóak helyi jellegzetességek. Lenyinszkij puty település (sajnos erősen rabolt) kora középkori temetőjének számos tárgya szintén a 7. századra keltezhető, ahogy a Szuko településen talált bizánci éremkincs is.
A 7. század második felére datálható a Miszhakoból előkerült övkészlet. Habár ezen a lelőhelyen megtalálható néhány, a Kubány-menti és fekete-tenger- menti hamvasztásos rítusú

sírok csoportjára jellemző tárgytípus is, valamint több más, korábbra datálható tárgy, de számunkra a fenti övkészlet különösen érdekes. Ez az övkészlet ugyanis a Káma-mentéről és az Oka alsó folyásának térségéből származik. A Lenyinszkij putyból származó lemezes függők eredete a Dnyeper folyó térsége. Figyelembe véve azokat a katasztrofális eseményeket, melyek a dnyeper-menti elrejtett kincsek földbe tételéhez vezettek, az említett függők a dnyeper bal partjának erdős-sztyeppés részéről idehozott foglyokról tanúskodnak. Így, a 7. század második feléből – 8. század elejéből származó, Anapa és Gelendzsik között talált leletek egy olyan bonyolult népességvándorlásról tanúskodnak, melynek fő kiváltó oka a kazárok nyugatra való terjeszkedése volt.
Amíg Kazária erős volt, a számára fontos Tamany-félszigeti és Azovi-tenger menti területekre ki tudott jutni, azonban a 10. századra ez a helyzet megváltozott. VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz]908–tól társcsászár, 945-től egyeduralkodó 959-ig [) értesít minket arról, hogy a zihek által ellenőrzött terület északi határa a Kubány folyó, annak is a torkolatánál a déli ága. Szintén nála olvasható, hogy Zihia és Alánia közt helyezkedett el a kaszogok országa. Al-Maszúdi szerint „a Kabh hely és a Rúmi (Fekete) tenger közt" éltek a kaszogok.
Az Anapa és Gelendzsik közötti telepek gyenge kutatottsága nem teszi lehetővé messzemenő következtetések levonását. Kerámián, földművelő eszközökön, őrlőköveken, kívül előkerültek kőből készült párkányzat és oszlopfő darabok és tetőcserepek is. Néhány tucat keresztény sírkő is előkerült, köztük egy görög feliratos kő is. Keresztény közösség és templom valószínűsíthető tehát a településen.
Gelendzsiktől délre 8–9. századi lelőhelyeket csak elvétve ismerünk. Novomihajlovszkoje körzetében még A. A. Miller a 20. század elején leírta Duzu-kale erődített telepét. A leletanyag kapcsán érdemes megemlíteni a szaltovói amforákat és a kereszttel ellátott kőlapokat. A Szocsi körzetében egy sor 8–9. századhoz is tartozó erődítményt és egyéb lelőhelyet kutattak már, bár azt szükséges megjegyezni, hogy a felszínre hozott leletanyag tágabb datálást tesz lehetővé. Szocsi körzetében nagyobb volumenű kutatómunka jelenleg csak a Godlik folyó tortkolatánál lévő erődítményben folyik. Az erődítmény egy részét a genovaiak térségben tartózkodásának idejére lehet keltezni. a 8–9. századi lelethorizontot csupán egy szerény kerámia együttes képviseli, így pontos képet nem tudunk alkotni a város kora középkoráról.
Egyáltalán nem tisztázott még a kereszténység megjelenése a Fekete-tenger északkelei régiójában. Az írott források tudósítanak a térségben a térítési kísérletekről, többek közt a zihek körében is, de a dolgot bonyolítja, hogy ezek a szövegek jóval a tárgyalt időszak után keletkeztek.

A szaltovói kultúrkör krími variánsának etnikai eltéréseinek régészeti azonosítása

A Krím félsziget szaltovói emlékeinek kutatása már igen régóta folyik, és ez alatt az idő alatt jelentős leletanyag került felszínre. Az 1990-es években több nagy összefoglaló munka is napvilágot látott I. A. Baranov és A. I. Ajbabin tollából. Napjainkra a témával kapcsolatban a kutatást ezen két szerző koncepciói határozzák meg.
I. A. Baranov a szaltovói kultúrkör krími emlékeinek két kronológiai csoportra osztását javasolta. A korábbi csoportot a 7. század második fele – 8. század első fele közé datálta, és az onogur bolgárokhoz kötötte (Tau-Kipcsak, Aj-Foka. stb). A második csoportot a 8. század közepe – 10. század közepe közti időszakra datálta és a kutrigur bolgárokhoz kötötte (Tepszeny, Kordon-Oba, Szudak, stb). Az első, korábbi csoport megjelenését Baranov Magna Bulgariához, és annak széteséséhez kötötte, míg a második csoportot, és az első csoport eltűnését a Kazár Kaganátus Krím-félszigeti térnyeréséhez.
A. I. Ajbabin egy másik koncepcióval állt elő. Ő Sz. A. Pletnyova nyomán a Krím félsziget szaltovói emlékeit csak egy csoportba sorolta, és a 7. század második fele – 9. század közepe közé keltezte, ezzel etnokulturálisan is egységesnek írva le azt.

A régészeti anyag tanulmányozása során, mind kulturális, mind pedig kronológiai szempontból, jól áttekinthető ez a két, a tudományban mára már meglehetősen mélyen meggyökeresedett koncepció. A régészeti anyag alapján a Krím félsziget szaltovói emlékei két földrajzi-kulturális csoportra oszthatóak.
A *kelet-krími csoport* a Krím keleti és délkeleti részén helyezkedik el, és számos erődített telep, település, falu és temető alkotja, elsősorban a tengerparti részeken (Kercs, Gerojevka, El-Tyigen, Tepszeny, Kordon-Oba, Szudak, Aj-Foka, stb). Ennek a csoportnak a házai alapvetően rönkházak, alapozás nélküli, halszálka mintásan rakott falú házak. Nagyon ritkán, de előfordulnak félig földbe mélyített épületek, azok is inkább a korai időszakban (7. század második fele – 8. század közepe). A temetőkben számos sírt tártak fel. Egyszerű gödörsírok, gödörsírok koporsókkal és egyéb faszerkezettel, gödörsírok faszerkezetekkel és kőlapokkal, valamint kőlapos sírok a jellemzőek. A konyhai kerámia alapvetően korongolt, szürke, fésűs, vonalas és hullámvonalas díszítésű. A korai időszakra (7. század közepe – 8. század közepe) jellemzőek a kézzel formált, ún. virágcserép alakú edények. Igen kis számban találkozhatunk vörös és barna színű anyagból készült konyhai edényekkel is. A kelet-krími csoport jellegzetessége, hogy a lakosság anyagi kultúráján erős a bizánci hatás figyelhető meg. Legkorábban a 8. század közepétől elkezdett terjedni körükben a kereszténység, amely elsősorban a szudaki kripták esetében, és a kőlapos-faszerkezetes és kőlapos sírok esetében követhető nyomon. A kelet-krími csoport a 7. század második felénél nem később jött létre. Az alsó időhatárt Szudak kikötői negyedének és Aj-Foka településnek az ásatási anyagai és eredményei rajzolják ki. A csoport létezésének felső időhatára a 10. század közepe.
A *Tau-Kipcsak csoport* Tau-Kipcsak lelőhelyről kapta nevét. Ma nagyjából 50 lelőhely (telepek és erődített telepek) ismertek ebből a csoportból (Tau-Kipcsak, Bulganak, Bakla, Kiz-Kermen, Kalosz-Limen, stb). A Krím félsziget középső (Tau-Kipcsak, Bulganak), nyugati (Kalosz-Limen), délnyugati (Bakla, Kiz-Kermen) és déli (Szentháromság fok (м. Святой Троицы)) részén helyezkedik el. Temetőket ebből a csoportból egyelőre nem ismerünk. Jellegzetes a vörös és barna agyagból készült, korongolt vagy kézzel formált asztali és konyhai kerámia, amely bekarcolt hullámvonalas díszítéssel van ellátva. Ezt a kerámiatípust egyidejűleg használták a (kelet-krími csoportban is népszerű) szürke, korongolt, fésűs, vonalas és hullámvonalas díszítéssel ellátott kerámiával, és ez a tény jól megkülönbözteti ezen csoport lelőhelyeit a kelet-krími csoporttól. A rönkházak és a halszálka mintásan rakott falú épületek mellett a csoport létezésének időszakában mindvégig népszerűek a félig földbe mélyített objektumok. Ezen csoport telepei délen feltehetően nem egyszerre, hanem fokozatosan, időben elhúzódva jöttek létre. Példának okáért Tau-Kipcsakban néhány háztartási verem és épület a 7. század második felénél nem keltezhető későbbre, ahogy Baklában a vörös agyagból készült, bekarcolt hullámvonaldíszes konyhai kerámia feltűnését is a 7. század második felénél korábbra lehet tenni. Legalábbis erre utal az, hogy ilyen kerámiatöredékeket találtak egy olyan rétegben, amelyet erre az időszakra datálható amfora keltezett. Hasonló kerámia Kiz-Kermenben kicsit később (de a 9. század közepénél nem később) jelent meg. Ez a típusú kerámia a 9. század második felénél később jelent meg Szentháromság fok (м. Святой Троицы) lelőhelyen. A Tau-Kipcsak csoport lelőhelyeinek felső időhatára, akárcsak a kelet-krími csoport esetében, a 10. század közepe.
A lelőhelyek fent tárgyalt két csoportját két külön etnikum hagyta hátra. Ha az első csoportot ősbolgárnak tarthatjuk, akkor a második (Tau-Kipcsak) csoport etnikai meghatározása jelen pillanatban igen nehéz és bizonytalan.

Provinciális bizánci kultúra a Krímben a szaltovói kultúrkör időszakában
A bizánci régészet egyik legnagyobb feladata az ún. „provinciális bizánci kultúra” terminus helyes értelmezése és meghatározása. Ez a feladat kulcsfontosságú a bizánci provinciák etnikai összetételének tanulmányozásakor, és ez a Krím esetében sincs másként. Jelen cikkben

azt a területet fogjuk vizsgálat alá venni a félszigeten, amelyen a 8. századtól a 9. század és a 10. század fordulójáig a szaltovói kultúrkör ún. krími variánsához tartozó lakosság élt. Az utóbbi időkben az ezt a témát érintő tudományos viták újra felélénkültek. Magának a szaltovói kultúrkörnek a létezésével és értelmezésével kapcsolatos tudományos kritikák kapcsán a szaltovói kultúrkör krími variánsát is egyre több bírálat és felülvizsgálat érinti. Az előrelépéshez mindenképp tisztáznunk kell, mit is értünk „provinciális bizánci kultúra" terminus alatt, felismerve egyúttal, hogy ez nem egy etnokulturális fogalom, hanem inkább politikai. Ebből a megközelítésből válik vizsgálhatóvá a szaltovói kultúrkör krími variánsa.
A kérdéskör kutatására a legfontosabb forrásbázisunk az a több mint 50 évnyi tervásatások során felszínre hozott, hatalmas mennyiségű leletanyag, amely a Krím félsziget szaltovói lelőhelyeiről származik. A korábbi időszak kutatói ennél kevesebb anyaggal dolgozhattak. A fent kifejtett kérdéskörnek alapvetően ma két megközelítési módja létezik. Az egyik szerint, amely nagyobb népszerűségnek örvend, a minket érdeklő leletanyag a szaltovói kultúrkör része, nincs kapcsolatban a provinciális bizánci kultúrával, és népességét török-bolgárnak tarthatjuk amely a Kazár Kaganátus politikai kötelékében élt. A másik verzió, hogy ezt a kultúrát provinciális bizánci kultúrának tarthatjuk, bizánci uralom alatt állt és magához a bizánci népességhez lehet kötni.
A szakemberek összehasonlító vizsgálatokat végeztek a szaltovói kultúrkör krími variánsának régészeti hagyatékának és a Konstantinápolyból és a Bizánci Birodalom belsőbb provinciáiból származó régészeti anyagokkal való összevetésére.
A lakó- és gazdasági épületeknek alapvetően két típusuk van. Az első típusba a kő lábazaton álló építmények tartoznak, melyek számos falusias településen megtalálhatóak. A második típus, felépítésében hasonló az előzőhöz, de teljes egészében kőből épült. Utóbbi típus elsősorban a városias központokra jellemző. A kőházakkal a kutatás már több ízben foglalkozott, tanulmányozták már az építéstechnikai jellegzetességeiket, felállították tipológiájukat és kronológiai beosztásukat is. 8 típusba sorolták a lakóépítményeket. Ezek között vannak egyszobás építmények, kétszobás építmények alaprajzukban kör alakú hozzátoldással, és vannak több szobából álló építmények egymás melletti helyiségekkel. Hasonló típusokkal találkozhatunk a gazdasági építmények között is. Sikerült elkülöníteni továbbá a legelterjedtebb szaltovói épülettípus, a rönkházak jellemzőit is.
Az épületek vizsgálatánál meg kell jegyeznünk, hogy a kőházak megjelenése az egyes lelőhelyeken nem egy időben, nem egyszerre történt, és egy sor objektív és szubjektív tényezőtől függött. A városokban ez a folyamat gyorsabban zajlott le, míg a központoktól távolabb lassabban. Szudakban az erődítésen belül a legkorábbi, kőből épült, két helyiségből álló házakat a 8. század első felében emelték. Szudak alsóvárosában az első kőházak a 9. század közepe után épültek. Látható, hogy a kőházak megjelenése a bizánci építészet hatását tükrözi.
E mellett, a kőházak használatával egy időben, legkorábban a 9. század közepéig majdnem minden szaltovói településen használatban voltak félig földbe mélyített épületek is. Használatuk alsó és felső időhatárát meghatározni az esetek többségében igen nehéz meghatározni. Az okok különbözőek, de nem hozhatók összefüggésbe etnikai változásokkal vagy politikai konfliktushelyzetekkel. A lakó- és gazdasági épületek, valamint elhelyezkedésük az erődített telepeken egyértelműen bizánci vonásokkal bírnak, a helyi építészeti tradíciók figyelembe vétele mellett. A helyi építészeti tradíció továbbélését a halszálka mintásan rakott falak és a félig földbe mélyített objektumok esetében lehet nyomon követni, amelyek sajátságos jegyeket kölcsönöztek a helyi építészetnek és térrendezésnek. Fontos megjegyezni, hogy a kőépületek megjelenése egyértelműen a lakosság letelepedésére utal. Boszpor és Szudak erődítéseinek keltezése és karakterisztikája vitás pont a tudományban. Nem kizárt, hogy bizánci mérnökökhöz lehet őket kötni. A falak felépítését és

javítását azonban helyi mesterek végezték, melyről a számos tamga szerű jel tanúskodik Szudakban.
A Krím-félsziget délkeleti részének temetkezései is elég jól át vannak tekintve a minket érdeklő korszakból. A legkorábbi anyagok a 8. század közepénél nem régebbiek. Ezek általában egyszerű gödörsírok, melyeket gyakran boróka fahasábokkal takartak le, vagy olyan sírok, amelybe fenék nélküli, faládába (keretbe) helyezték az elhunytat és ugyan úgy fa hasábokkal takarták le. Az egyszintes, páros és többszintes temetkezések igen jellegzetesek. Az elhunytak háton fekvő, nyújtott helyzetben vannak a sírban. Ez a rítus a Don-menti, az Azovi-tenger-menti, a Volga-menti és dobrudzsai török népek körében bír jó párhuzamokkal és nincs összefüggésben a bizánci temetkezési rítussal. Már a 8. század közepén megkezdődik a tárgyalt népesség keresztény hitre térítése. Leginkább a városokban, elsősorban Boszporban és Szudakban volt intenzív a térítés. Szudak VI. temetőjében a kőlapos, keresztény rítusú temetkezések a szimpla gödörsírok közt elvegyülten helyezkednek el és arányuk nem egészen 10%. Ezek általában gyermeksírok. A temető a 8. század közepe – 9. század első fele közé datálható. Ezzel szemben az úgynevezett „nyugati temetőben", amely a Tepszeny platóján elhelyezkedő erődített telephez tartozott és a 9. század közepéig használták, nincs egyetlen keresztény rítusú sír sem. Azonban ezzel szinkronban létezett egy templom körüli temető is, kőlapos, keresztény rítusú sírokkal. Mindkét temetőben az elhunytak antropológiailag egy csoportba tartoztak. Kordon-Oba 9. század második fele – 10. század első fele közé keltezhető temetőjében a keresztény sírok aránya megközelítőleg akkora, mint Szudak VI. temetője esetében, amelyet több mint száz évvel korábban nyitottak. Kordon-Obán ismerünk egy halszálka mintásan rakott falú templomot is. Tehát kijelenthetjük, hogy a kereszténység felvétele, amit egyértelműen Bizánc közelségének és befolyásának tulajdoníthatunk be, egy időben elhúzódó és összetett folyamat volt. A kutatások alapján megállapítható, hogy nagyjából a 9. század közepére a Délkelet-Krím lakosságának nagy része már keresztény hitű volt.
A 8. század második felére – 9. század első felére tehető a legtöbb keresztény templom építése, vagy átépítése is a térségben. Számolnunk kell természetesen a pogányság továbbélésével is. Ismert, hogy a legtöbb keresztény templom is halszálka mintás falazással épült. A sírokba gyakran helyeztek kerámiákat, melyek kevés kivétellel mind baklai típusú oinochoe edények. Ez az edénytípus a lakosság körében bizánci hatásra terjedt el, és nem szabad a lakosság vallási életében bekövetkezett bármiféle változással kapcsolatba hozni. Hasonló oinochoe edények népszerű mellékletek voltak a Krím déli részén élő alán és gót lakosság körében. Egyértelműen a kereszténység terjedéséről tanúskodnak a liturgikus kellékek leletei, melyek száma az utóbbi években jelentősen megnőtt.
A 9. század közepére tehát a keresztény temetkezési rítus és a templomépítészet és használat a szaltovói kultúrkör krími variánsát a birodalom többi provinciális bizánci kultúrájához közelítette. Ugyanakkor az az unikális vallási szinkretizmus, amelynek az utóbbi évek ásatásainak köszönhetően az emlékeinek száma megnőtt, egy sajátságos karaktert kölcsönzött a krími szaltovói lakosság szellemi kultúrájának.
A Krím délkeleti részén élő lakosság 7. század második fele – 10. század első fele közti tárgyi hagyatékát célirányosan már több mint 40 éve kutatják. Ma már jelentős, és elég jól publikált leletanyag áll rendelkezésünkre. Célszerű tehát megvizsgálni olyan szempontból, hogy volt-e ebben a leletanyagban bizánci hatás, ha volt, akkor milyen és pontosan honnan ered, és hogy volt-e ennek hátterében bárminemű etnikai változás.
A kerámiák közt gyakorlatilag mindegyik amfora helyi készítésű. Két csoportra lehet őket osztani: Fekete-tenger menti amphorák, és Fekete-tenger menti amphorák sávos recézéssel. Mivel számos helyen voltak amforákat előállító műhelyek a Délkelet-Krímben is, ezért számos variánsuk van. Az amforákkal már több ízben foglalkozott a kutatás. A 8. század első felében kezdődik a használatuk, és a 9. század közepéig a sávosan recézett amforák voltak

népszerűbbek. Majd a leletanyagban fokozatosan megnőtt a fekete-tenger-menti amforák aránya. Utóbbiak a 10. század első felében örvendenek a legelterjedtebbek, majd a 10. század közepére hirtelen megszűnik a használatuk, amelyet a fazekasközpontok végleges leállásával magyarázhatunk. Ezek az amforák alapjában véve a 7. század második fele – 10. század első fele közti bizánci amforákat utánozzák, de egyértelműen helyi készítésűnek tekinthetők. A fazekasmesterek etnikai hovatartozása kérdéses, de több amforán a görög betűkön és keresztény szimbólumokon kívül az agyagba még kiégetés előtt bekarcolt tamga szerű jeleket vésték. A tárolóedények közt kis számban feltűnnek a magas nyakú korsók, amelyek a Tamany-félszigettel való gazdasági kapcsolatokat tükröznek. Ezen korsók feltűnését általában a 9. század közepére – második felére teszik, bár ez a dátum nem kellőképpen indokolt.

A konyhai kerámia korai példányai a kézzel formált, néha kézikorongon elegyengetett edények voltak a 7–8. század fordulójáról – 8. század első feléről. Főleg abban különböznek a Don- és az Azovi-tenger-menti edényektől, hogy magasabb színvonalon készítették őket és a díszítéshez használt vonalas-hullámvonalas minták kivitelezése jóval egyszerűbb és egységesebb. Éppen ez a jele a bizánci hatásnak. A helyi kézműves mesterek részben felhasználták a fejlettebb kerámiaművesség fogásait, miközben ragaszkodtak a hagyományos formákhoz. Véleményünk szerint meddő a vita a városokban, különösen Boszporban, feltűnő, új típusú konyhai kerámiáról, amely élesen elüt a szudaki, a délkelet-krími és a Kercs-félszigeti kerámiáktól. A konyhai edényeknek számos fajtája és változata létezett, de mindegyik egy etnikai csoporthoz köthető. A bizánci hatás a kerámiaanyagban a már fentebb is említett baklai típusú oinochoe edények megjelenésében mutatkozik meg, amelyek majdnem teljesen kiszorították a hagyományos, fényezett edényeket. Ismert, hogy ugyan ott készültek, mint a fekete-tenger-menti amforák. Egyszerre van meg bennük a kapcsolat a klasszikus oinochoe edényekkel és a helyi jellegzetességek. Az egyedüli, kétségkívül bizánci edénytípust a kerámiaanyagban a fehér agyagú, mázas kerámia teszi ki. Az általunk vizsgált krími területeken kis számban van jelen, a kerámiaanyagban mindössze 2-3% az ilyen leletek száma. Hasonló képpel találkozhatunk a Tamany-félsziget esetében. A Krímben csak egy helyen, Kherszonban volt ez a kerámiatípus nagyobb mértékben elterjedve a többi edényhez képest. A fehér agyagú, mázas kerámia Délkelet-Krímben való megjelenése a birodalommal való kereskedelemnek tudható be. Első megjelenését a 9. század közepére – második felére teszik, de ez a datálás még nem kellőképpen meglapozott.

A munkaeszközök és a mindennapi élet eszközei nem minősülnek etnikumjelző tárgyaknak, és mindenekelőtt arról tanúskodnak, hogy a lakosság alapvetően földművelésből élt és letelepedett életmódot folytatott. A fegyverzet és a lószerszámzat sem tekinthető etnikumjelzőnek, és leginkább a Don-menténekk lelőhelyeivel, azokon belül is a hamvasztásos temetők anyagaival mutatnak kapcsolatot. A viseletnek és az ékszerek megmaradt részeinek egyes jellegzetességei magas színvonalú, helyi ötvösműhelyekre utalnak. A helyi divat ugyanakkor tükrözte a konstantinápolyit.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy szaltovói kultúrkör krími variánsa (8. század – 10. század első fele) teljes egészében megfelel azon kritériumoknak, amely alapján önálló régészeti kultúra elkülöníthető. Etnikailag homogén mind a félsziget délkeleti, mind pedig az északnyugati vagy délnyugati részén. Lakossága helyi letelepült népesség volt, legvalószínűbb hogy ősbolgár, amelyre a kultúra fennállásának egész ideje alatt hatott Bizánc kultúrája. A korabeli lakosok, a kereszténységet felvéve magukat szintén bizánci lakosoknak mondhatták. Ezért a Délkelet-Krím korabeli kultúráját egyfajta provinciális bizánci kultúraként határozhatjuk meg. De ebben az esetben Kherszon és a Krím déli partján elhelyezkedő lelőhelyek kultúráját bizantinizáltabb provinciális kultúraként írhatjuk le. A „szaltovói kultúrkör krími variánsának” teminológiája újragondolást igényel.

A fenti megállapítások nem érintik az általunk áttekintett terület politikai hovatartozását. Azt a többi forrás alapján lehet eldönteni. Írott forrásaink szűkösek és szubjektívak. Segítségünkre

lehetnek még az epigrafikus emlékek, a numizmatika és a pecséttan is, ezek száma azonban alacsony.

Válogatott irodalom

Айбабин, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь 1999.
Айбабин, А. И.: Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. In: *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 1 (1990) 4–86.
Айбабин, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь 1999.
Артамонов, М. И.: *История хазар*. Санкт-Петербург 2001.
Баранов, И. А.: *Ранние болгары в Крыму. Локальный вариант салтово-маяцкой культуры*. Disszertáció kézirata. Киев 1977.
Баранов, И. А. : Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма. *Плиска – Преслав* 2 (1981) 57–71.
Баранов, И. А.: Памятники раннесредневекового Крыма. In: *Археология Украинской ССР 3*. Ред.: И. И. Артеменко. Киев 1986, 231–249.
Баранов, И. А.: *Таврика в эпоху раннего средневековья*. Киев 1990.
Баранов, И. А.: *Таврика в составе Хазарского каганата*. Disszertáció kézirata. Киев 1994.
Гадло, А. В.: К истории восточной Таврики в VIII-X вв. *Античная древность и средние века* (17) 1980, 130–144.
Майко, В. В.: Юго-Восточный Крым VIII–XI вв. Два примера провинциально-византийскойкультуры. *Труды Государственного Эрмитажа* 2010:51 (2010) 428–437.
Майко, В. В.: Праболгарские памятники юго-восточного Крыма. Эволюция керамического комплекса. *Дриновський збірник* 2012:5 (2012) 79–93.
Науменко, В. Е.: К вопросу о характере византийско-хазарских отношений в конце VIII - середине IX вв. *Проблемы истории, филологии, культуры* 12 (2002) 544–568.
Паршина, Е. А. – Тесленко, И. Б. – Зеленко, С. М.: Гончарные центры Таврики VIII-X в. In: *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї.* Наук. ред.: О. О. Паршина. Київ 2001, 52–81.
Плетнева, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва-Ленинград 1967.
Плетнева, С. А.: *Хазары*. Москва 1976.
Плетнева, С. А.: *Очерки хазарской археологии*. Иерусалим 2000.
Пономарев, Л. Ю.: К характеристике салтовского керамического комплекса поселений Керченского полуострова. In: *Боспор киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Материалы IV. Боспорских чтений*. 2003, 217–224.
Соколова, К. Ф.: Антропологические материалы из раннесредне-вековых могильников Крыма. In: *История и археология средневекового Крыма*. Отв. ред.: А. П. Смирнов. Москва 1958.
Сорочан, С. Б.: Византия и Хазары в Таврике: господство или кондоминиум. *Проблемы истории, филологии, культуры* 12 (2002) 509–543.
Фронджуло, М. А.: Раскопки средневекового поселения на окраине с. Планерское в 1957–1959 гг. In: *Археологические исследования средневекового Крыма*. Ред.: О. И. Домбровский. Киев 1968, 99–132.

2.3.1. *Djurszo temető. Az 5–9. század etalon lelőhelye*

A durszoi temető Novorosszijszktól 15 kilométerre nyugatra, a Durszo folyó völgyében helyezkedik el. A temető a folyó jobb partjának teraszán található. A temetőt véletlenül találták meg egy duzzasztómű építésénél és A. V. Dmitrijev tárta fel 1974-ben. Összesen 525 sírt és 16 eltemetett lovat találtak. A lelőhely valószínűleg teljesen fel van tárva. A temető sírjai négy kronológiai periódusra oszthatóak.

A korai sírok (első periódus)

A durszoi temető korai szakaszát az 5. század vége – 6. század közepe közti időszakra lehet keltezni. A korai időszakban sekély, téglalap alakú gödrökbe temetkeztek. A sírok a temető északi részén koncetnrálódnak. A sírok mellékletezettsége gazdag. Ruházati elemek (csatok, fibulák), ékszerek (fülbevalók, karperecek, nyakláncok, nyakékek), edények, fegyverek kerültek elő. A férfi sírok gyakori lelete a fegyver, elsősorban kardok és tőrök, de női sírokban is előfordulnak. A női sírokra jellemzőek az ékszerek, ollók, orsógombok, pipereeszközök, tükrök. Mindkét nem sírjaiban találhatunk késeket. Ennek az etapnak a három leggazdagabb sírja páros sír, férfi és nő sírja. A gazdag harcosok sírjai közelében feküdtek a lovak csontvázai a nyereg és a fegyverek maradványaival.

A sírokban gyakran találtak pénzérméket. 3. század végi – 4. század eleji boszporoszi sztatérokat, és két esetben római pénzek utánzatait. Az érmék általában az övvonalon helyezkedtek el (eredetileg talán egy erszényben), ritkábban a halott kezében feküdtek.

A csatok ovális, kerek és B-alakú keretekkel rendelkeztek. Néha előfordulnak állatokat ábrázoló csatnyelvek, gyakran találtak apró cipőhöz való csatokat is. A férfi sírokban talált nagyméretű csatok kardszíjakhoz tartozhattak. A női sírokat viszonylag nagyméretű övcsatok jellemzik.

A karperecek huzalból készültek, stilizált állatokat ábrázoló vagy ellaposodó véggel. A női viselet jellegzetes elemei még a nyakperecek. Záródásuk kampós. Átmetszetük általában kör alakú, ritkábban lapos. Nagyobbrészt ezüstből készültek, ritkábban bronzból. A fülbevalók huzalból készültek, nyitott véggel, egyik végükön dodeakéder (12-szögű) dísszel. Alakjukban és méretükben meglehetősen egységesek. A gyöngyök változatosak: egy vagy többszínű üveggyöngyök, borostyángyöngyök, szarukőből (a kvarcok egy fajtájából) készült gyöngyök, korallgyöngyök egyaránt használatban voltak. Jellegzetesek a csiszolt, átlátszó, vagy kék üvegből készült gyöngyök. A tükrök hátoldalán akasztó található és ugyanezen oldalon három koncentrikus körrel díszítettek. A pipereeszközöket jellemzően lánccal hordták. Találkozhatunk csipeszekkel is.

A Djurszói temető fibulái igen jól tipologizálhatóak és jó alapot adnak, hogy több évszázadon keresztül kövessük a divat változását. A korai időszakra a lemezes fibulák jellemzőek. Részletesen kidolgozott tipológiával rendelkeznek. A fibulák másik típusa a drótfibula.

A sírokban viszonylag sok üvegedény található. A korai szakaszra a legjellemzőbbek a díszítéssel ellátott, csonkakúp formájú üvegpoharak. Valószínűleg kicsivel később jelentek meg a hullámos felületű üvegpoharak. A szürke agyagból készült kerámia bizonyos mértékig durvább a vörösagyag edénynél. Viszonylag sok vöröslakkos edényt találtak, melyeken jellemzően keresztek, állatok, négyszirmú rózsák is vannak. A kézzel formált kerámia viszonylag ritka. Az amforák azonos típusúak, bordázott testűek. Találtak két, bronzból készült, üstöt is.

A lószerszámzatot a nyeregmaradványok (nyeregveretek), a zabla, valamint a lószerszámzathoz való csatok képviselik. A zablák egygyűrűsek, vasból vagy ezüstből készült oldalpálcával. A csatok általában ezüstből, bronzból, vasból vagy csontból kerültek kialakításra. A korai temetkezések a fegyvereleletei kapcsán meg kell említeni a hosszú kardokat és a tőröket/rövid kardokat, utóbbiak pengéjének tövénél mindkét oldalon bevágás

lehet. A kardok hüvelyét néha ezüst vagy arany, mintázott veretek díszítik. A kardok szereléke néha kő vagy üvegberakással díszített. A fegyverek a sírban közvetlenül az elhunyt mellé kerültek, vagy a néhány méterre arrébb eltemetett ló mellé.

A temető második periódusa

A Djurszói temető második szakaszában jelennek meg a heraldikus övkészletek. A bronzból és a vasból készült csatok mellett előfordulnak csontból készültek is. Az első két periódus sírjai rítusukat tekintve kevéssé különböznek egymástól. A tájolásuk nyugati, bár egyre több sír tájolása északnyugativá válik.

Az első időszakban elterjedt sokszög alakú taggal díszített fülbevalók az időszak végére nagyobbakká válnak, a sokszög alakú tag elveszti formáját és egyszerűbb formájú lesz. Néha a díszítő tag nem tömör, hanem üreges. Megjelennek a gúlacsüngős fülbevalók. Bár már az első periódus sírjaiban is vannak elszórtan, igazán itt, a második periódusban terjednek el a nyitott karika alakú fülbevalók magvastagodó alsó résszel. A karperecek végei csavartak vagy pedig vájatok vannak a végükön. A korábbi típusú tükrök mellett megjelennek olyan tükrök is, melyeknek a hátoldalán egy borda fut végig, továbbá megjelennek a bonyolultabb mintázatú tükrök. Előfordulnak kis csengettyűk, a gyermeksírokban ezek a lábaknál helyezkedhetnek el. Változnak a fibulák is. Ismerünk két cikádafibulát ebből a csoportból. Erre a szakaszra leginkább a kisméretű fibulák a jellemzőek, igen egyszerű ívelt testtel, és felső részén nyitott henger alakú tűtartóval.

A kerámiák közt túlnyomórészt szürkeagyag edényekkel találkozhatunk. De a vörösagyag edények is képviselve vannak. Ritkábban találkozunk üveg edényekkel. Az első periódushoz képest a munkaeszközök itt gyakrabban fordulnak elő. Ezek kapák-szaluk, masszív munkabalták, sarlók, tűzcsiholók, horgok és ólomnehezékek, kések és vésők. A fegyvereket kardok és a penge tövénél két bevágással ellátott tőrök/rövid kardok képviselik, ugyanúgy, mint az előző időszakban. Megjelennek a különböző lándzsahegyek. Bizonyos sírokban a harci lovaknál zablát találunk. Ezek általában kétgyűrűsek és meghajlított oldalpálcával rendelkeznek.

Külön érdekességet jelent egy ötvösnek a sírja. A sírban egy sarló és egy lándzsahegy mellett egy üllőt, egy kis kalapácsot, egy vésőt, két fogót és különböző pecsétlőket tártak fel. Az elhunyt mellett feküdtek még fémtárgyak töredékei, egy kis bronz tál gyümölcsökkel, a 2–4. századra keltezhető boszporoszi érmék és egy 6. századra keltezhető bizánci érme.

A második kronológiai csoport kezdete az első időszakban még jelen nem lévő heraldikus stílusú övkészletek megjelenéséhez köthető. Ez a 6. század második felét jelenti. A második periódus a 7. század végén fejeződik be, bár egyes sírok átnyúlnak a 8. század elejére is.

A temető harmadik periódusa

A harmadik periódus a 8. századra datálható, és igen kevés sír tartozik ide. Ennek az időszaknak a legérdekesebb sírja a 248. sír. A csontváz északeleti tájolású. A sírban talált lándzsahegyet két részből kovácsolták össze. A bal vállnál egy tegez maradványait találták, nyílcsúcsokkal. A tegezből megmaradt a felső és az oldalsó csont rátét, a vasból készült csatok, a kampóval rendelkező lap, három kerek, ezüstből készült. A bal könyöknél vasból készült kés és bronzból készült csat feküdt. Az elhunyt övét vasból készült csat tartotta. A lábaknál különféle tárgyak hevertek: kancsó, kés, zabla, kengyelek, üvegből, karneolból és szarukőből készült gyöngyök, ezüstlemezzel bevont gombok, két csat, két bronz gyűrű, két csengettyű és csont rátétek. A sír feletti talajban hevert egy ezüstszerelékes kard, és két arany fülbevaló. A 343. és a 428. számú sír, melyek nyílcsúcsokat, harci szekercét és szablyát tartalmaznak, szintén a harmadik időszakhoz tartozik.

A temető negyedik periódusa

A temető negyedik időszakához 173 havasztásos sír tartozik, melyek a temető nyugati és északnyugati részén két kompakt csoportot alkotnak.

Ezen hamvasztásos sírok rítusa és tárgyai teljesen eltérnek az előző periódusok sírjaitól. A sírban összeégett csontok kis kupacával találkozunk, melyek mellett szorosan heyezkednek el a mellékletnek szánt tárgyak. Maguk a tárgyak is égésnyomokkal rendelkeznek. A vastárgyakat reve borítja, s így kitűnően megmaradtak. A színes fémből készült tárgyak a magas hőmérséklettől sokszor eldeformálódtak.

A sírokba vörös, ritkábban szürke agyagból készült edényeket (kancsókat, bögréket) helyeztek. Csupán egyetlen esetben fordult elő, hogy a kancsóban összeégett embercsontok voltak. Az edények száma nem nagy, de sokfélék. A legjellemzőbbek a vékonyfalú kancsók, melyeknek recézett a szája és határozott kialakítású a kiöntő része. Üstöket ebből a periódusból nem ismerünk. Előkerült egy fa vödör fogantyúja és tűzhely lánca is, utóbbi a boriszovoi temetőből előkerült darabhoz hasonló.

Sokféle csat került elő. A bronzból készült csatok között túlnyomórészt olyan példányok fordulnak elő, melyeknél a csatkeret középen, a nyelv alatti részen megvastagszik. A nagyméretű, egyszerű vasból készült csatok zablához tartozhattak. Bizonyos csatok kettős (8-as alakú), csaknem szimmetrikus kerettel rendelkeznek. Ismerünk szíjelosztó tagokat is. Az övdíszek is sokrétűek. Az egyszerű kivitelűtől az bonyolult kivitelűig találkozhatunk szíjvégekkel. Az övveretek csekély számban fordulnak elő.

A függők sokfélék, jellemzők a kettős lófejes függők, melyeken a lyukak a csengettyűk felfüggesztésére szolgáltak. Sok csengettyű és öntött gomb található ebben a periódusban. A fibulák egyszerű, ívelt testű vasból kovácsolt vagy bronzból öntött darabok. Sok fülbevaló került elő, melyeknél a karikán egy gömbökből lévő függőtag helyezkedett el, esetenként granulált díszítéssel. Találtak fejes és vésett díszű gyűrűket. A női sírokban sok karperecet találtak. Előfordulnak közöttük vannak erősen stilizált állatalakkal díszítettek. Az állatalakos karperecek lehetnek sima felületűek és bordázottak. Találtak egy kis dobozkát, melyet valószínűleg függőként hordtak, belsejében egy arany fülbevaló darabjával. Találkozhatunk pipereeszközökkel is. A csipeszek főképpen a férfi sírokban fordulnak elő. A középkori szerzők beszámolnak róla, hogy a nomádok egy része borotválja a szakállát, a másik része pedig kicsípkedi.

A durszoi temető negyedik periódusában a tárgyak egy jelentős részét képezik a fegyverleletek. A legnagyobb számban a nyílcsúcsokkal találkozhatunk. A háromélű nyílcsúcsok ritkábban fordulnak elő, többségük rombusz, vagy egészen lapos átmetszetű. A legyező és a rövid vágóélű nylícsúcsok között gondos kialakítású, sokszor áttört darabokat is találunk. A tegezekből kapcsok, rátétek és a tegezek vasból készült kovácsolt részei maradtak fenn.

A lándzsahegyek méretük, formájuk, kidolgozásuk tekintetében eltérőek ugyan, de gyakorlatilag mind ugyanazon típusba tartoznak. A fokosok különbözőek. Többségüknek keskeny hosszú éle van, és hosszú, tipikusan kalapács alakban kialakított fokkel rendelkeznek. A széles pengéjű, bárd jellegű darabok ritkák. A szablyák enyhén hajlítottak, a markolat hajlított, a penge fokéllel ellátott. Bizonyos pengéken vércsatorna és kiugró fokél kap helyet. Szerelékük általában egyszerű, vasból készült. A szablyahüvelyekből több esetben megmaradt az alsó ezüstborítás, és a kardszíjra való felfüvvesztést szolgáló fém ív. A kések mind a férfiak mind a nők sírjaiban előfordulnak. Sokféle méretben találkozhatunk velük, gyakran a nyél is (akárcsak a szablya esetében) ívelt. Ismerték az ostorbuzogányt, ugyanis egy láncon függő golyó is előkerült. A védőpáncélzat viszonylag ritka. Mindössze három sisakot és egy láncinget találtak. A sisakok négy-nyolc lemezből állnak és sisakcsúccsal vannak ellátva.

A síroknak csaknem 40%-ában találtak lószerszámzatot. A kengyelek általában ívelt kialakításúak, a talpalló lehet homorú vagy domború. Bizonyos kengyelek talpallóján lyuk van. A nyolcas alakú kengyel ritka. A zablák kétgyűrűsek, az oldalpálca lehet S-alakú vagy egyenes. Az S-alakú oldalpálcát stilizált lófejjel díszítették. A lószerszámzathoz néhány esetben nagy, aranyozott veretek tartoztak. Előkerült egy díszített csótár is. A nyergekből csak a nyeregveretek maradtak ránk.
A munkaeszközök közül a leginkább a különböző formájú és méretű sarlókkal találkozhatunk. Ismerünk összecsukható sarlót is, melyeket lószerszámzattal és fegyverrel rendelkező sírokba tettek. Valószínűleg egy tábori eszköz volt a katona számára, hogy lovának füvet kaszáljon. A szaluk különböző formában és méretben kerültek kialakításra. A famegmunkáló eszközökhöz tartoztak még a masszív balták, a fűrészek és a reszelők. Sok lyukasztó és tűzcsiholó került elő. Léteztek fibula-kialakítású, textilbe tűzhető tűzcsiholók is. A női munkaeszközök közé tartozik az orsógomb. A húshoz való nyársak és kampók, mint már jeleztük, gyakran szándékosan el lettek hajlítva vagy törve. A kitűnően elkészített, gyakran a javítás nyomait viselő vasból készült tárgyak tömege, jól felszerelt kovácsműhelyeket feltételezett. Nem kerültek elő viszont kimondottan vasmegmunkáló tárgyak. Valószínűleg a kovácsszerszámokat nem az egyes kovácsok tulajdonának tekintették, hanem az egész közösség tulajdonának, és ezért a fémfeldolgozásra szolgáló szerszámok nem kerültek a sírokba.

A temető történeti és régészeti kontextusa
Egyelőre nincs elvégezve a hamvasztásos csoport részletes feldolgozása és elemzése. Általában azokat a leleteket, melyek Djurszo negyedik periódusához tartoznak, a 8–9. századra datálják.
Az időszámításunk kezdete körüli időkre datálható lelőhelyek Novorosszijszk környékén elég bőségesek. Nagyszámú települést és temetőt ismerünk az 1–3. századból. Ezzel szemben kevés 4. és 5. századra datálható anyagunk van. Djurszon kívül 5. századi leleteket csak a tengerparti részről, Cemdolina falu mellől ismerünk. A korábbi időszak temetkezései a Djurszói temető sírjaitól abban különböznek, hogy a sírok kialakításánál követ is felhasználtak. A Djurszói temetőnek korai időszakára nincs analógiánk a Kaukázusból. Ugyanakkor sok közös vonást találunk a Kelet-Krím késő antik temetkezéseivel. Érdekes tény, hogy a Djurszói temetőben mintegy 30 db késői boszporoszi érmét találtak.
A Djurszói temető jóval későbbre datálható, mint a boszporoszi pénzverés ideje. Az érméknek a sírokba helyezését azzal magyarázhatjuk, hogy a Djurszói közösségben aktív pénzforgalom zajlott. A korai típusú lemezes kengyelfibulák kercsi lelőhelyekről is ismertek. Ez felveti annak a gyanúját, hogy a Djurszói temetőt a Krím-félszigetről beköltöző csoportok nyitották meg. Kaiszareiai Prokopiosz, 6. század eleji, bizánci történetírónál találunk utalást arra, hogy a hunok a Kercsi-félszigetről kiszorították a gótokat. Ha ezt összekapcsoljuk a régészeti adatokkal, akkor feltételezhetjük, hogy a Djurszói temetőt a gótok nyitották meg. Ha ez a feltételezés helyes, akkor a megnyitás dátumát az 5. század második felére tehetjük. Az a tény, hogy a djurszoi temető első és második periódusában nincs olyan lelet, ami a kettőt összekapcsolhatná, egy kronológiai törést feltételezhetünk, ami akár néhány évtizedig is eltarthatott. Ezt figyelemve véve az első periódust az 5. század második harmada – 6. század első harmada közé datálhatjuk.
A djurszoi temető második periódusának kezdete egybeesett a boriszovoi temető alapításával. A tárgyak tekintetében igen nagy hasonlóság mutatkozik a két temető között. Feltételezhető, hogy az avar korban egy új népesség bevándorlásának köszönhető mindez. Hogy pontosan milyen népességről van szó, az egyelőre nem világos. A második periódust a 6. század második felére és a 7. századra datálhatjuk.

A harmadik periódus temetkezéseihez közeli analógiát jelent a jaszinovói kazár harcos sírja. Hasonlóság mutatkozik a lószerszámzat, nyeregmaradványok és kerámia tekintetében. A 248. számú sír tárgyainak igen jó párhuzama van a glodoszi kincsben: nyílcsúcsok, lándzsahegyek, kengyelek, az ezüst lemezes gombok, az arany fülbevalók és a díszes kard. Ezek mindkét esetben egy rangos harcosra utalnak. A Djurszói 248. sír mellett meg kell még említeni a tengerparti Cemdolina falu melletti arany fülbevaló párból álló szórványleletet. Ennek a körnek a sírjait a kazárokkal lehet összekapcsolni, és a 7. század végére – 8. század elejére datálható. Valószínűleg a 8. század elejére keltezhető a 248. Djurszói sír.
A temetőt legintenzívebben a negyedik periódusban használhatták. Ehhez a periódushoz lehet kötni a 173 db hamvasztásos sírt.
A leletanyag különbözik a korábbi időszak leleteitől, ami a lakosság hirtelen bekövetkező, teljes cseréjére utal. A hamvasztásos sírok egyidejűleg jelentek meg a régió több pontján. Akárcsak Djurszóban, a régió más pontjain is a temetkezések közt erős a hasonlóság, sok fegyver és lószerszámlelet került elő. Ezt csak azzal lehet magyarázni, hogy a régióba egy jól felfegyverzett, nomád népesség települt.
A djurszói negyedik periódusú sírok jó párhuzamai ismertek északabbra, a Donyec folyó vidékén, és a Kaukázus északnyugati részén (többek között Kazazovonál és Moldovanovszkaja sztanyicánál). Ezen lelőhelyeket nem csupán a közös temetkezési rítus, az egymáshoz közeli fegyver és lószerszámleletek jellemzik, hanem a kettős lófejes csüngők is, ami alapot ad arra, hogy ezen lelőhelyeket egy ugor népességhez kössük.
A djurszoi temető azért nagyon értékes, mert viszonylag nagy mennyiségű leletanyag mellett jól el lehet különíteni négy, alapvetően kronológiai periódust. Ez a felosztás természetesen még tovább finomítható, így lehetővé válik, hogy az Észak-Kaukázus anyagi kultúrájának tanulmányozásához négy évszázadon keresztül pontos kronológiai fogódzót nyújtsunk.

Válogatott irodalom

Айбабин, А. И.: Погребение хазарского воина. *Советская археология* 1985:3 (1985) 191–205.
Айбабин, А. И.: Могильники VIII - начала X в. в Крыму. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 3 (1993) 121–134.
Айбабин, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь 1999.
Айбабин, А. И.: Хазарский слой в Керчи. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 7 (2000) 168–185.
Артамонов, М. И.: *История хазар*. Ленинград 1962.
Баранов, И. А.: *Таврика в эпоху раннего средневековья*. Киев 1990.
Веймарн, Е. В. – Айбабин, А. И.: 1993. *Скалистинский могильник*. Киев 1993.
Гадло, А. В.: Раскопки раннесредневекового селища у деревни Героевки в 1964 г. *Советская археология* 1969:1 (1969) 160–168.
Гадло А.В., 1980. К истории Восточной Таврики VIII–IX вв. // Античные традиции в средние века. Свердловск.
Дмитриев, А. В.: Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо. *Краткие сообщения Института археологии* 158 (1979) 52–57.
Дмитриев, А. В.: Могильник Дюрсо–эталонный памятник древностей V–IX веков. В: *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века*. Отв. ред.: Т. И. Макарова – С. А. Плетнева. Москва 2003, 200–206.
Завадская, И. А.: Проблемы стратиграфии и хронологии архитектурного комплекса "Базилика 1935 г." в Херсонесе. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 5 (1996) 94–105.

Кропоткин, В. В.: *Клады византийских монет на территории СССР*. Археология СССР. Свод археологических источников Е4–4. Москва 1962.
Кулаковский, Ю. А.: *История Византии 1.* Санкт-Петербург 2003.
Кулаковский, Ю. А.: *История Византии 2.* Санкт-Петербург 1996
Кулаковский, Ю. А.: *История Византии* 3. Санкт-Петербург 1996.
Макарова, Т. И.: Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 6 (1998) 344–393.
Новосельцев, А. П.: *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. Москва 1990.
Плетнева, С. А.: Керамика Саркела-Белой Вежи. In: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции 2*. Отв. ред.: М. И. Артамонов. Материалы и исследования по археологии СССР 75. Москва-Ленинград 1959, 212–272.
Плетнева, С. А.: 1963. Средневековая керамика Таманского городища // Керамика и стекло древней Тмутаракани. Москва 1963.
Плетнева, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва-Ленинград 1967.
Плетнева С Л., 1981. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья // Плиска-Преслав. София. № 2.
Плетнева, С. А.: *Кочевники средневековья*. Москва 1982.
Плетнева, С. А.: Хазарские проблемы в археологии. *Советская археология* 2 (1990) 77–91.
Плетнева, С А.: Отношение восточноевропейских кочевников с Византией и археологические источники. Советская археология 3 (1991) 98–107.
Плетнева, С. А.: *Очерки хазарской археологии*. Москва–Иерусалим 1999.
Соколова, И. В.: *Монеты и печати византийского Херсона*. Ленинград 1983.
Талис, Д. Л.: Оборонительные сооружения Юго-Западной Таврики как исторический источник. In: *Археологические исследования на юге Восточной Европы*. Отв. ред.: М. П. Абрамова. Москва 1974, 98–105.
Якобсон, А. Л.: *Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культурии*. Материалы и исследования по архнологии СССР 63. Москва-Ленинград 1959.
Якобсон, А. Л.: *Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики*. Материалы и исследования по архнологии СССР 168. Москва-Ленинград 1970.
Якобсон, А. Л.: *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*. Ленинград 1979.

3. *Bizánci és bizánci jellegű leletek a Krím-félsziget és Kelet-Európa 6−10. századi hagyatékában*
Fémleletek
Bizánci hatás a kora szaltovói időszak övveretein Kelet-Európában
(Bizánci csatok és övveretek a Krímből és Dél-Oroszországból)

A Kazár Kaganátus létének korai szakaszában a kazár-bizánci kapcsolatok ritka jelenségnek számítottak – egyrészt nem volt nagy jelentősségük, másrészt ez a kapcsolat inkább dinasztikus házasságokat jelentett, amelyek viszont kiemelik a Kazár Kaganátus kizárólagos fontosságát Bizánc kaukázusi politikájában a 7. század-8. század elején. A politikai kapcsolatokat Bizánc és a Kaganátus között nemegyszer elemezték már. A kazár anyagi kultúrában megfigyelhető bizánci jelenségek azonban kevéssé vonzották a kutatók figyelmét, illetve az is mindenekelőtt az éremtani anyagra irányult. Megkíséreljük áttekinteni ezt a kérdést a legnagyobb tömegű leletanyag, az övveretek alapján.

Az első periódus (626–680)
A kazárok Hérakleiosz császár (610–641) 626–629. évi dél-kaukázusi hadjáratában való részvételével kezdődött. Az ún. heraldikus stílusú övveretek feltűnésével vette kezdetét a kazár övveretek között, amelyek a 7. század közepén készültek, leginkább az Észak-Kaukázus és a Krím műhelyeiben. A stílus (helyenként egyedi részletekkel, jellegzetességekkel gazdagodva) az Al-Dunától az Altajig megtalálható volt, így a Kazár Kaganátussal szomszédos területeken is elterjedt: az Észak-Kaukázusban, a Krímben, valamint a Volga menti finnugor temetkezésekben is.
A heraldikus stílus esetében határozottan beszélhetünk két hagyomány, a bizánci és a szaszanida összeolvadásáról. Szögletes körvonaluk, a formai részleteik, az áttört ornamensek és a többi sajátosságuk alapján egyetérthetünk A. K. Ambroz véleményével, hogy bizánci előképekre vezethetőek vissza. A szaszanida jellegzetességek különösen szembeötlőek a polikróm betétes és arcibasivszki típusú granulált díszű övvereteken, ugyanúgy, mint az ide sorolható rekeszzománc berakással díszített női ékszereknél (Novopokrovka Dzsingiszkaja, Morszkoj Csulek stb.)
A bizánci kör krími mestereinek csatjainál figyelmet érdemel azok kereteinek specifikus bizánci megformálása, a relief-szerű kiemelkedés a csatnyelv számára (Dymovka Rjabovka, Krupszkoj hutor, „Carszkij kurgán", Boriszovo, Csir-Jurt és az Észak-Kaukázus alán temetői). Ezek koncentrációja a Krímben és a Észak-Kaukázusban és kivételes ritkaságuk szláv „ant kincsekben" a bizánci kultúra célirányos impulzusáról tanúskodik. Az első periódusból eredeti bizánci készítésű öv csak Malaja Perescsepinából ismert. Ez az utolsó és egyben pompás példája a szaszanida formák bizánci mesterek által történő alkalmazásának. Perescsepina, Bócsa és a kunbábonyi leletek speciális, nomád előkelők számára készült ajándékok, melyek kardot és övet foglalnak magukba (nagy és kis csatok a mellékszíjakhoz, „B" alakú álcsatok, veretek, nagy és kis szíjvégek). Két álcsat szintén előkerült Kelegejben. Ezek a leletegyüttesek legnagyobb valószínűséggel a 7. század negyvenes éveinek második felében készültek, amikor II. Kónsztasz bizánci császár az arabok erősödő nyomását próbálta semlegesíteni az avarok segítségével, valamint a kazárok támogatásával a Kaukázusban.

II. periódus (680–725)
A területi hódítás a kazárokat a bizánciak közvetlen szomszédjává tette a Krímben, és II. Iusztinianosz alatt létrejött az első dinasztikus házasság a két fél között. Ebben az időszakban a kazárok először kaptak közvetlen hozzáférést a bizánci hagyományokon alapuló műhelyekhez, melynek világos példája a portovojei polikrom rekeszzománc berakásos övveret, mely krími mesterek által készült. Az esetlegesen feltűnő bizánci jelenségek helyett a Kazár Kaganátus népeinek anyagi kultúrájába elkezdtek behatolni a konkrétan bizánci eredetű tárgyak. A bizánci csatok folyamatosan kiszorították a helyi variánsokat. Elkezdődött a kisméretű csatok (Gyirektorszkaja Gorka 5. sír, Mokraja Balka 1. sír) és a szirakuzai típusú csatok (Boriszovo 138. és 141. sír) utánzása, feltűntek a bizánci csuklós csatok (Csir-jurt 14. kurgán, Djirektorszkaja Gorka 5. sír) és helyi (Csir-jurt 54. sír, stb.) Az övveretek formái is elsősorban bizánci stílusúak, de ez nem közvetlen jelenség, hanem a közép avar övek utánzásának következménye. A jellegzetes bizánci ornamentika a pontkörös díszítés, amelyek az utóbbiakon széles körben elterjedtek, a kazáriai öveken nagyon ritkán fordulnak elő (Djirektorszkaja Gora 5. sír, Glodosz és a voznyeszenszki csat).

III. periódus (725–790)
Politikai szinten előfordult jócskán szembenállás ebben a periódusban. Ide köthető a Kazár Kaganátus és a Bizánci Birodalom közötti második dinasztikus házasság (732). Az epizód, amely végleg megrontotta a kapcsolatot a kazárok és Bizánc között 759-ben volt katun kagán lányának az esküvőjét követően. A 8. század 20-as éveiben a Kárpát-medencében elterjedtek a

késő avar kori öntött övgarnitúrák, amelyek részleteikben a bizánci ökekhez nyúlnak vissza. A kazárokhoz történő behatolása ennek a divatnak későn történt és nem egyértelműen egyszerű átvételről van szó. A krími bizánci övek lettek a kora szaltovói övek prototípusai (Szkalisztoje 291. sír). A patkóformájú és karikacsüngős veretek mellet széles körben elterjedtek a középen áttört négyzetes veretek, és más áttört veretek is, líra alakú karikacsüngős és csüngő nélküli veretek, „P" alakú kapcsokal, és az „U"-alakú hosszú szíjvégek két hurokfüllel a tetejükön. A csatok elsősorban helyi utánzatai a bizánci típusoknak. Leginkább elterjedtek a csuklós csatok, körszelet alakú csatkerettel, és hosszanti „U" alakú csatesttel (Tepszeny-típus), a csuklós csatok körszelet alakú csatkarikával és rövid, „U" alakú, rögzített csatesttel, (Starokorszunszkaja típus), valamint trapéz alakú csatkarikával és csuklós vagy rögzített csatesttel (Kunbábony típus). A díszítésekben elsősorban kazár motívumok dominálnak, de jelen vannak a különböző variációi a krími növényi ornamentikának is.
A 759. körül megromlott bizánci-kazár kapcsolatoknak nemcsak a bizánci pénzek kazárokhoz történő áramlásának lecsökkenése lett a következménye, hanem az övvereteknek is. A 8. század utolsó harmadában a bizánci előképekre visszavezethető kora szaltovói öveket felváltották a középső szaltovói időszak veretei, amelyeknek már egyáltalán nem voltak bizánci kapcsolataik.

Bizánci hatás a 8–10. századi Don-menti várépítészetben

A Don-menti kazár erődök közül jelen pillanatban két olyan erőd van, amelyek nem csak hogy teljes mértékben fel vannak tárva, de publikálásuk is megtörtént. Ezek a jobb parti cmljanszki erőd és a Majackoje gorogyiscsén álló vár. Ez lehetővé teszi összehasonlításukat, ami már csak azért is érdekes, mert teljesen más földrajzi régiókban fekszenek, egymástól jelentős távolságra. Mielőtt azonban még a részletekre térnénk, egy dolgot fontos megjegyezni. Mind a két erődítmény egy építészeti tradícióhoz tartozik, ami az anyaghasználatban (fehér mészkő) jól tetten érhető. Azonban ha szigorúan vizsgáljuk a két építményt kiviláglik, hogy a hasonlóságok ebben ki is merültek. A továbbiakban a különbségeket, az egyedi vonásokat fogjuk szemügyre venni.
A két erőd alaprajza erősen eltér egymástól. A Majackoje gorogyiscsén álló vár alaprajza szabályos négyzet alakú, míg a jobb parti cmljanszki erőd, a terepi sajátosságokhoz igazodva háromszög alakú. A háromszög alakú platót egyik oldalról a Don folyó, a másik két oldalról két völgy, határolja.
A kapuk. A Majackoje gorogyiscsén álló várnak egy kapuja volt, ami gyakorlatilag egy, a fal síkjában lévő nagy résként fogható fel, és mindenféle különösebb építészeti megoldás nélkül került kialakításra. A jobb parti cmljanszki erőd kapui már összetettebbek. I. Szaciperova alaprajza alapján a fő kaput belülről egy derékszög alaprajzú faldarab takarja el, és a kapu mindkét oldalán őrposztok helyezkedtek el. A Majackoje gorogyiscsén álló vár esetében G. E. Afanaszjev véleménye szerint az őrposztok a vár második szintjén helyezkedtek el, és a fal belsejében kerültek kialakításra. Különös (és párhuzam nélküli) ez a módszer, hiszen meggyengítette a fal szerkezetét a védelem egy lényeges pontján. Elképzelhető, hogy a helyiségek kialakítása során a fal belső részét fával burkolták. A fő kapun kívül a jobb parti cmljanszki erőd esetében legalább egy bejárattal még számolhatunk, ami a déli részen lévő torony aljában volt. Számolhatunk továbbá még egy, bejárattal ellátott torony létével, ennek helyzete azonban még tisztázásra szorul.
A tornyok. A Majackoje gorogyiscsén álló várnak egy tornya se volt. Habár feltártak egy kőhalmazt a délnyugati fal külső oldalán, azonban ennek toronyként való interpretálása vitatható. A jobb parti cmljanszki erőd I. Szaciperova szerinti alaprajzán kilenc (ha nem tíz) tornyot találhatunk, ezekből négy létét az ásatás igazolta (V. Sz. Fljorov régebbi publikációjában nyolc toronyról esik szó). A jobb parti cmljanszki erőd tornyainak elrendezése a kazár erődök közt egyedinek számít, egyedül a sarkeli erőddel mutat rokonságot.

A belső tér. A különbségek itt igen élesek. A Majackoje gorogyiscsén álló vár esetében egy kis alapterületű négyszögletes alarajzú citadellát építettek az egyik falhoz. A jobb parti cmljanszki erőd esetében pedig a belső tért három önálló részre volt tagolva, két fal által, melyek derékszögben találkoztak. Ezen falak kapui, melyek a vár egyes részeire vezettek, kimondottan szűkek voltak. A kisméretű tér tisztán védelmi funkciókat látott el, a másik kettő viszont épületekkel be volt építve.
A falak alapozásai. Ebben az aspektusban érhető tetten leginkább a két erődítmény közti különbség. A Majackoje gorogyiscsén álló vár köpenyfalai deszkákon álltak, a köpenyfalak közti töltés alatt pedig néha agyag alapot használtak. A jobb parti cmljanszki erőd esetében más megoldással éltek. A falak alapjául lapos homokkő és mészkő lapok szolgáltak, melyeknek közét finom kőtöredékekkel töltötték ki. A kőlapok alá homokréteg került az alapozásba, aminek a felszíni egyenetlenségek elegyengetése volt a célja. A kőlapokra pedig finom fehér mészkő törmelékből álló réteg került.
A falak. A Majacskoje gorogyiscsén álló várnak köpenyes falai voltak. A köpenyfalakat közvetlenül a deszkákból álló alapozásra húzták fel, amik a falak vonalára merőlegesen álltak. A két fal között pedig töltés volt, amit valószínűleg szintén fa szerkezettel tettek erősebbé. A jobb parti cmljanszki erőd falai az alapozásként használt kőlapokon álltak. Ezekre a lapokra került egy sornyi kőtömb, esetleg kettő, és erre húzták fel a tömör falat. Vagyis a jobb parti cmljanszki erőd esetében a fal igen masszív alapokon állt, ami az egész szerkezetet jóval ellenállóbbá tette, mint amilyen a Majackoje gorogyiscsén álló vár volt. Ennek köszönhetően a a jobb parti cmljanszki erőd falai vékonyabbak is voltak, mint a Majackoje gorogyiscse várának falai (míg az előbbi átlagban 4,25 méter vastag volt, addig az utóbbié a 6 méteres (G. E. Afanaszjev véleménye szerint) vagy 7 méteres vastagságot is elérte (D. Vasziljeva véleménye alapján)). Nehéz összevetni azonban magukat a falakat, illetve a falak közti töltéseket, mivel a jobb parti cmljanszki erőd falai nem maradtak fent. A falak legalsó, külső részét azonban vizsgálhatjuk, az mindkét esetben megmaradt. A jobb parti cmljanszki erőd esetében a legalsó, külső része a falaknak igen hosszú, téglatest alakú kövekből épült fel, melyeket rövidebbik oldalukkal kifele raktak fel. A második sorban ugyan ilyen méretű kövek következtek, melyeket viszont már a hosszanti oldalukka kifele raktak. A Majackoje gorogyiscsén álló vár esetében a kövek szintén téglatest alakúak, és a vár falának külső köpenyének alsó részén többnyire a hosszanti oldalukkal kifele helyezkednek el. A Majackoje gorogyiscse várának kövei jóval kisebbek, mint a jobb parti cmljanszki erőd kövei. Ez azt eredményezte, hogy a téglák közti kötési felület is kisebb lett, és ezért a fal is kevésbé volt ellenálló, mint a jobb parti cmljanszki erőd esetében. A jobb parti cmljanszki erőd kövei 65-75 centiméter hosszúak voltak átlagban, de találni köztük 110–120 centiméter hosszúakat is. Pontos méréseink a Majackoje gorogyiscsén álló vár köveiről nincsenek, de a délnyugati falról készült képeken látszik, hogy hosszuk nem haladhatta meg az 50 centimétert. Hasonlóak a különbségek a kövek magaságában. A Majackoje gorogyiscse várának kövei 20-25 centiméter magasok voltak, szemben a jobb parti cmljanszki erőd köveinek 30-35 centiméteres magasságával. A kövek szélességének összevetése jelen pillanatban nem lehetséges, lévén hiányoznak az ilyen jellegű adataink a Majackoje gorogyiscse várának köveiről.
A habarcsok. Mindkét erődnél a legtöbb esetben száraz falazást alkalmaztak. A Majackoje gorogyiscsén álló vár köveit helyenként agyaggal tapasztották. A jobb parti cmljanszki erőd egyes köveinél pedig a 2007-es kutatások során meszes kötőanyagot találtak. Az utóbbi megoldás igen ritkán fordul elő.
A falak díszítései. Először I. I. Ljapuskin fedezett fel díszített köveket a jobb parti cmljanszki erődnél. A 2007-es évek ásatásai aztán több díszített elemet szolgáltattak, melyek között volt, amelyik rokonságot mutatott a Ljapuskin által gyűjtött kövekkel. Jellemző minta volt a hálóminta, a fésűs minta, valamint a textildíszes kialakítás. A díszített köveket csak a leginkább

reprezentatív helyekre építették be: a tornyokba és feltehetően a kapukba. A Majackoje gorogyiscsén álló várnak ezzel szemben díszített kövei nem ismeretesek.
Általános következtetések. Alapvetően el lehet mondani, hogy a jobb parti cmljanszki erőd egy jobban kivitelezett, masszívabb erősség volt, mint a Majackoje gorogyiscsén álló vár. Ezt bizonyítják mindenekelőtt a tornyok, a kapu összetettebb szerkezete, a belső térelrendezés cizelláltsága valamint a falak kő alapozása.
Az értelmezési nehézségek. Az erődök teljeskörű értelmezése, rendeltetésük tárgyalása túlmutat ezen írás keretein. A Majackoje gorogyiscsén álló várat feltétlenül közösen kell szemlélni a többi erőddel a Tyihaja Szoszna völgyéből és részben a verhnye-olsanszki erőddel. A jobb parti cmljanszki erőd jóval összetettebb és jobban megépített erősség, amely az Alsó-Don menti erősségekhez tartozik, és amelyek a kazár hatalmi központ helyét jelölik. A két erőd funkciójában különbözik. A Majackoje gorogyiscsén álló vár a maga néhány kis házával inkább tűnik óvóhelynek. Ezzel szemben a jobb parti cmljanszki erőd területe sokkal jobban be van építve, amiből arra lehet következtetni, hogy a 8. század végi – 9. század eleji sztyeppen megsokasodtak a hadi események.
A különbségek nagy száma meglepő, azonban szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a Kazár Kaganátus összes ismert nagyobb erőssége különbözött egymástól, amint az az ásatások során kiderült. A kőből épült erősségek mellett a kaganátusban léteztek téglából épült erődök is. A kőből épült és a téglából épült erősségek alaprajzai között viszonylag sok hasonlóságot lehet felfedezni. Két építészeti hagyomány fejlődött itt egymás mellett, és láthatóan hatottak egymásra. Feltehetően gyökereik is közösek voltak. Ennek a kérdéskörnek a tisztázása még várat magára.

Válogatott irodalom

Афанасьев, Г. Е.: Исследование южного угла Маяцкой крепости. In: *Маяцкое городище. Москва* 1984.
Ляпушкин, И. И.: Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. In: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции.* Отв. ред.: М. И. Артамонов. Материалы и исследования по археологии СССР 62. Москва-Ленинград 1958, 85–150.
Плетнева, С. А.: Правобережное Цимлянское городище. Раскопки 1958-1959 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 4 (1994) 271–396.
Плетнёва, С. А.: Маяцкое городище In: Маяцкое городище. Москва Наука, 1984.
Флёров, В. С.: Правобережное Цимлянское городище в свете раскопок в 1987-1988, 1990 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 4 (1994) 441–516.
Флёров, В. С. – Петрухин, В. Я.: Крепости Хазарии и золотоордынский могильник на Нижнем Дону. In: *Археологические открытия 2003 года*. Москва 2004, 291–292.
Флёров, В. С. – Ермаков, С. Н.: Цимлянское водохранилище - зона археологического бедствия (по итогам работы экспедиции «Хазарский проект» в 2004 г). *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону* 21 (2006) 73–86.
Флёров, В. С. – Ермаков, С. Н.: Исследования и проблема сохранения городищ хазарского времени на Нижнем Дону. Третий полевой сезон экспедиции «Хазарский проект». *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону* 22 (2006) 86–102.
Флёров, В. С.: Правобережная Цимлянская крепость: план и реконструкция (научные проблемы в преддверии гибели памятника) // Средневековая археология евразийских степей. Том 2. Материалы Учредительного съезда Международного конгресса. Т, II. Серия «Археология евразийских степей». 2. Казань, 2007.

TARTALOM

BEVEZETÉS

1. A KRÍM-FÉLSZIGET
    1.1. A Krím-félsziget természetföldrajza
    1.2. A Krím-félsziget rövid története a kezdetektől az Orosz Birodalom megszállásáig
    1.3. A Krím-félsziget története a 6. sz. második felétől a 10. század közepéig

2. A KRÍM-FÉLSZIGET FONTOSABB LELŐHELYEI A KÖZÉP BIZÁNCI KORBAN
    2.1.1. Kherszon
        2.1.1.1. Kherszon története és kutatástörténete
        2.1.1.2. Kherszon kereskedelme
        2.1.1.3. Kherszon régészete
    2.2.1. Bakla
    2.2.2. Boszpor
    2.2.3. Cselter-Koba
    2.2.4. Csufut-Kale
    2.2.5. Eszki-Kermen
    2.2.6. Kacsi-Kalon
    2.2.7. Kyz-Kermen
    2.2.8. Mangup
    2.2.9. Szjureny
    2.2.10. Szkalisztoje
    2.2.11. Szudak
    2.2.12. Szuuk-Szu
    2.2.13. Tepe-Kermen
    2.2.14. Tepszeny
    2.2.15. Uzeny-Bas

2.3. A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR KRÍMI VARIÁNSÁNAK KÉRDÉSE
    2.3.1. Abrau-Djurszo II. temető

3. BIZÁNCI ÉS BIZÁNCI JELLEGŰ LELETEK A KRÍM-FÉLSZIGET ÉS KELET-EURÓPA 6–10. SZÁZADI HAGYATÉKÁBAN
    3.1. Fémleletek
    3.2. Bizánci hatás kora szaltovói időszak övveretein Kelet-Európában (Bizánci csatok és övveretek a Krímből és Dél-Oroszországból)
    3.3. Kerámialeletek
    3.2.1. A krími-bizánci oinochoe leletek Kelet-Európai elterjedése
    3.2.2. A 6–10. századi krími-bizánci amphorak
    3.3. Üvegleletek
    3.3.1. Üvegkarperecek, üveggyöngyök
    3.4. Selyemleletek
    3.5. Bizánci hatás a 8–10. századi Don-menti várépítészetben

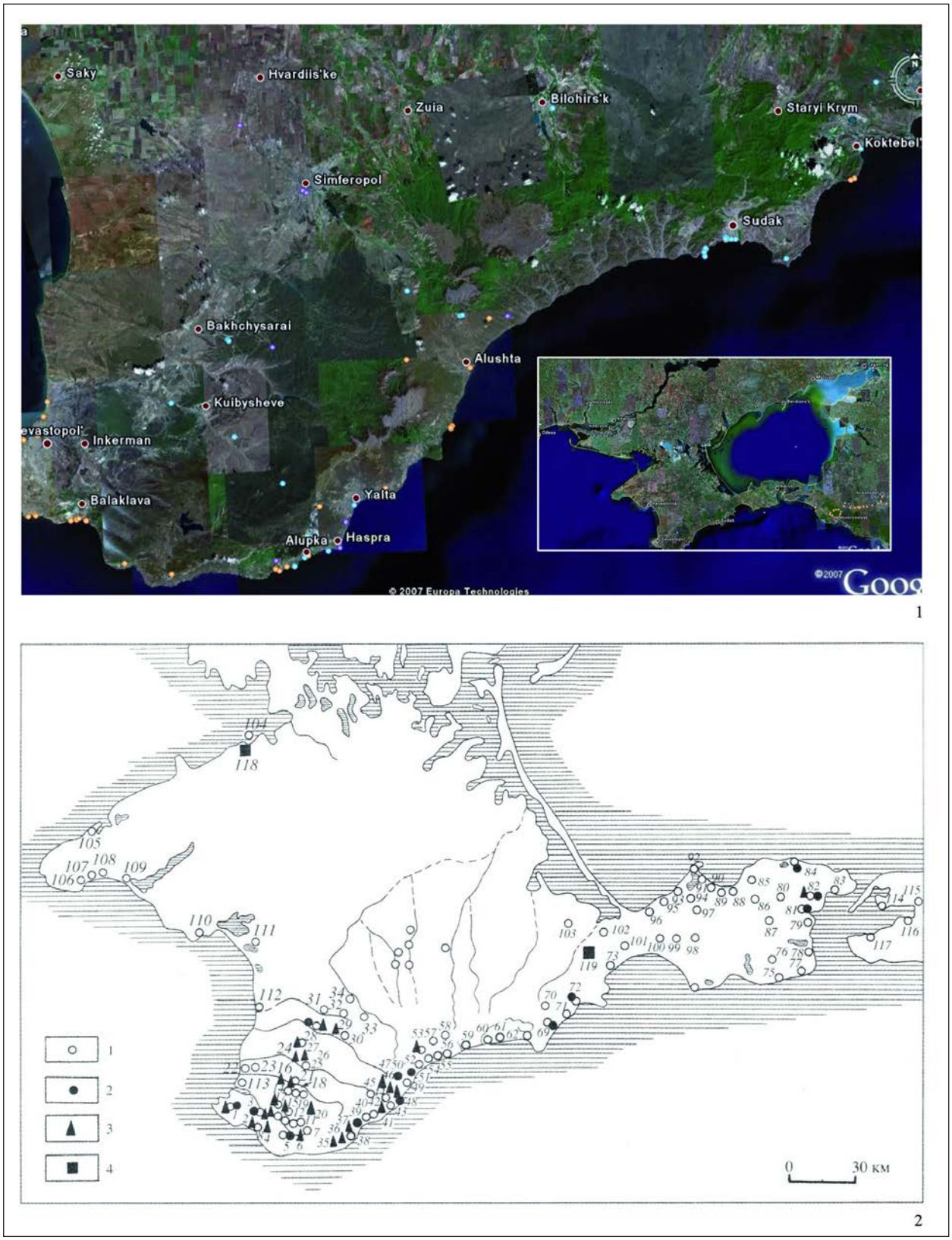
4. ÖSSZEFOGLALÁS

5. IRODALOM

TÁBLÁK

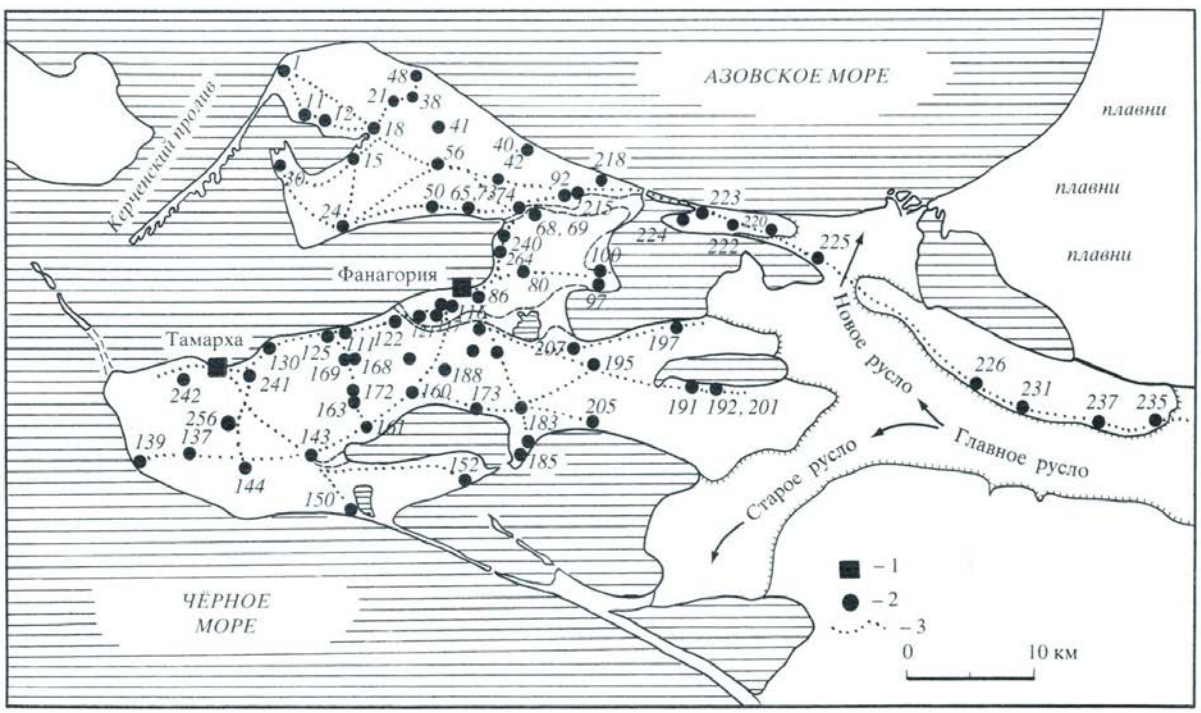
1. kép. A Krím-félsziget domborzata (légifotó)

2. kép. 1: A Krím-félsziget települései (Google Earth kép); 2: A Krím-félsziget kazár kori régészeti lelőhelyei a 7. század utolsó negyedéből a 8–9. sz. fordulóiáig (Makarova–Pletnyova 203, puc. 4. nyomán)

1

2

3. kép. 1: A Tamany-félsziget települései (Google Earth kép); 2: A Tamany-félsziget kazár kori régészeti lelőhelyei a 8–9. századból (Makarova–Pletnyova 203, puc. 9. nyomán)

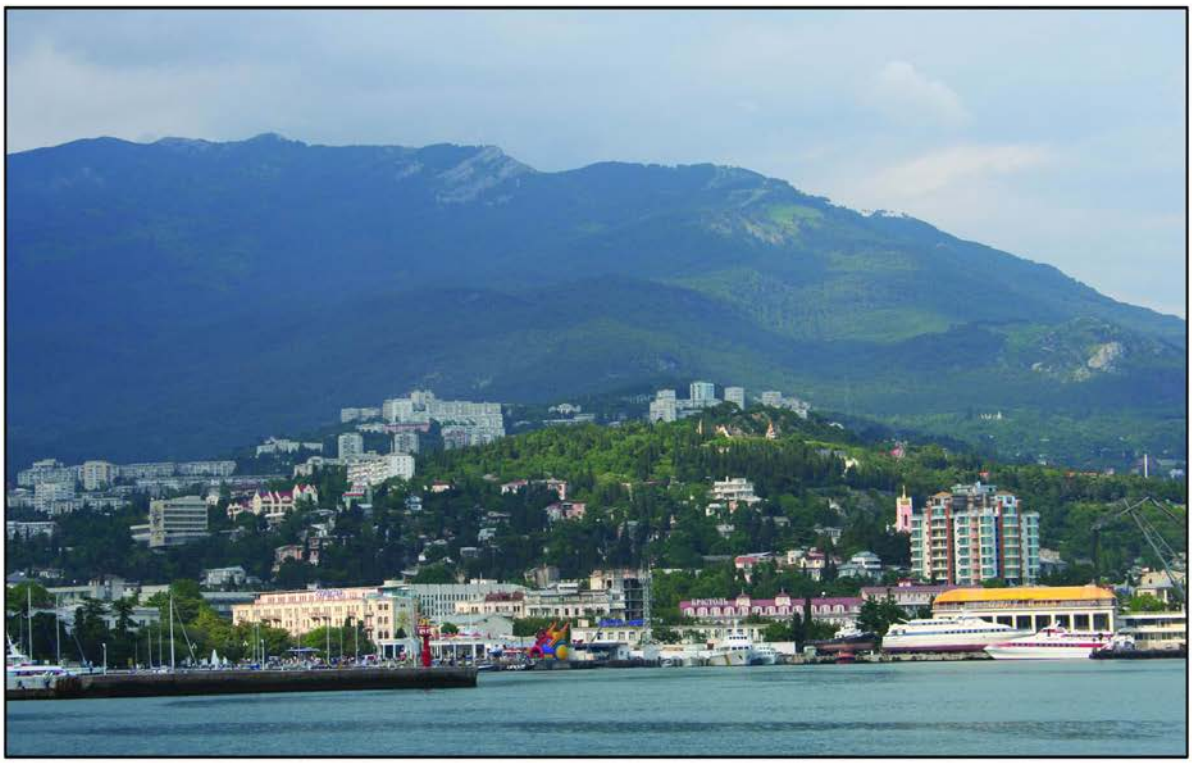

4 kép. A Krím-félsziget (1) három fontosabb földrajzi régiója I. 2: A sztyepp a Krím-félsziget keleti részén; 3–4: Barlangkolostor és hegy a Krím-félsziget középső, dombos belső területén; 5–6: A Krím-félsziget déli részének magas hegyei és a tenger találkozása

1

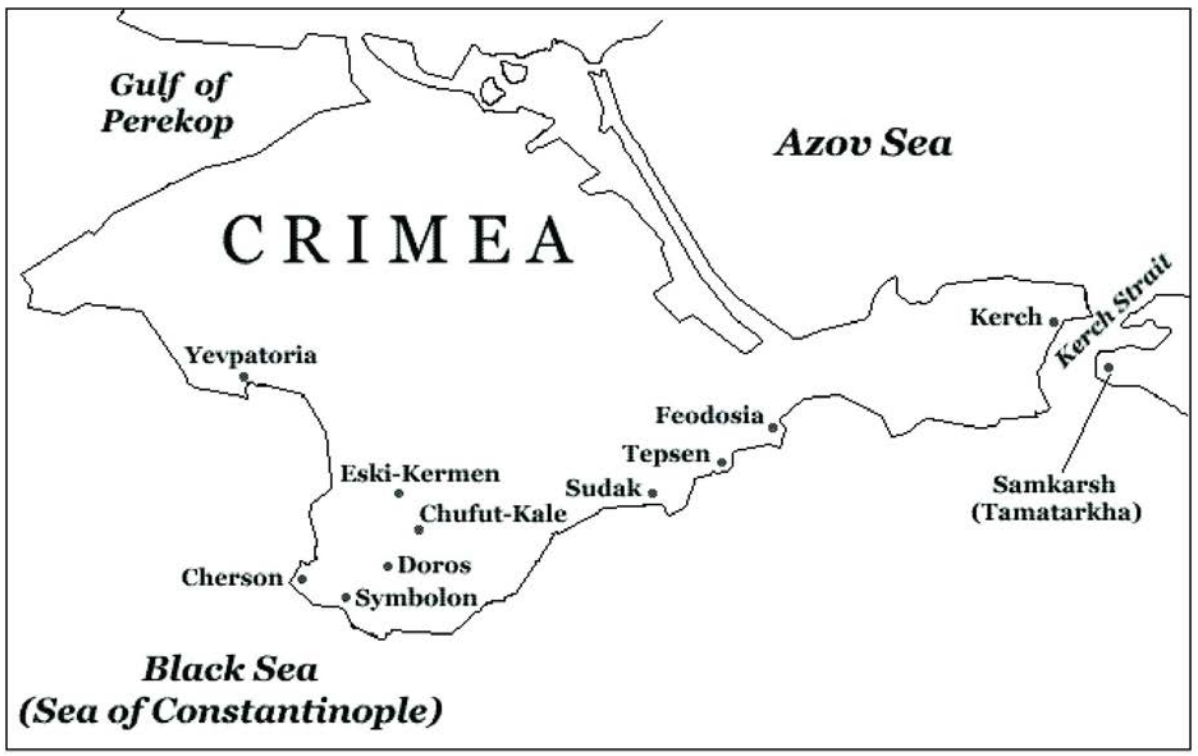

2

5. kép. A Krím-félsziget fontosabb földrajzi régiói II. 1: A Krím-félsziget déli részének magas hegyei és a tenger találkozása Jaltánál; 2: Jala a Krím-félsziget központi területén Csufut Kale mellett

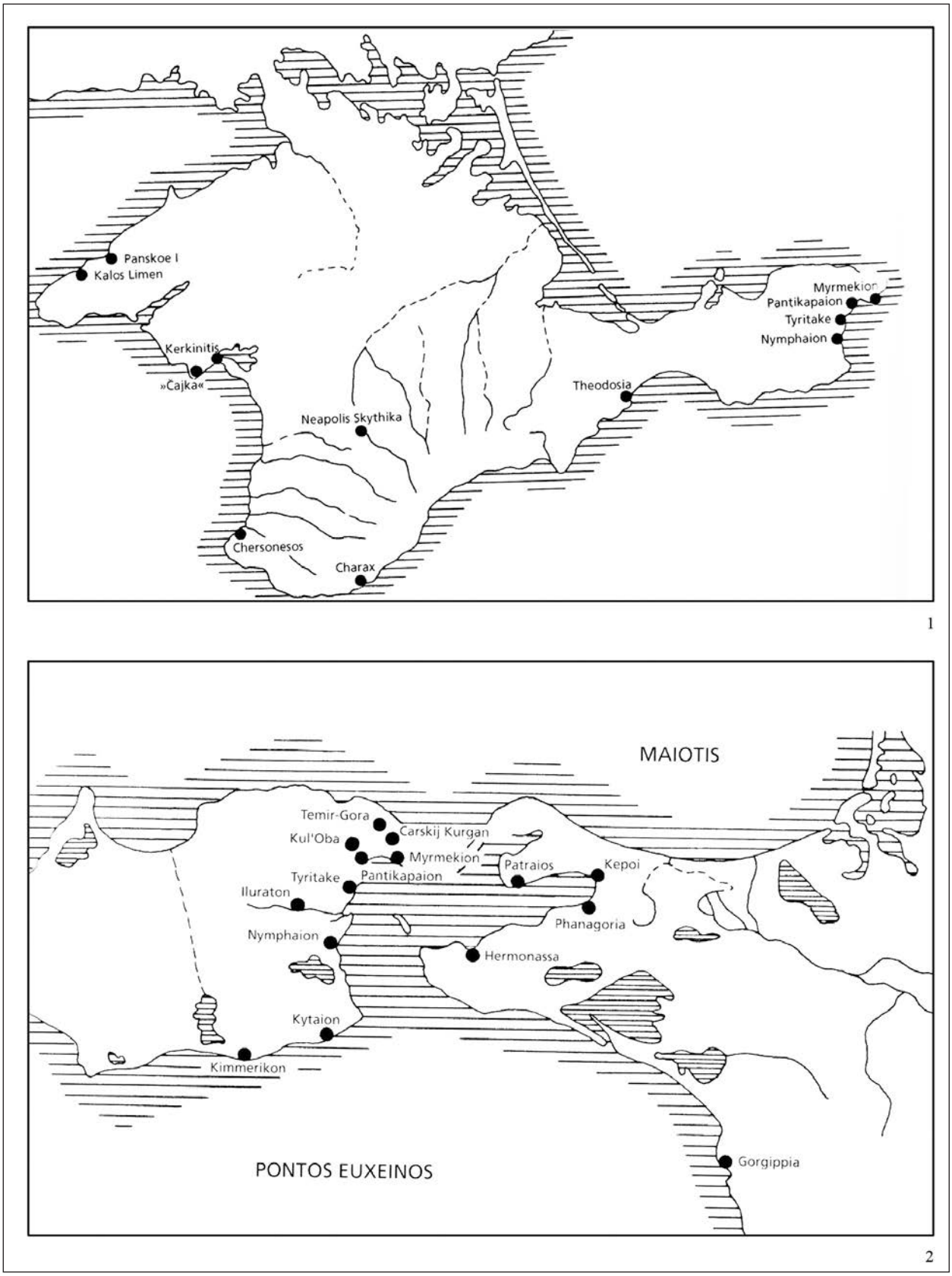

1

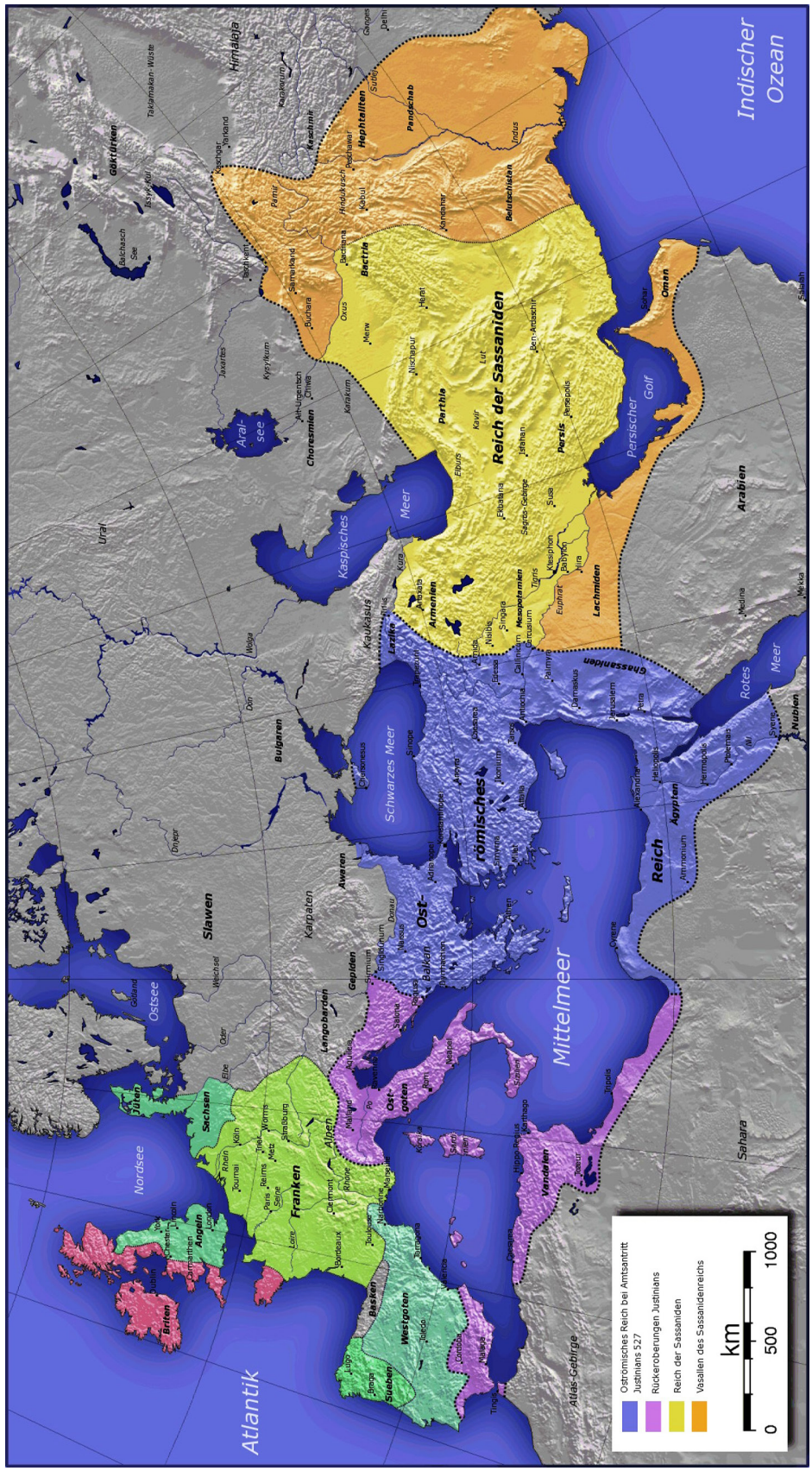

2

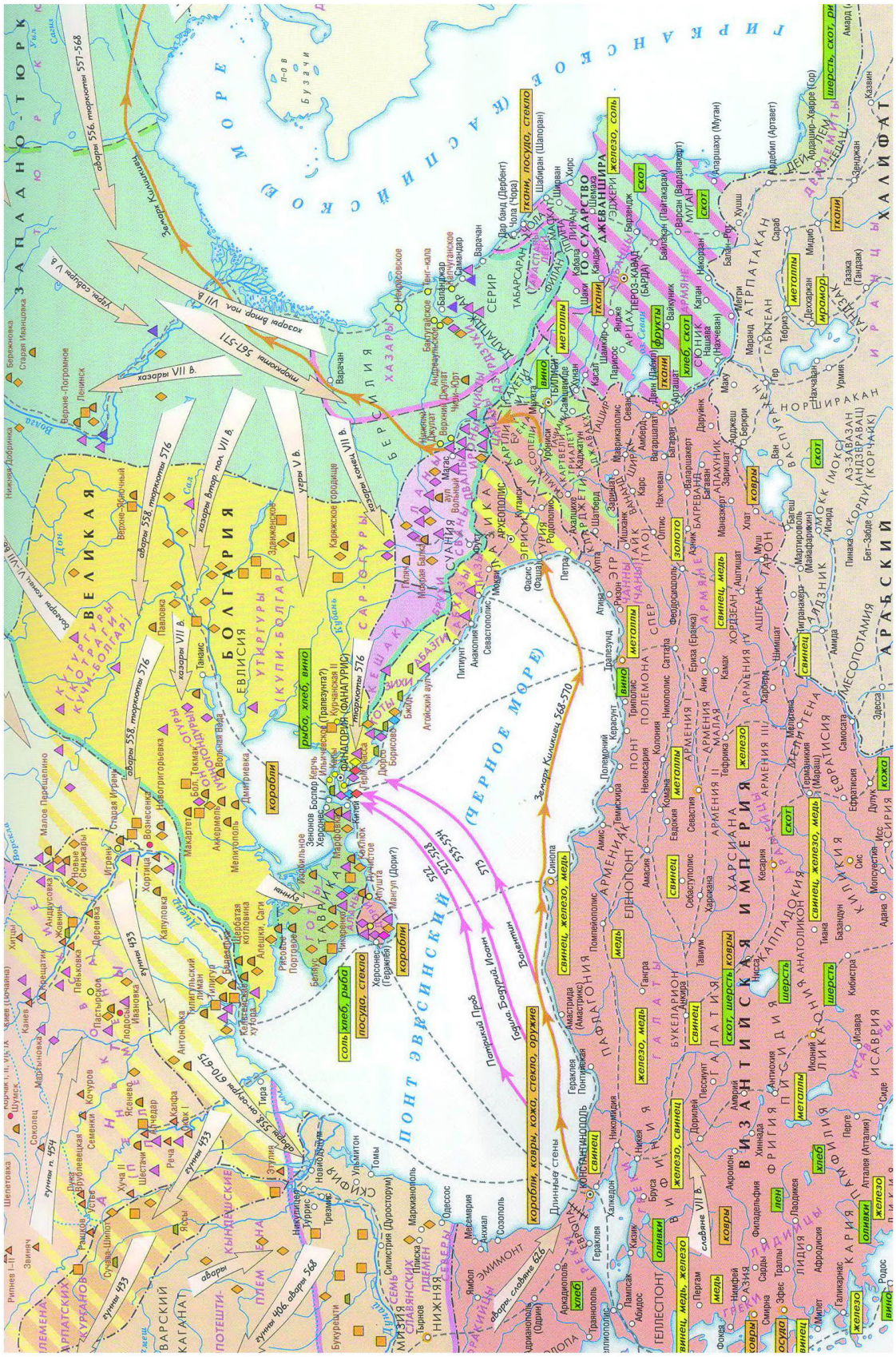
6. kép. 1: Antik görög települések és kolóniák a Krím-félszigeten (https://ru.wikipedia.org/wiki/Херсонес_Таврический nyomán)

7. kép. 1: Antik települések a Krím- (1) és Tamany-félszigeten (2) (https://ru.wikipedia.org/wiki/Херсонес_Таврический nyomán)

8. kép. A Bizánci Birodalom és szomszédai I. Jusztinianusz császár (527–565) idejében (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Justinian_Byzanz.png nyomán)

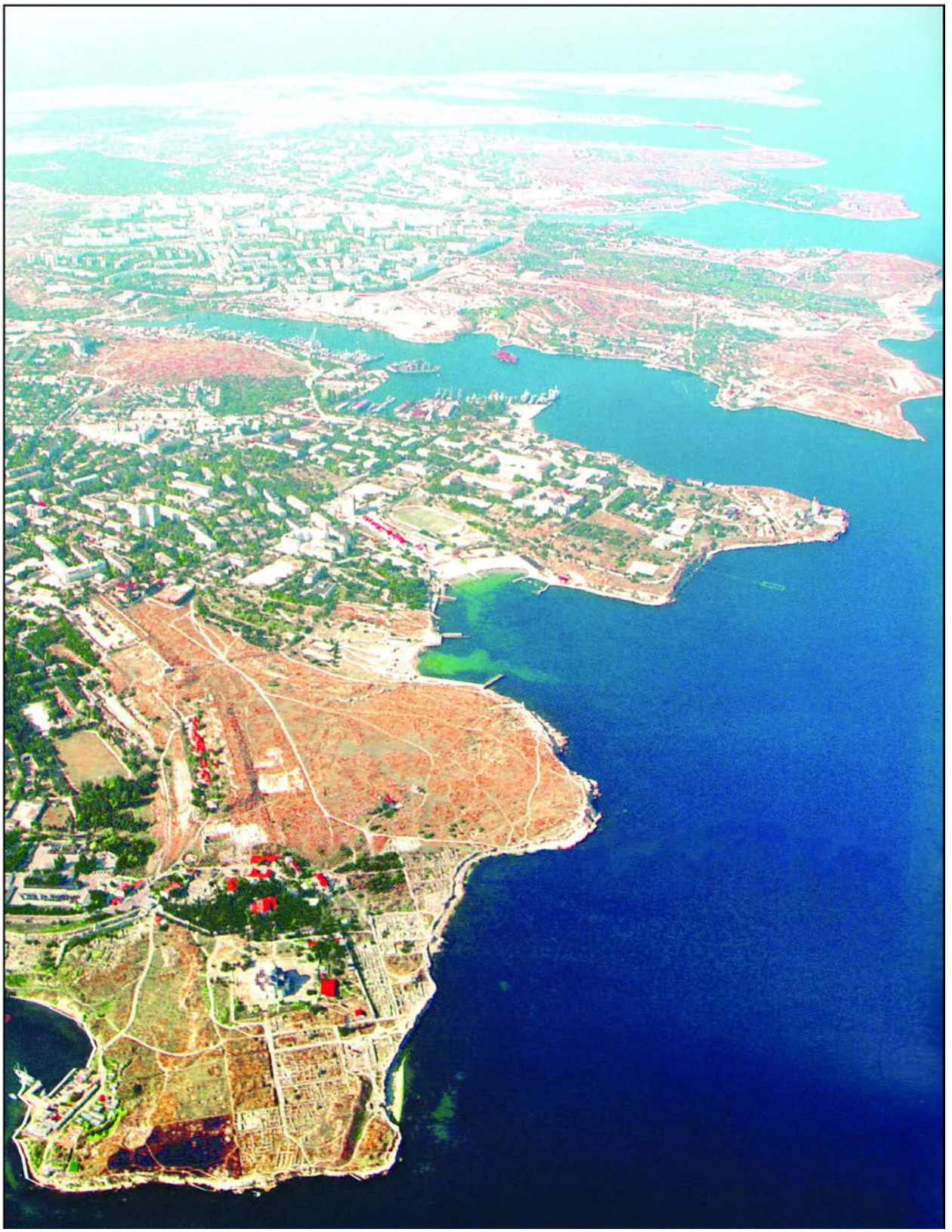
9. kép. A Bizánci Birodalom és Kelet-Európa kapcsolatai (527–565) idejében Атлас Tartarica. История татар и народов Евразии (Казань-М.-СПб. 2006, 122 puotán)

10. kép. A Krím- és a Tamany-félsziget fontosabb kora középkori régészeti lelőhelyei (Zsivkov 2010, карта 4. nyomán). 1: Fanagoria; 2: Tmutarakan; 3: Boszpor; 4: Szudak; 5: Mangup; 6: Herszonesz

11. kép. 1–2: Kherszoneszosz egykori görög városállam, a középkori bizánci Herszon elhelyezkedése a Krím-félszigeten a mai Szevasztopol mellett (Google Earth kép)

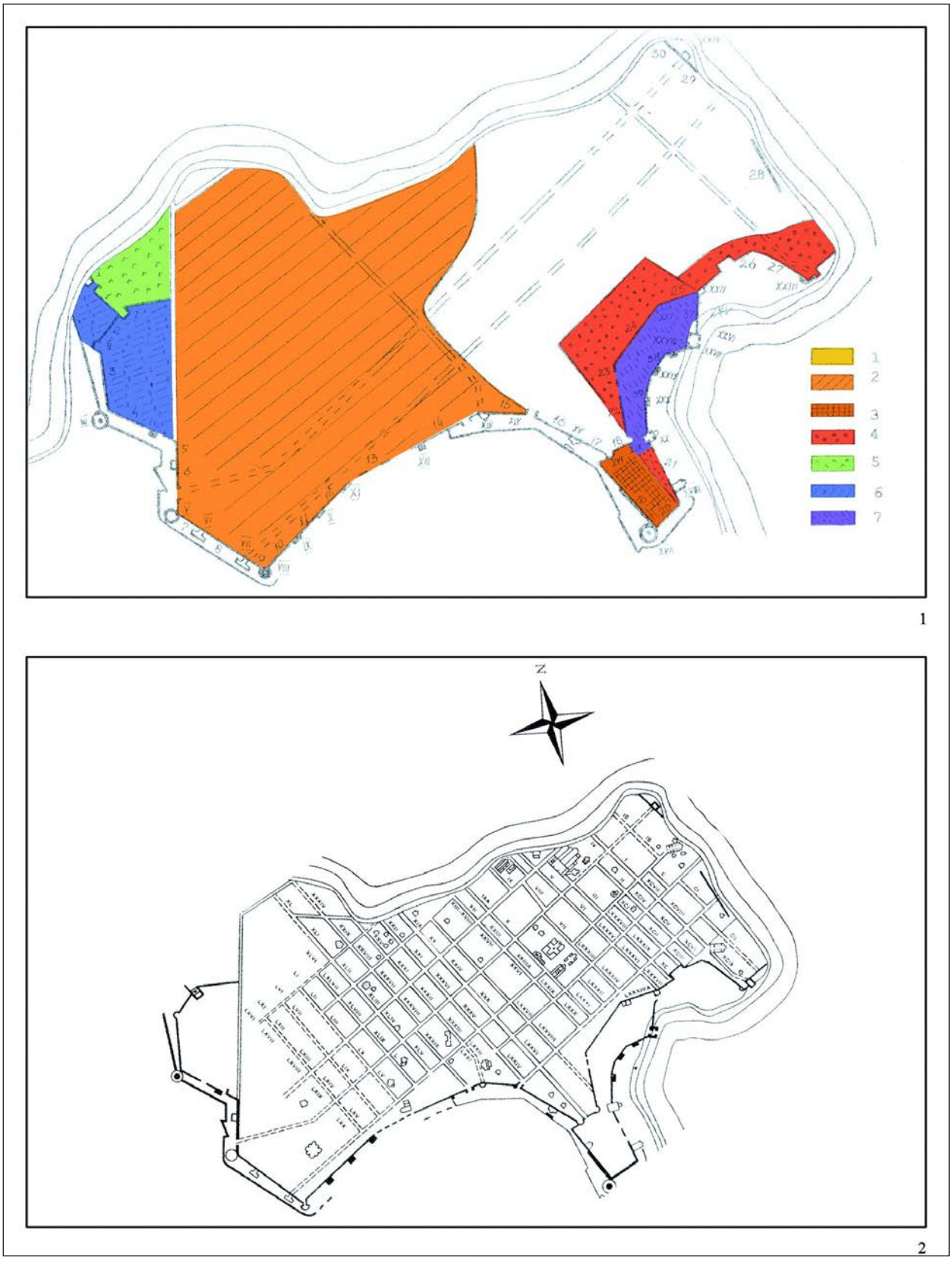
12. kép. Légifotó a középkori bizánci Herszon maradványairól a Krím-félszigeten a mai Szevasztopol mellett (Romancsuk–Filippov 2005, photo 1. nyomán)

13. kép. 1–2: Herszon egykori kiterjedése és alaprajza (Herszones Állami Múzeum és Régészeti Park, Türk A. felvétele)

14. kép. 1–2: Légifotó és régi térképek Herszon kiterjedéséről (Romancsuk–Filippov 2005, photo 31. és 3. nyomán)

15. kép. 1–2: Herszon időrendi fejlődése és a középkori város alaprajza a lakónegyedek beszámozásával (Makarova–Pletnyova 2003, puc. 3. és I. A. Antonova nyomán)

1

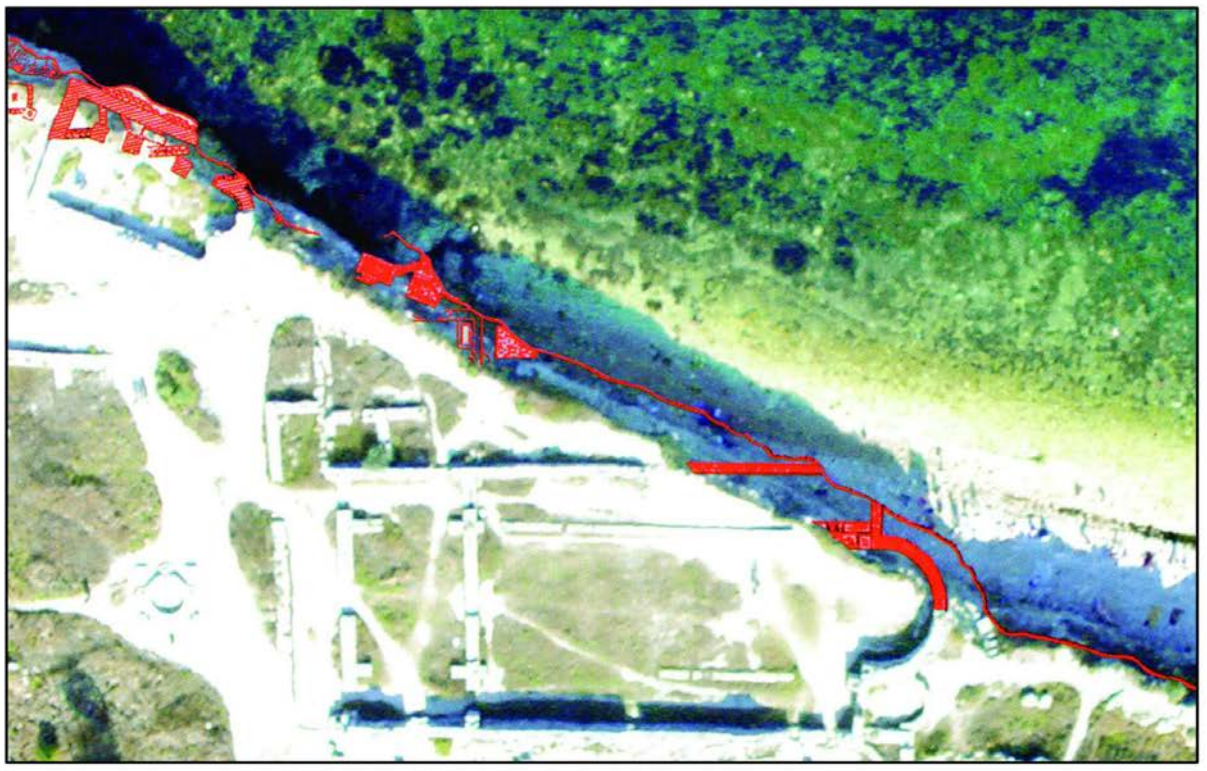

2

16. kép. 1–2: Légifotók Herszon kiterjedéséről (Romancsuk–Filippov 2005, photo 17. és 9. nyomán)

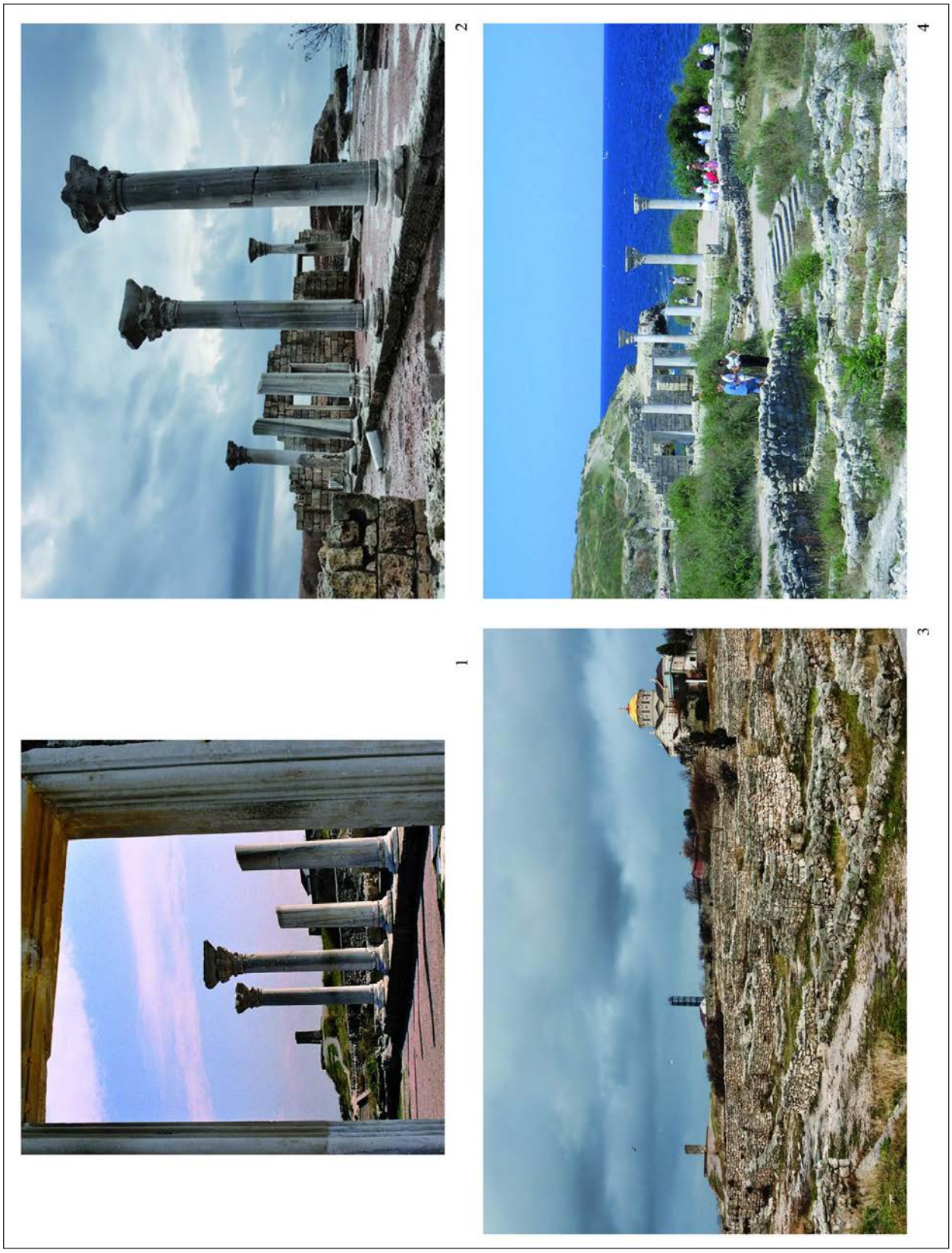

1

2

17. kép. 1–2: Légifotók Herszon pusztuló tengerparti kiterjedéséről és rekonstrukciójáról (Romancsuk–Filippov 2005, photo 4. és 29. nyomán)

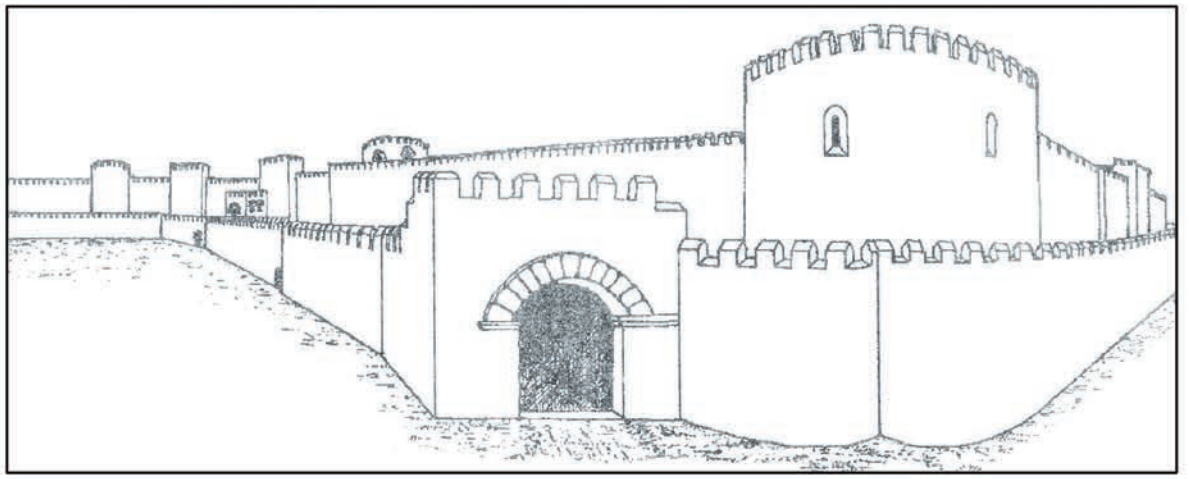
18. kép. 1–4: Herszon romjai (Herszones Állami Múzeum és Régészeti Park, Türk A. felvétele)

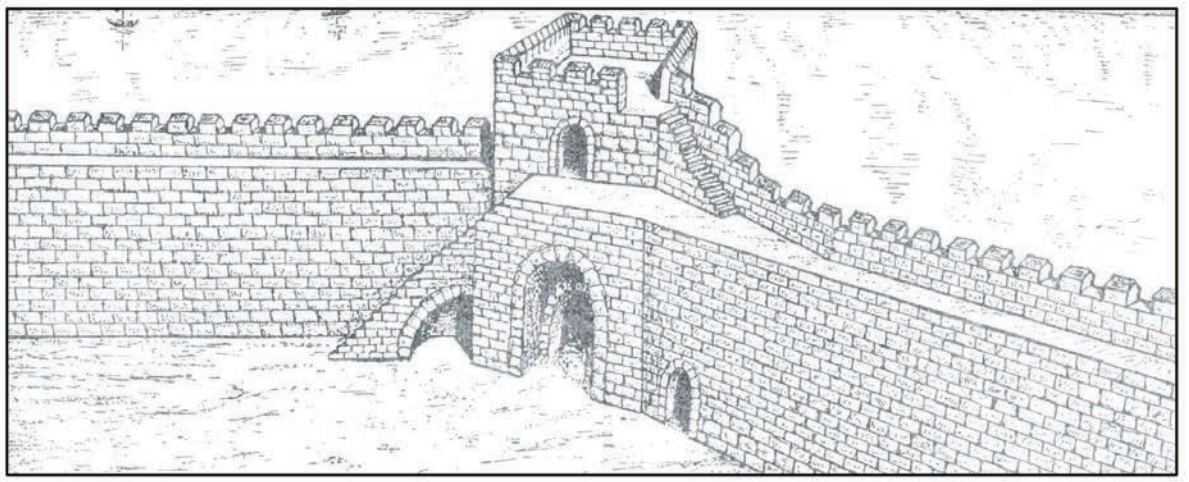
19. kép. 1–4: Herszon romjai (Herszones Állami Múzeum és Régészeti Park, Türk A. felvétele)

1

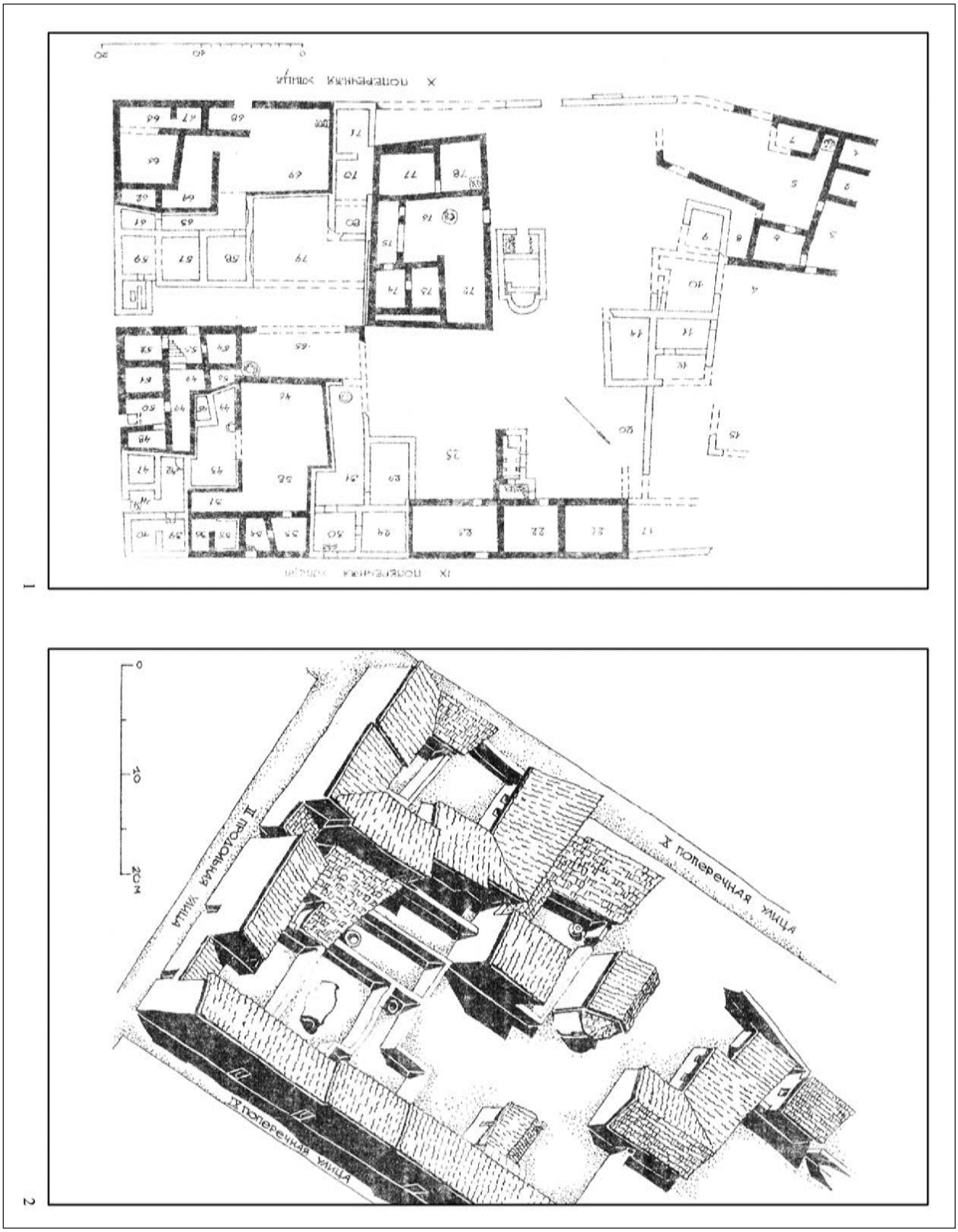

2

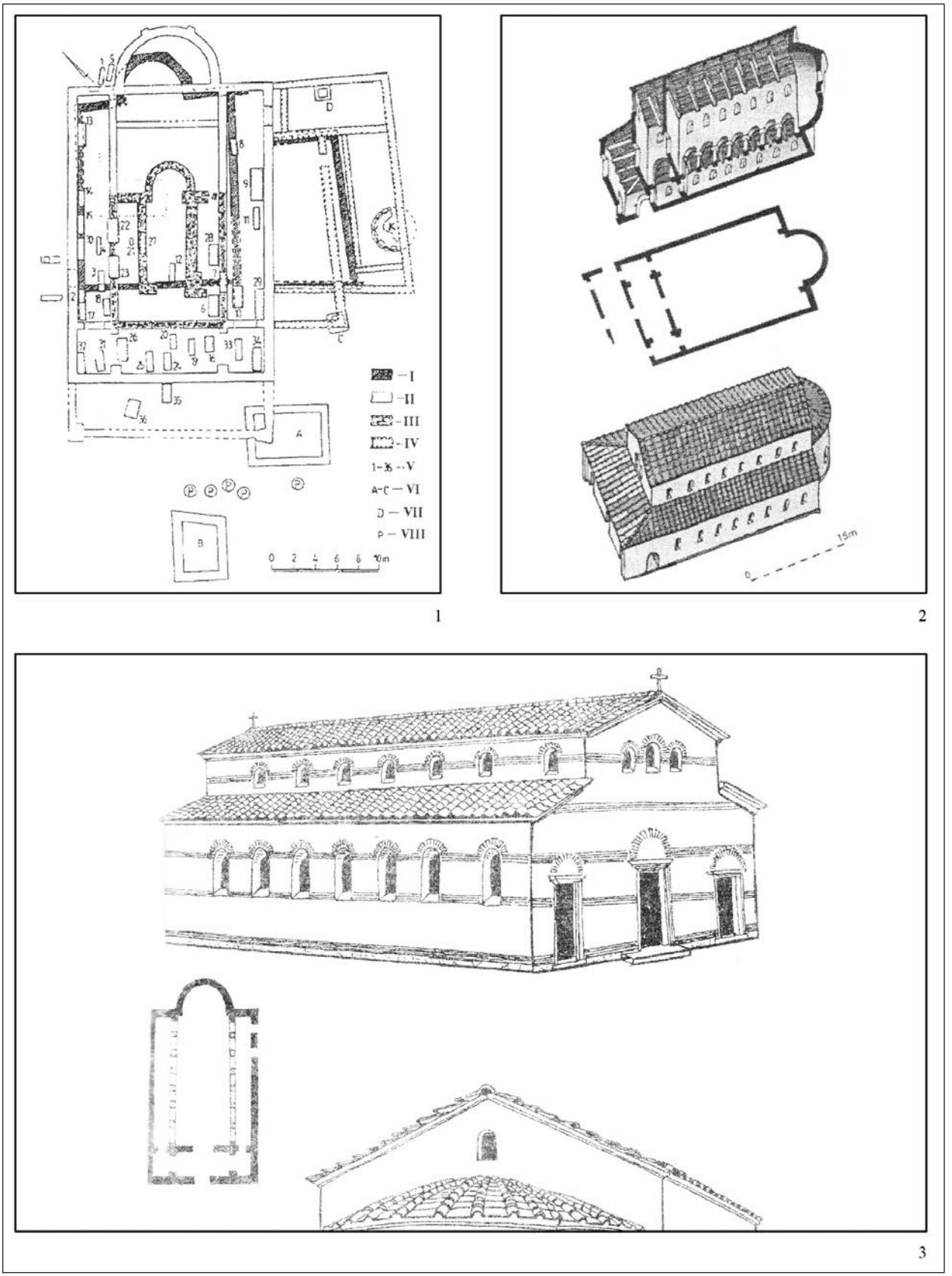

3

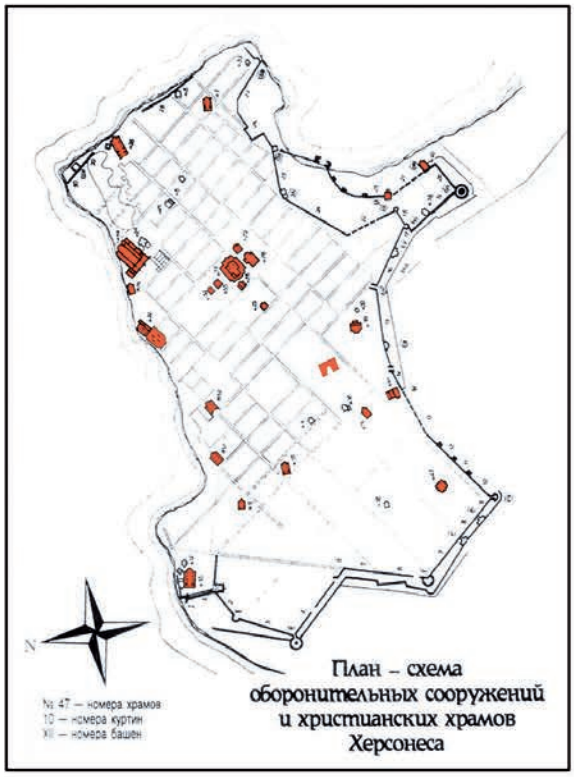
20. kép. 1–3: A középkori Herszon városfala, annak rekonstrukciója és a Zenon bástya (Makarova–Pletnyova 2003, maб. 7. nyomán)

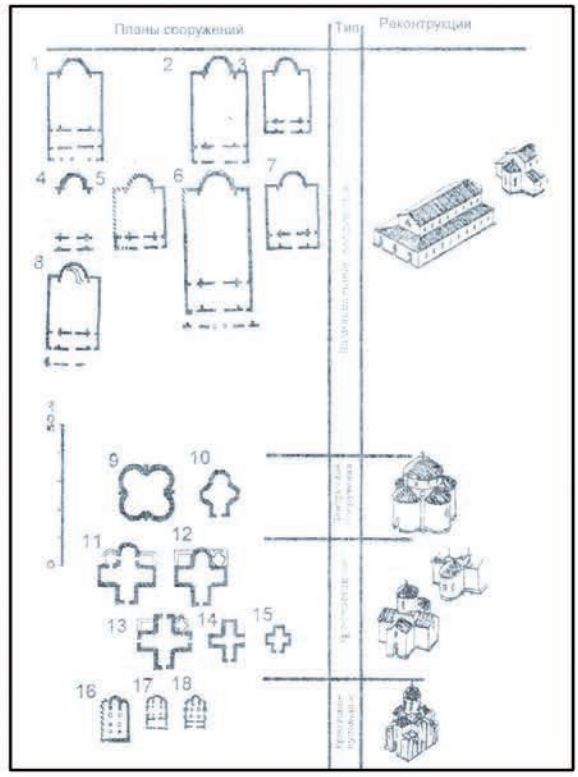
*21. kép. 1–2: A középkori Herszon polgári lakóépítményeinek alaprajza és rekonstrukciója (*Makarova–Pletnyova *2003, maб. 7. nyomán)*

*22. kép. 1–3: A középkori Herszon egyházi építményei és az ’1935 bazilika’ rekonstrukciója (*Makarova–Pletnyova *2003, maб. 26. nyomán)*

1

2

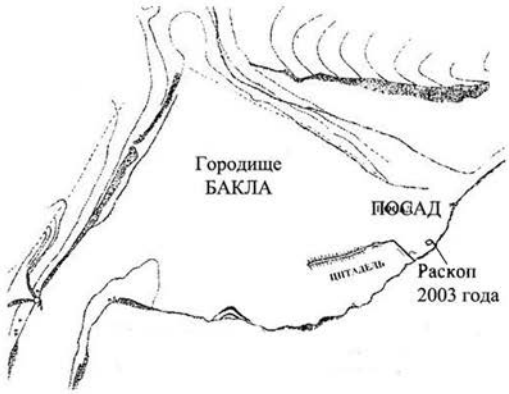

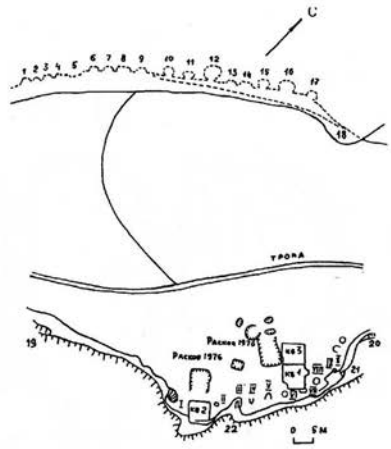
3

*23. kép. 1–3: A középkori Herszon egyházi építményeinek elhelyezkedése a város területén (1), a templomok formai osztályozása (2) és válogatás a kereszténység régészeti leleteiből (*Romancsuk–Filippov *2005, photo 28. nyomán)*

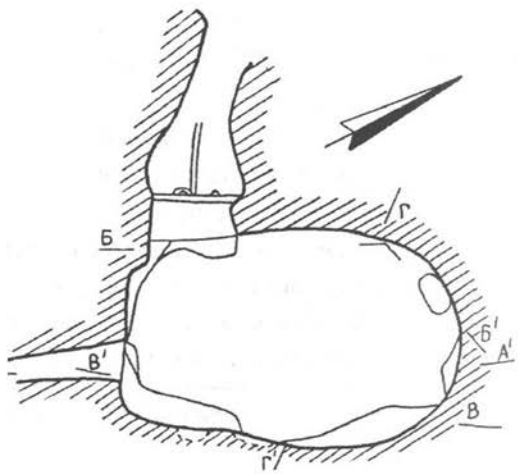

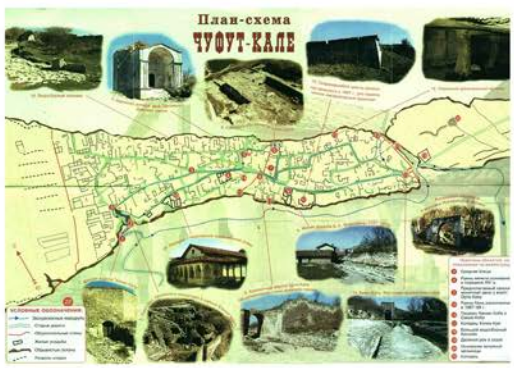

*24. kép. 1–6: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Bakla (*Mogaricsev *2010, 264–273 nyomán)*

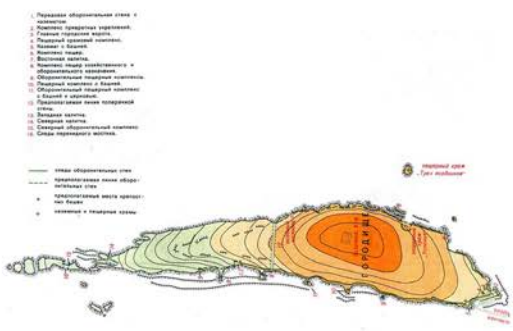

25. kép. 1–7: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Csufut Kale (Mogaricsev 2010, 246–263 nyomán)

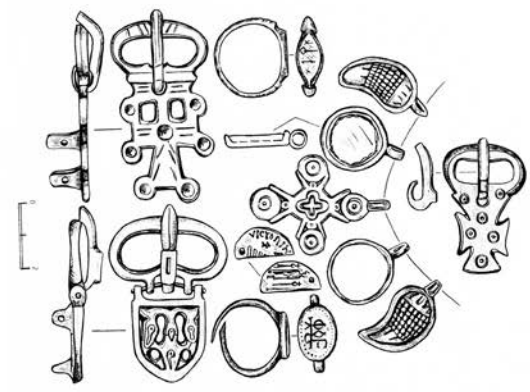

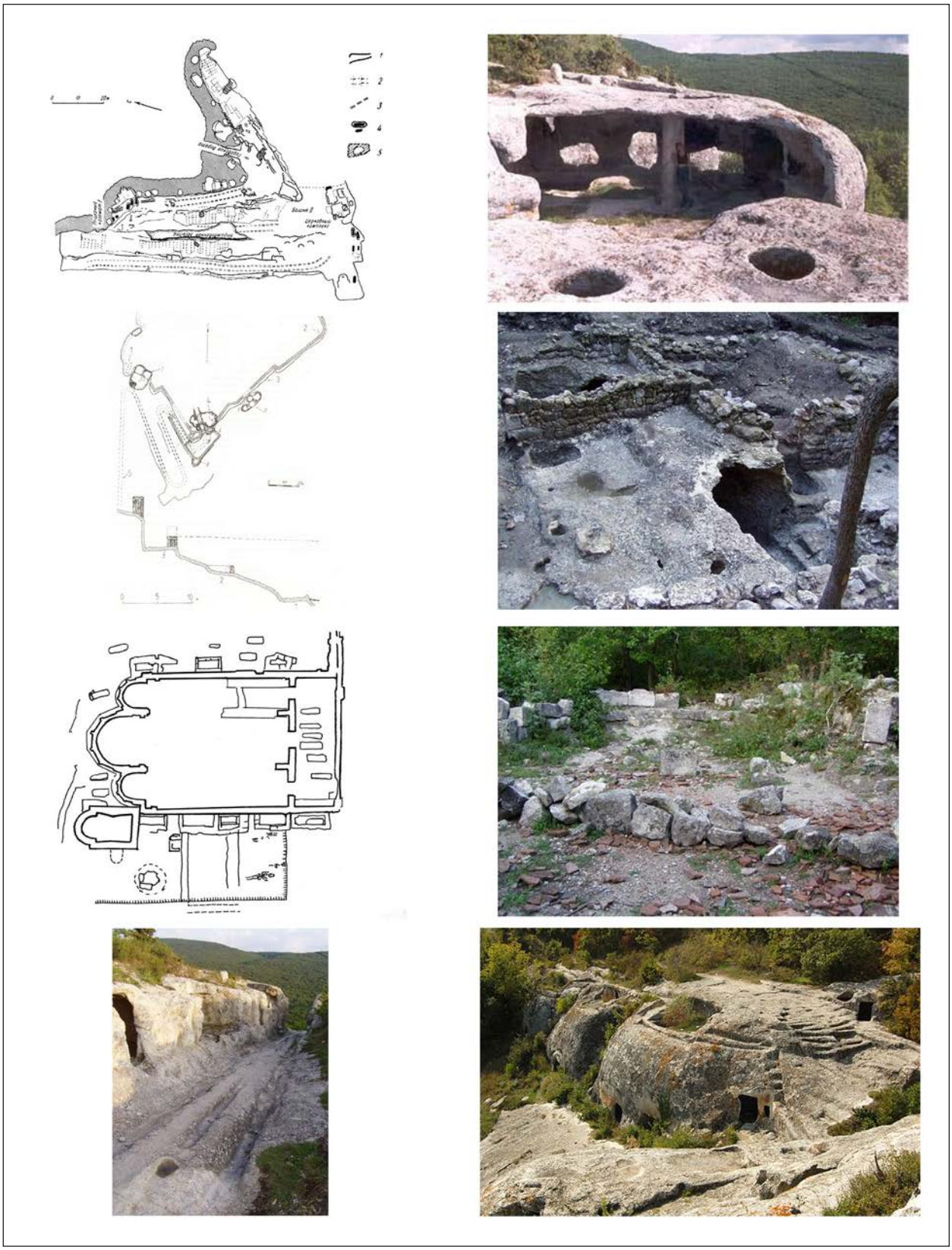

26. kép. 1–8: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Eszki-kermen I. (Mogaricsev 2010, 126–155 nyomán)

27. kép. 1–8: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Eszki-kermen II. (Mogaricsev 2010, 126–155 nyomán)

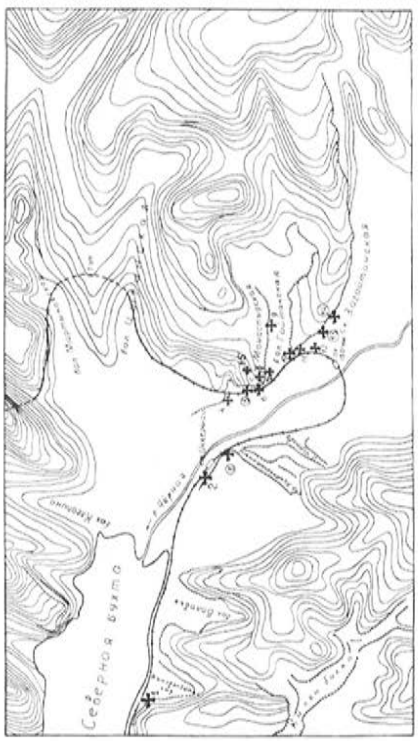

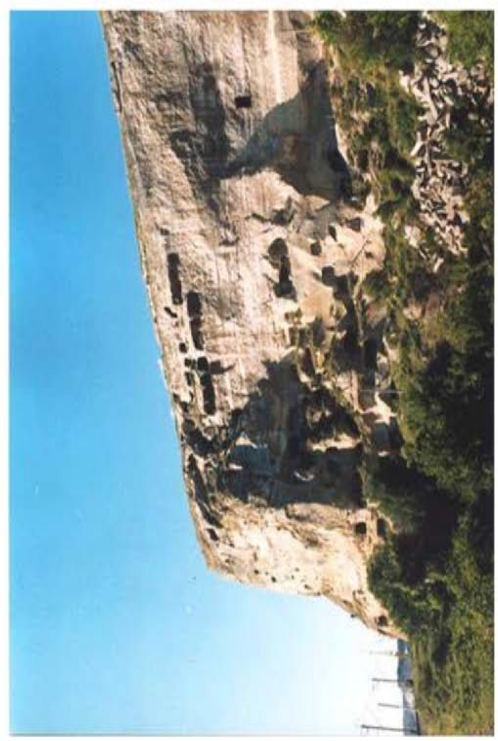

28. kép. 1–8: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Fanagoria
(https://www.archaeolog.ru/expeditions/expeditions-2017/fanagoriyskaya-arkheologicheskaya-ekspeditsiya-2017 nyomán)

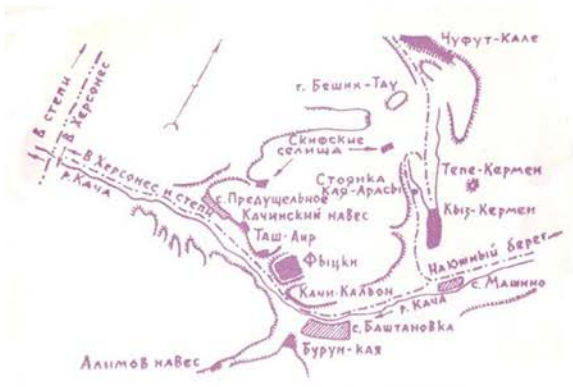

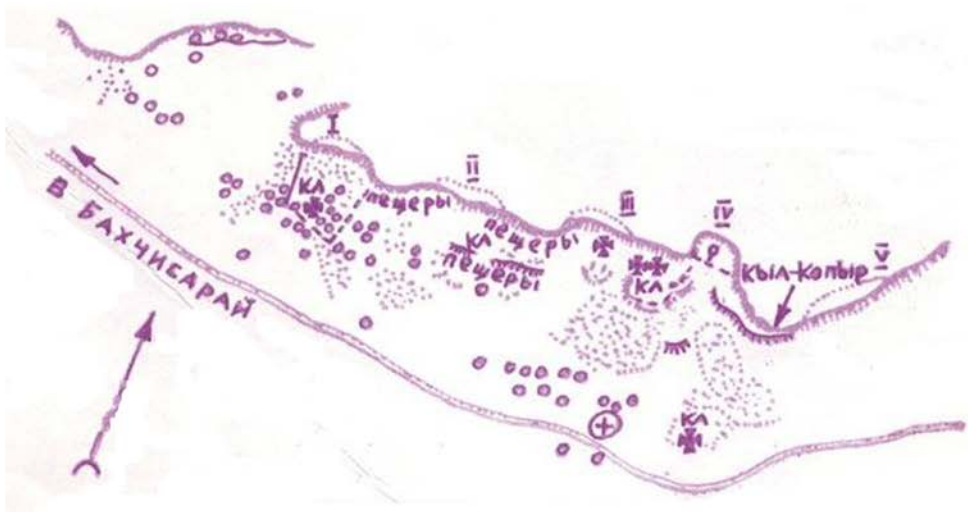
29. kép. 1–4: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Inkerman (Mogaricsev 2010, 69–91 nyomán)

*30. kép. 1–5: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Kacsi-kal'on I. (*Mogaricsev *2010, 196–207 nyomán)*

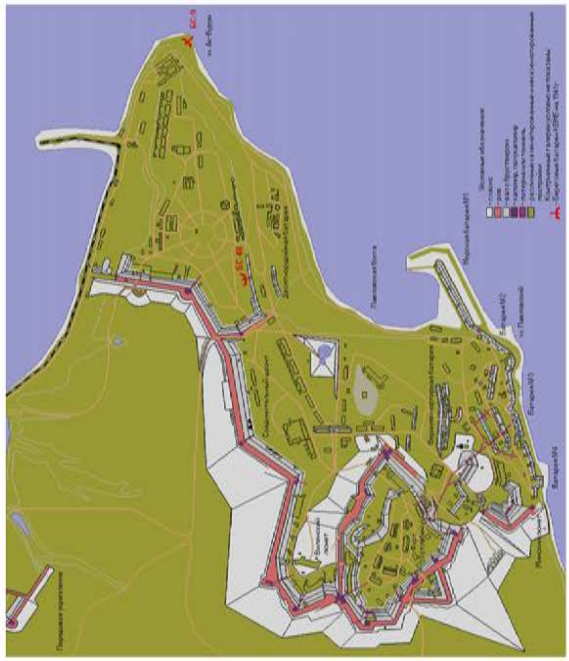

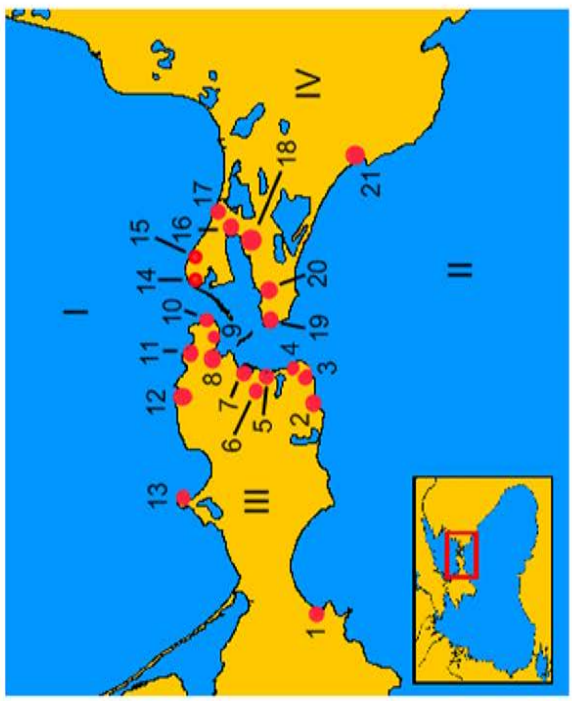

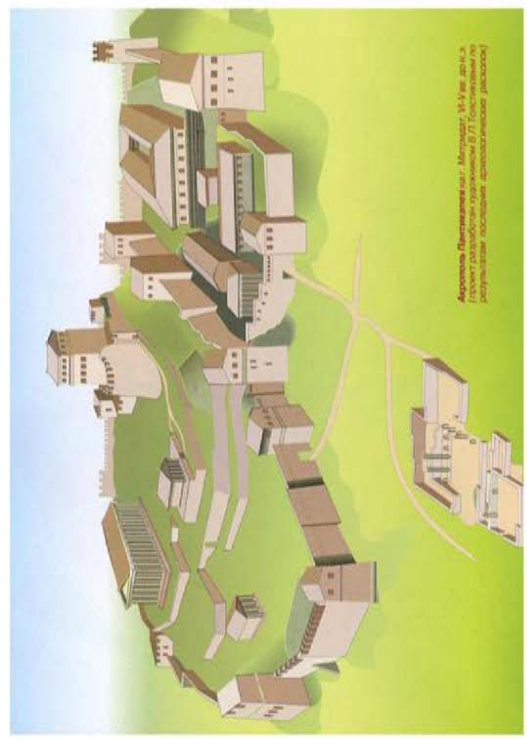

31. kép. 1–5: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Kacsi-kal'on II. (Mogaricsev 2010, 196–207 nyomán)

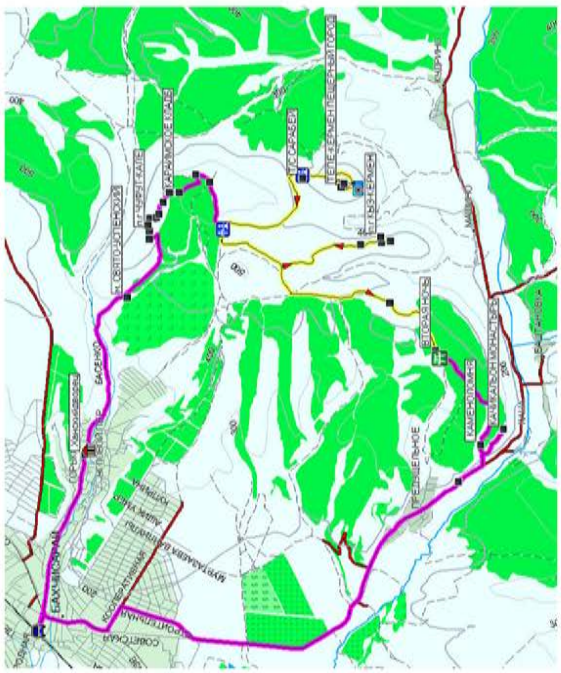

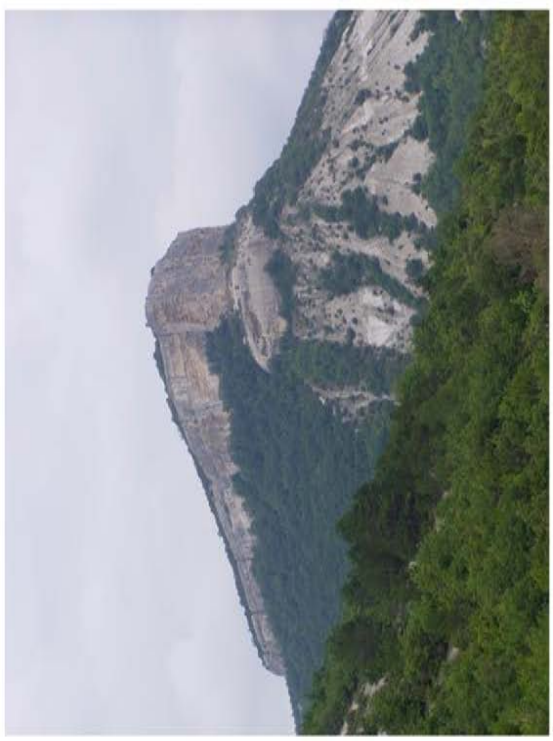

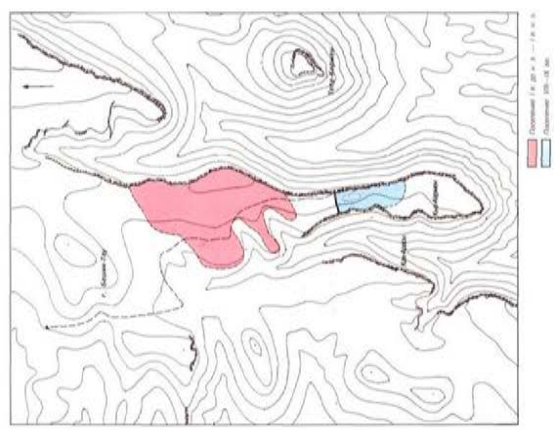

32. kép. 1–4: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Kercs/Pantikapei (https://ru.wikipedia.org/wiki/Пантикапей nyomán)

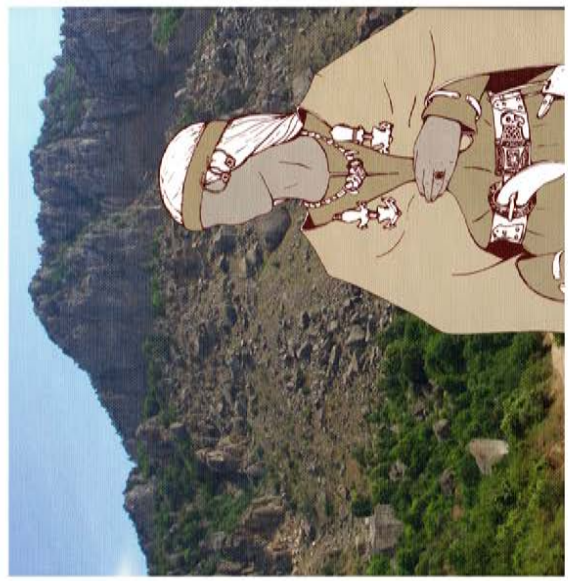

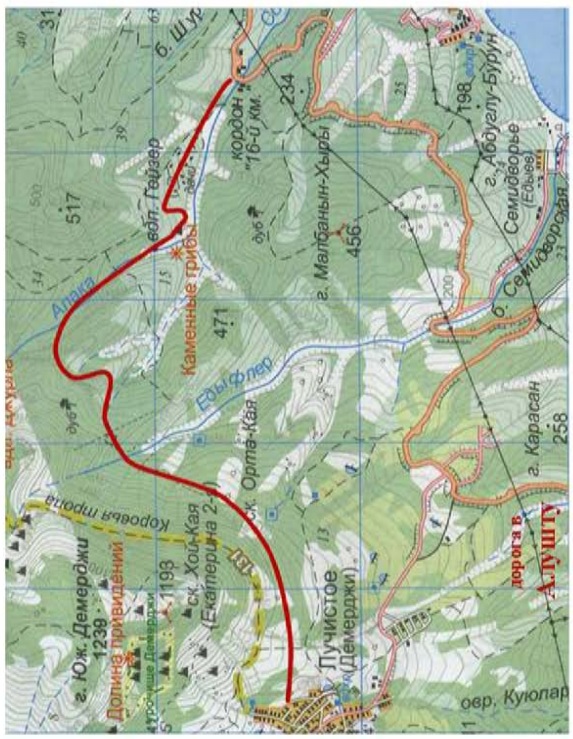

*33. kép. 1–4: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Kiz-kermen (*Mogaricsev *2010, 220–225 nyomán)*

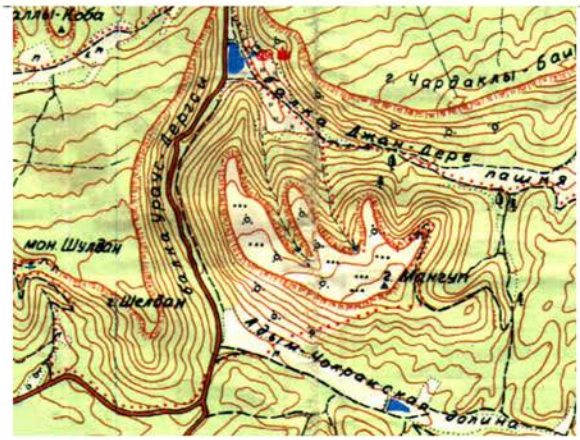

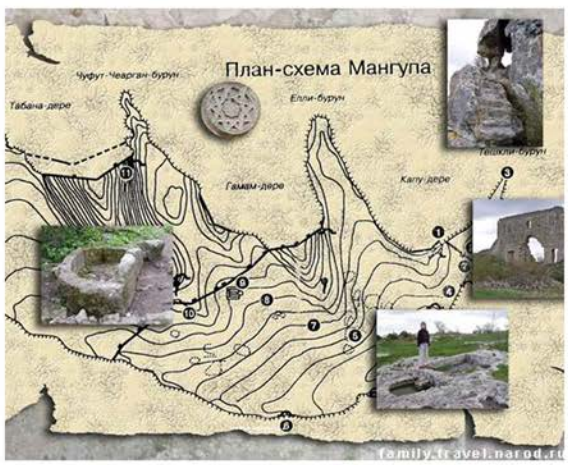
34. kép. 1–4: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Lucsisztoje (Ajbabin–Chajredinova 2009 nyomán)

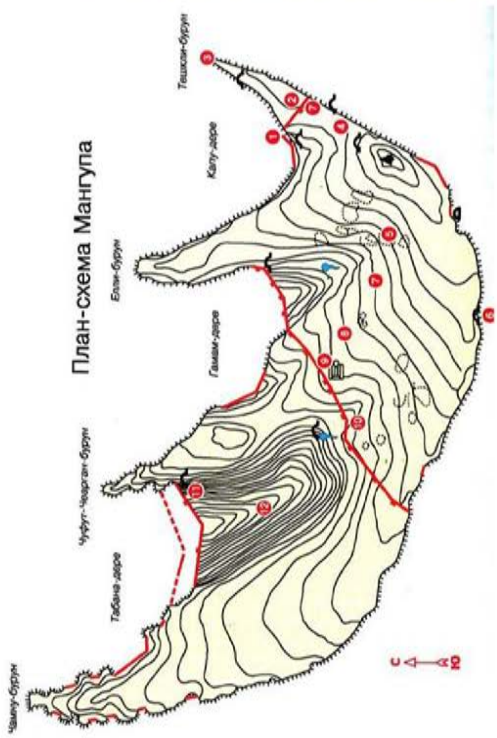

*35. kép. 1–6: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Mangup I. (*Mogaricsev *2010, 156–185 nyomán)*

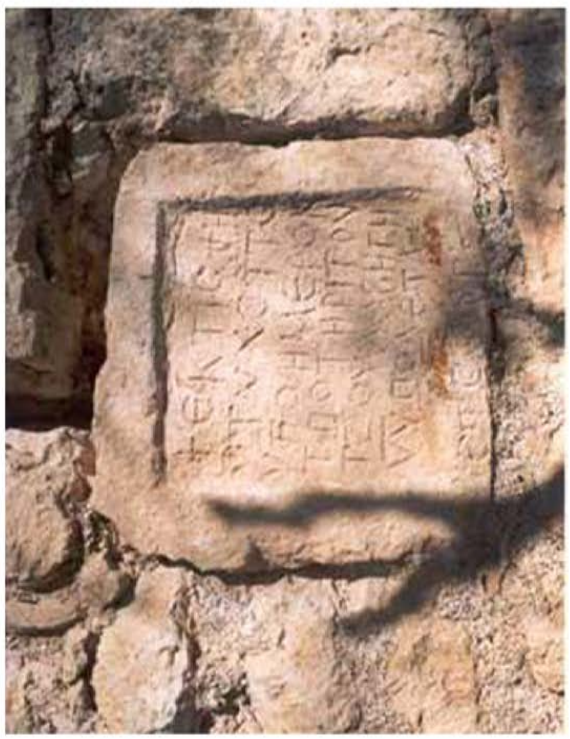

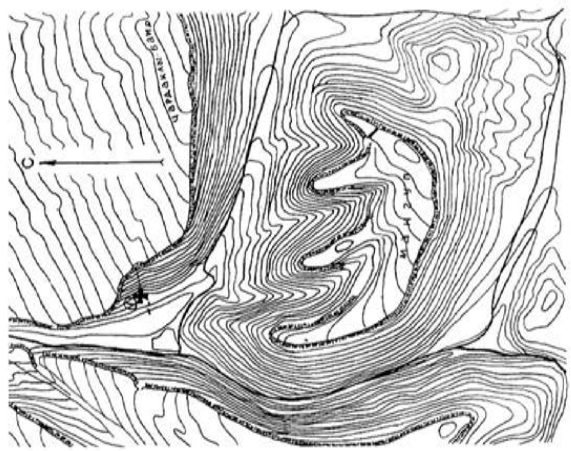

*36. kép. 1–4: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Mangup II. (*Mogaricsev *2010, 156–185 nyomán)*

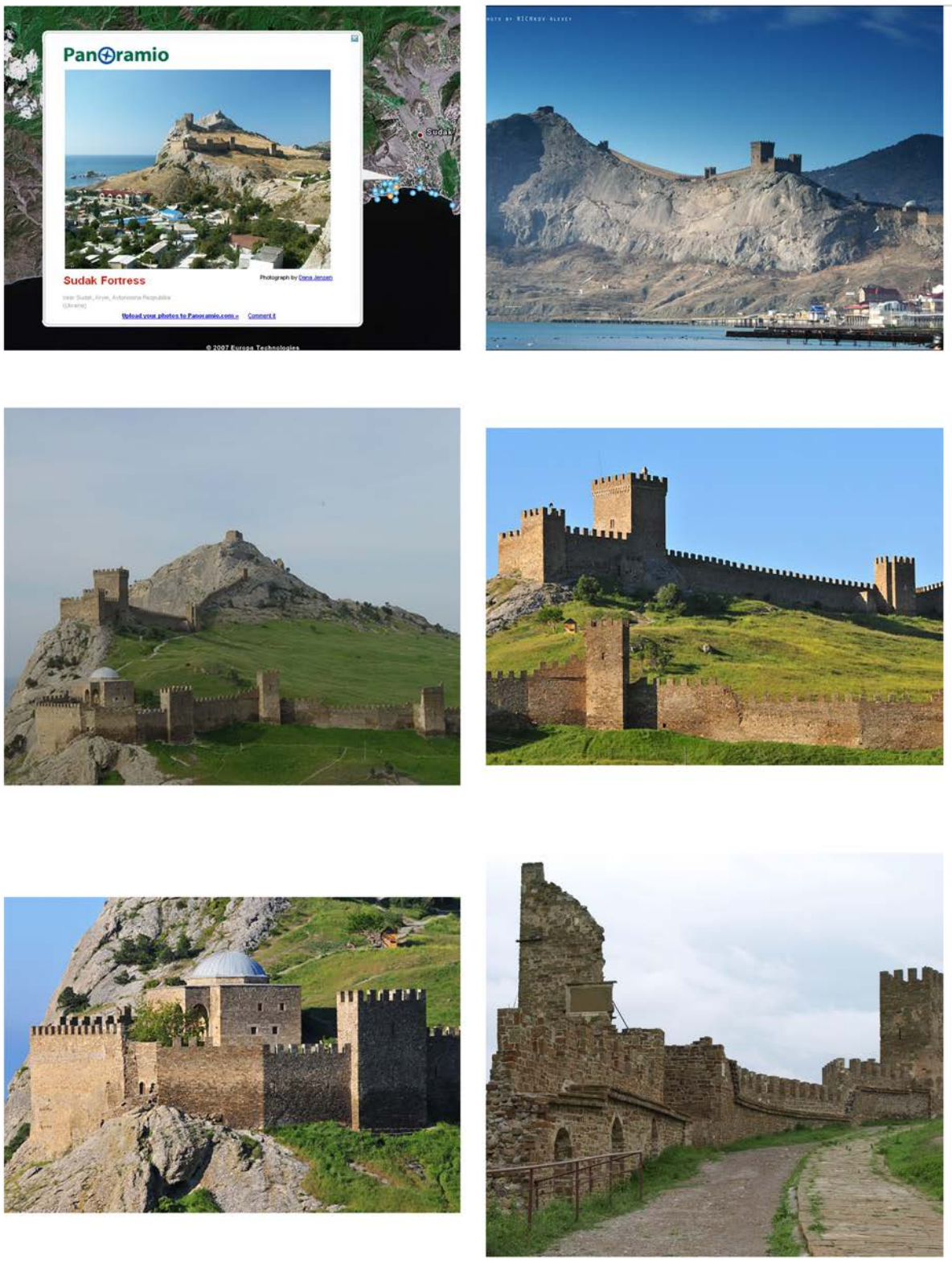

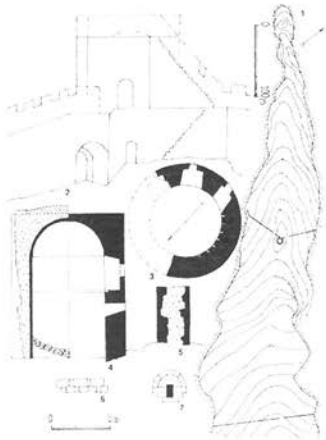

*37. kép. 1–4: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Mangup III. (*Mogaricsev *2010, 156–185 nyomán)*

38. kép. 1–6: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Szudak (https://www.miroworld.ru/genuezskaya-krepost/ nyomán)

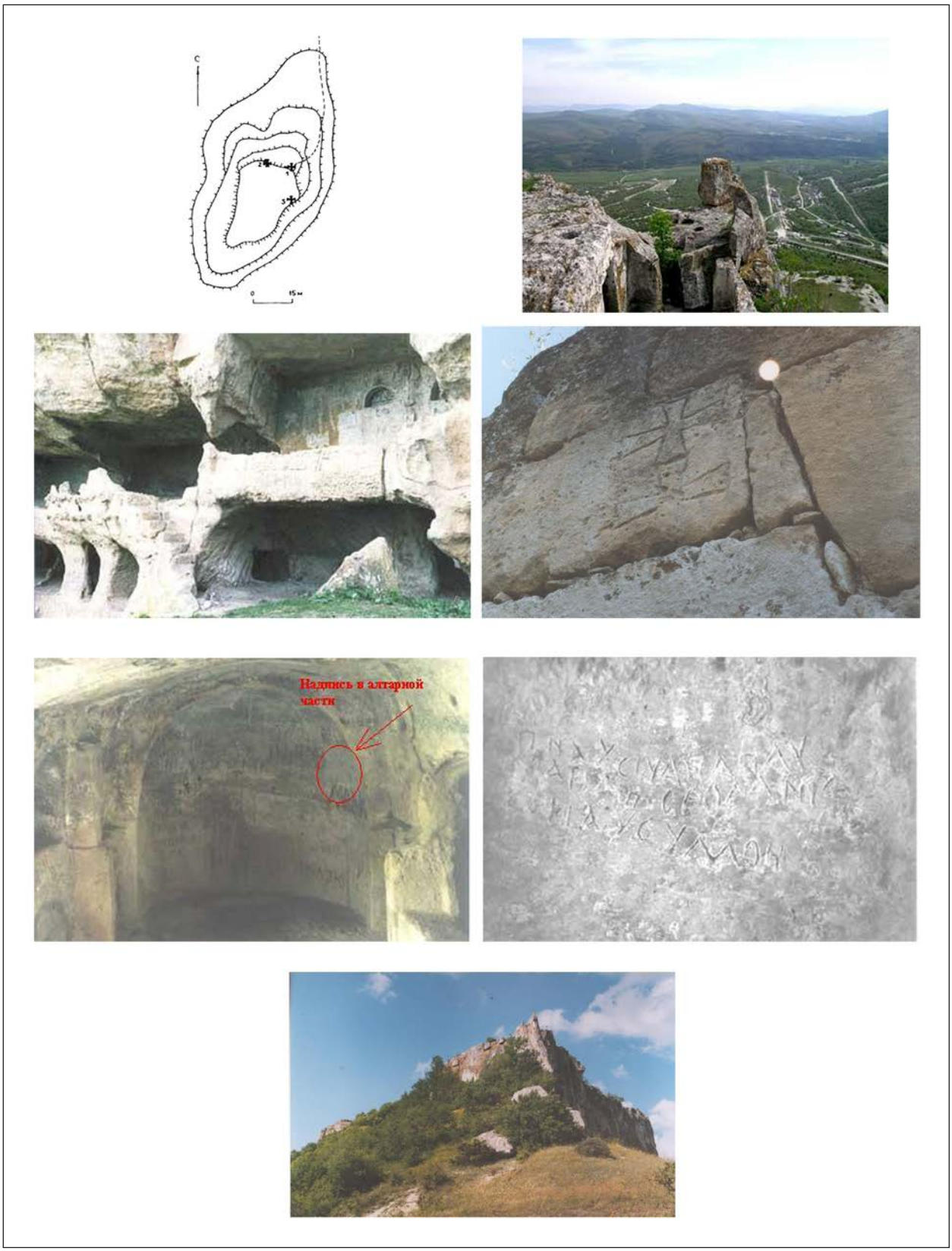

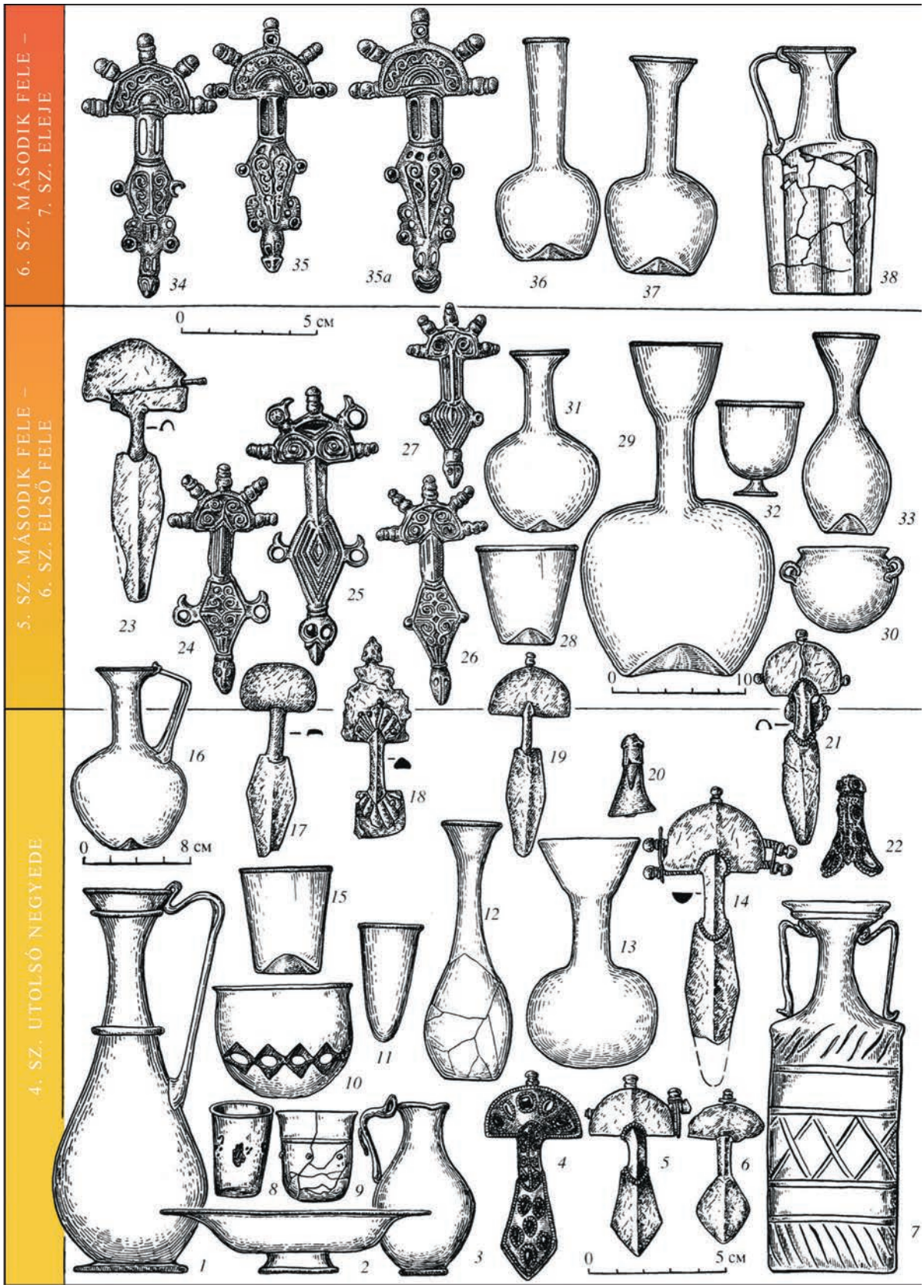
39. kép. 1–6: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Szureny (https://uk.wikipedia.org/wiki/Сюрень_(археологія) nyomán)

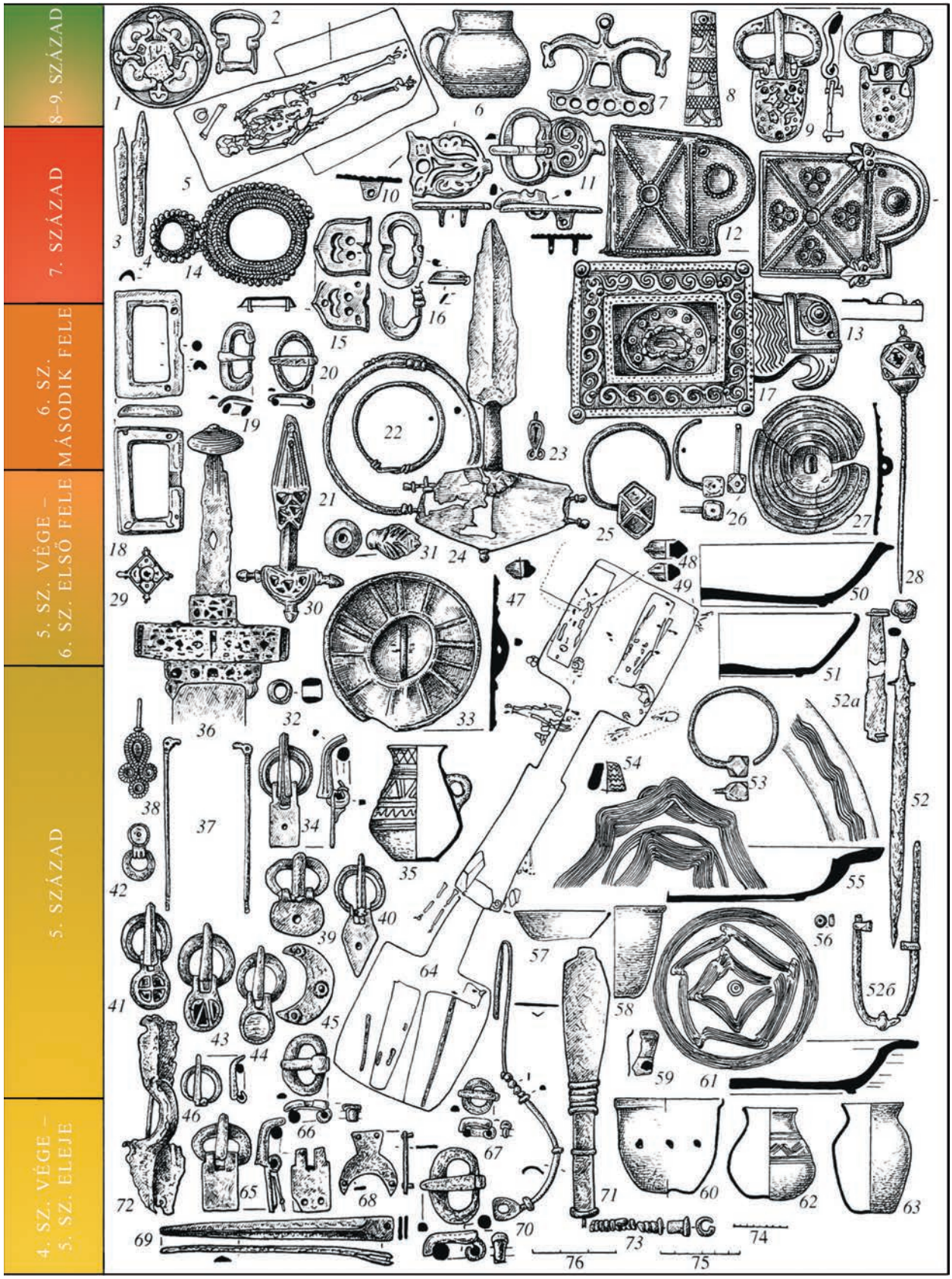
40. kép. 1–6: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Tmutarakany (https://ru.wikipedia.org/wikiТмутаракань nyomán)

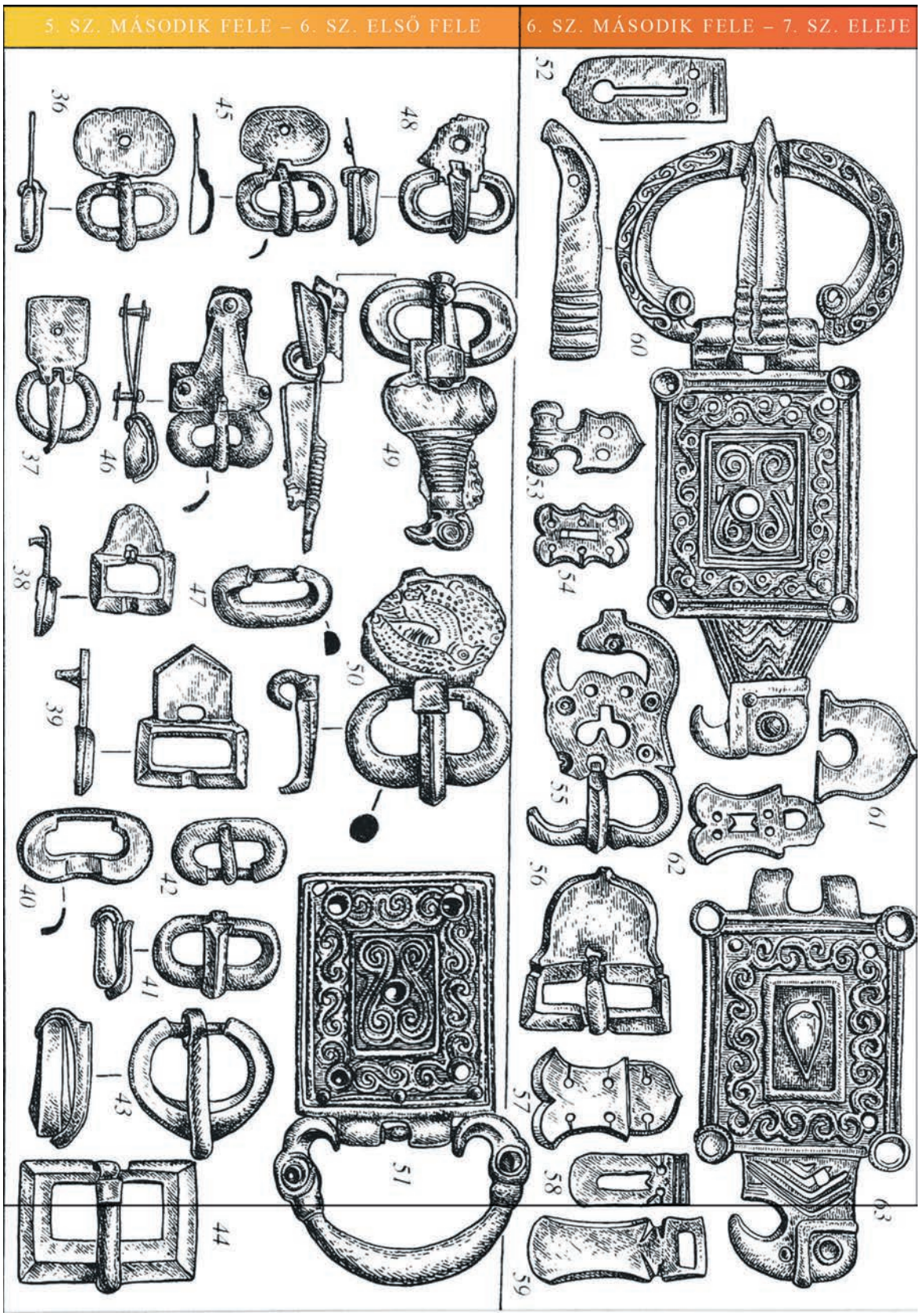
*41. kép. 1–7: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Tepe-kermen (*Mogaricsev *2010, 208–219 nyomán)*

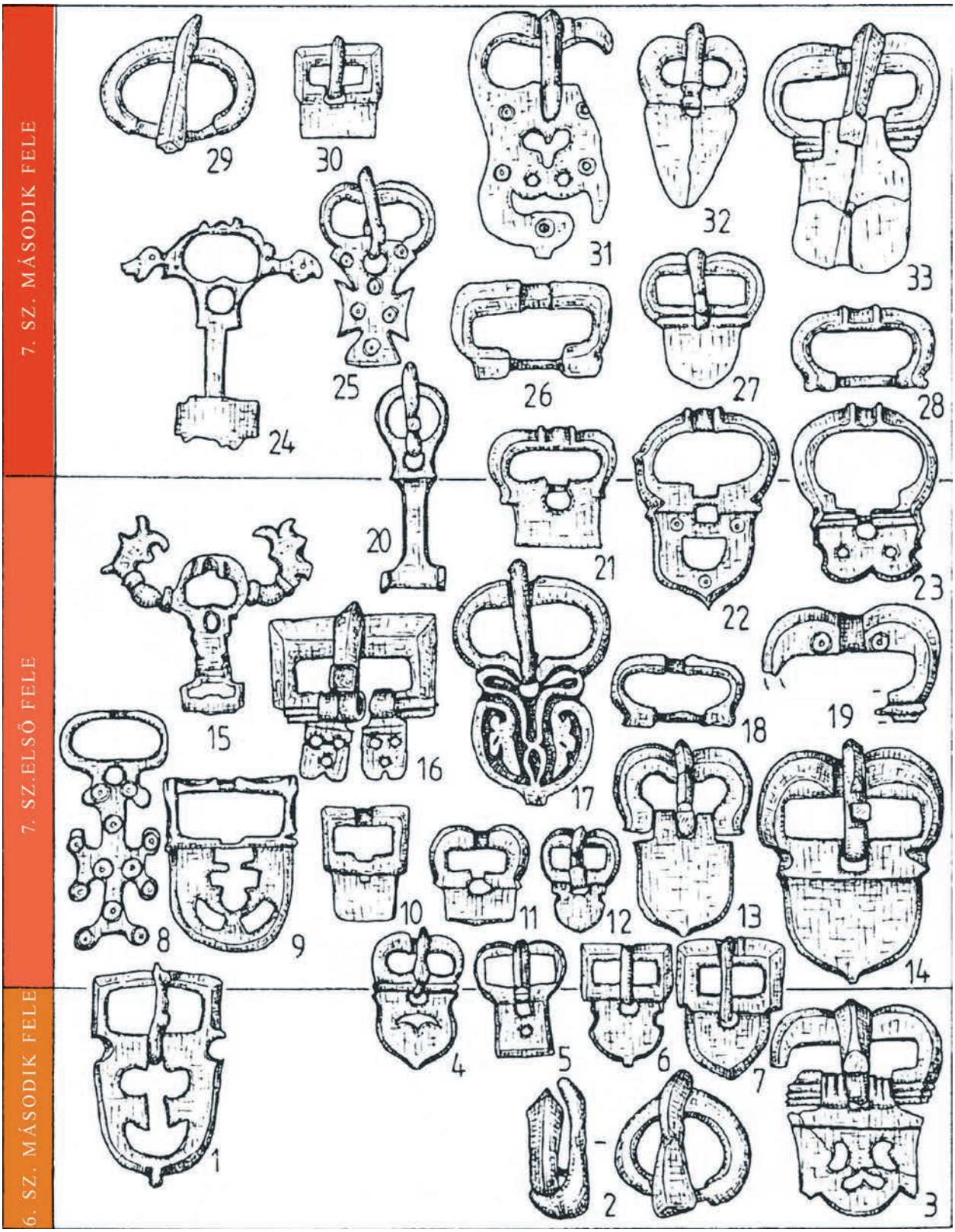
*42. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipológiai csoportjai. A Kr.u. 4. sz. második fele – 7. század elejéről származó fibulák és üvegtárgyak időrendje (*Makarova-Pletnyova *2003, Таб. 13. nyomán)*

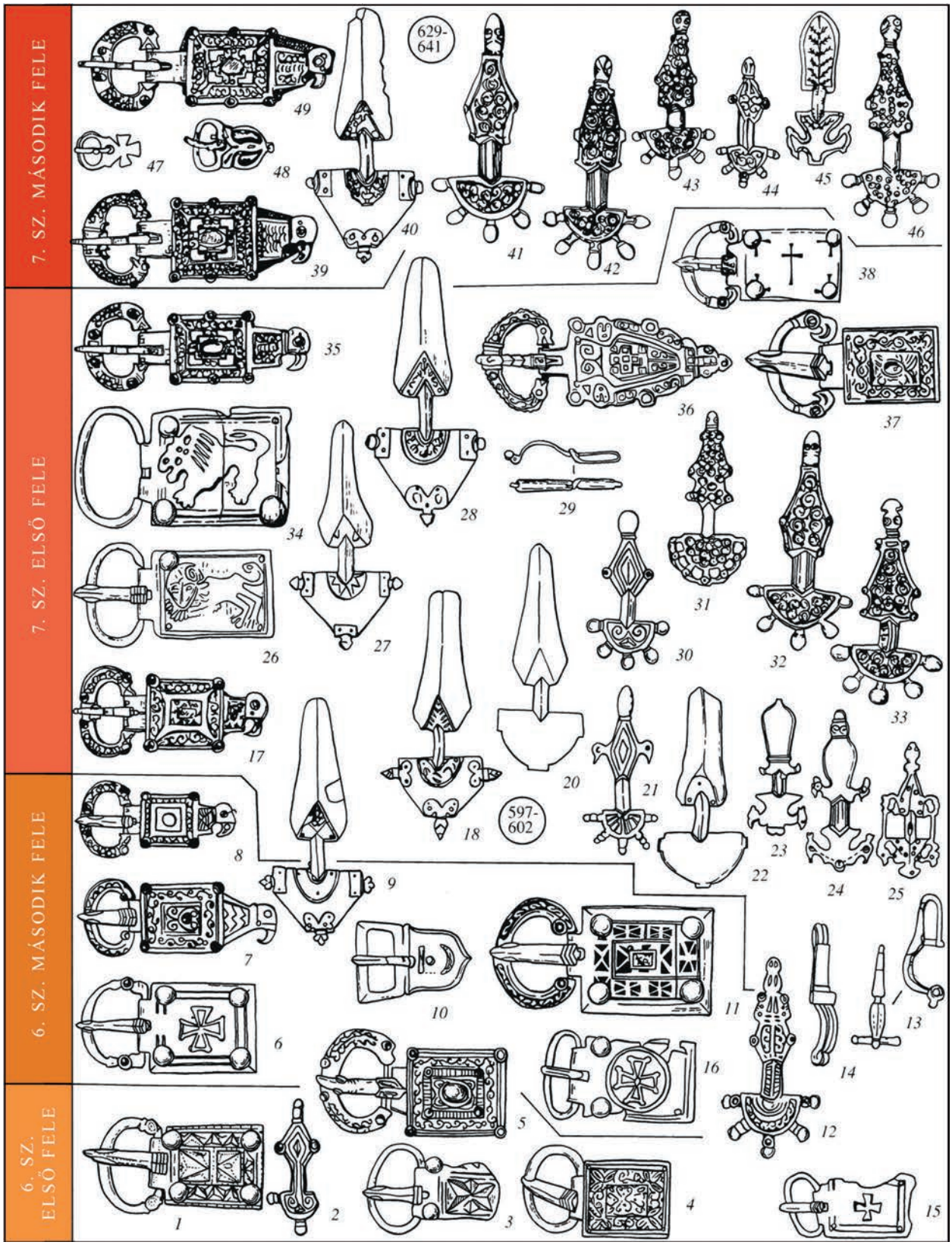
43. kép. A Tamany-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. A Kr.u. 5–7. század elejéről származó sírok leleteinek összefoglalása (Makarova-Pletnyova 2003, Taб. 64. nyomán)

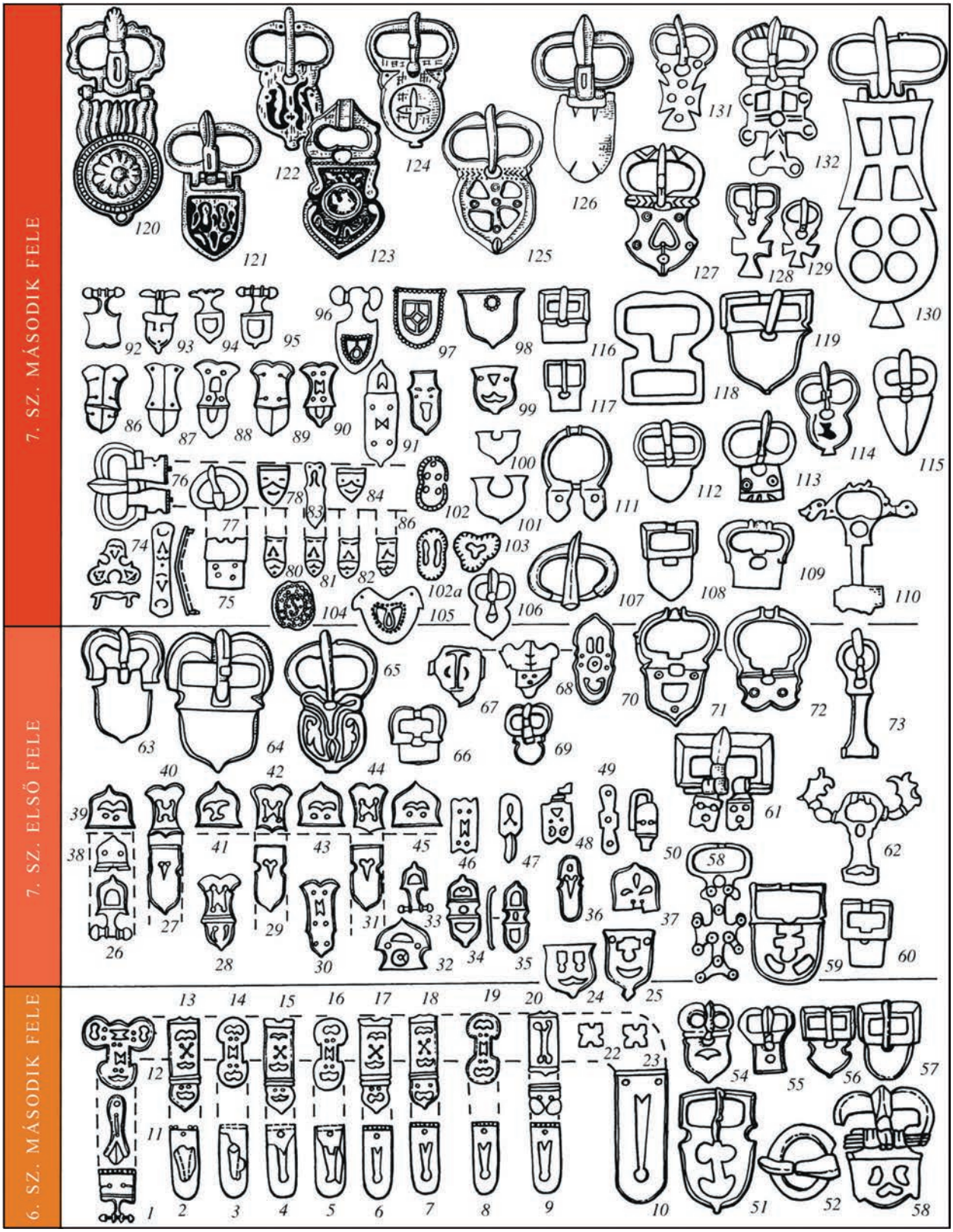
44. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. A Kr.u. 5. sz. második fele – 7. század elejéről származó csatok tipokronológiai összefoglalása (Makarova–Pletnyova 2003, Taб. 12. nyomán)

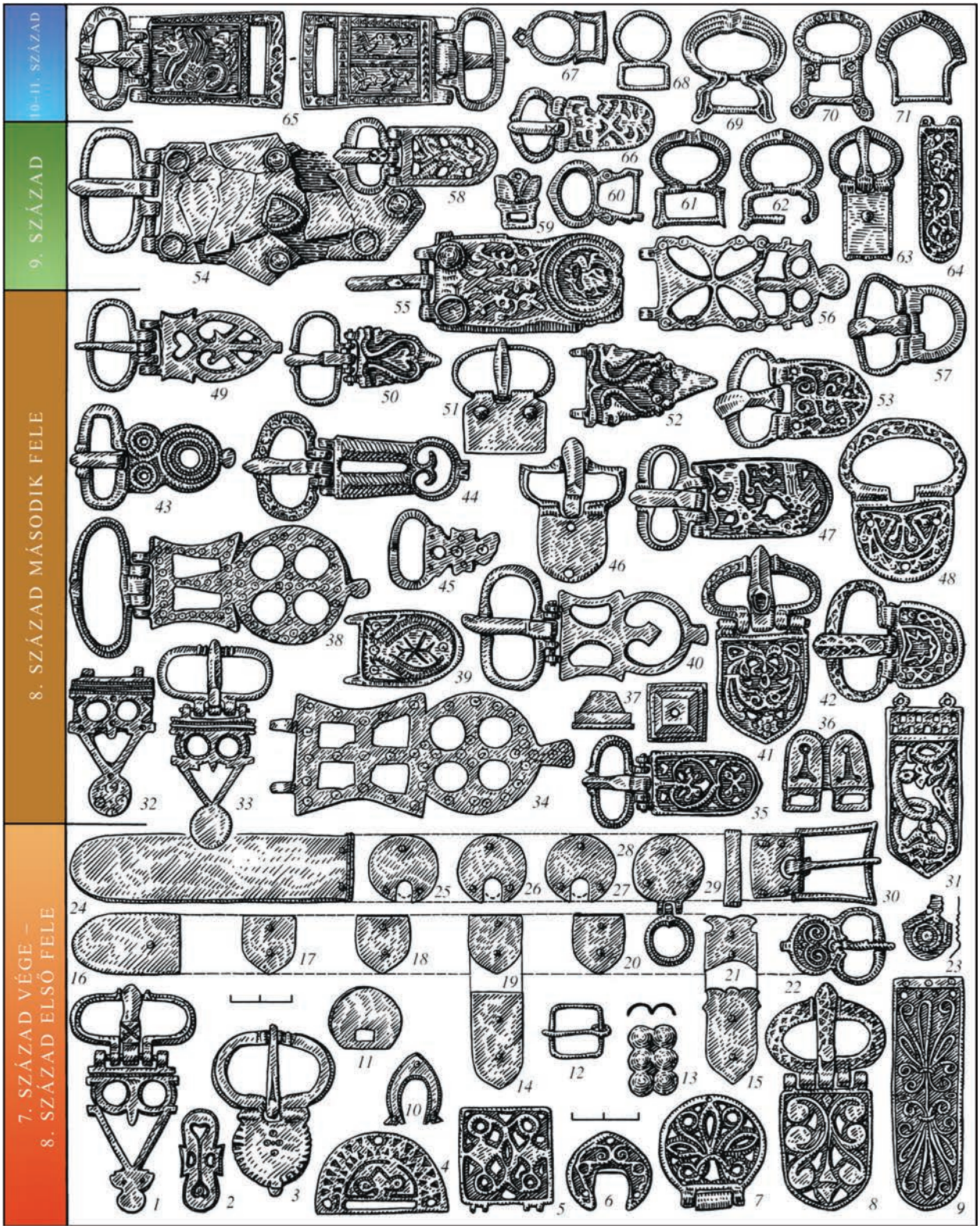
*45. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. A Kr.u. 6. sz. második fele – 7. század második feléből származó csatok összefoglalása (*Ajbabin *1999, 316. Taő. XXX. nyomán)*

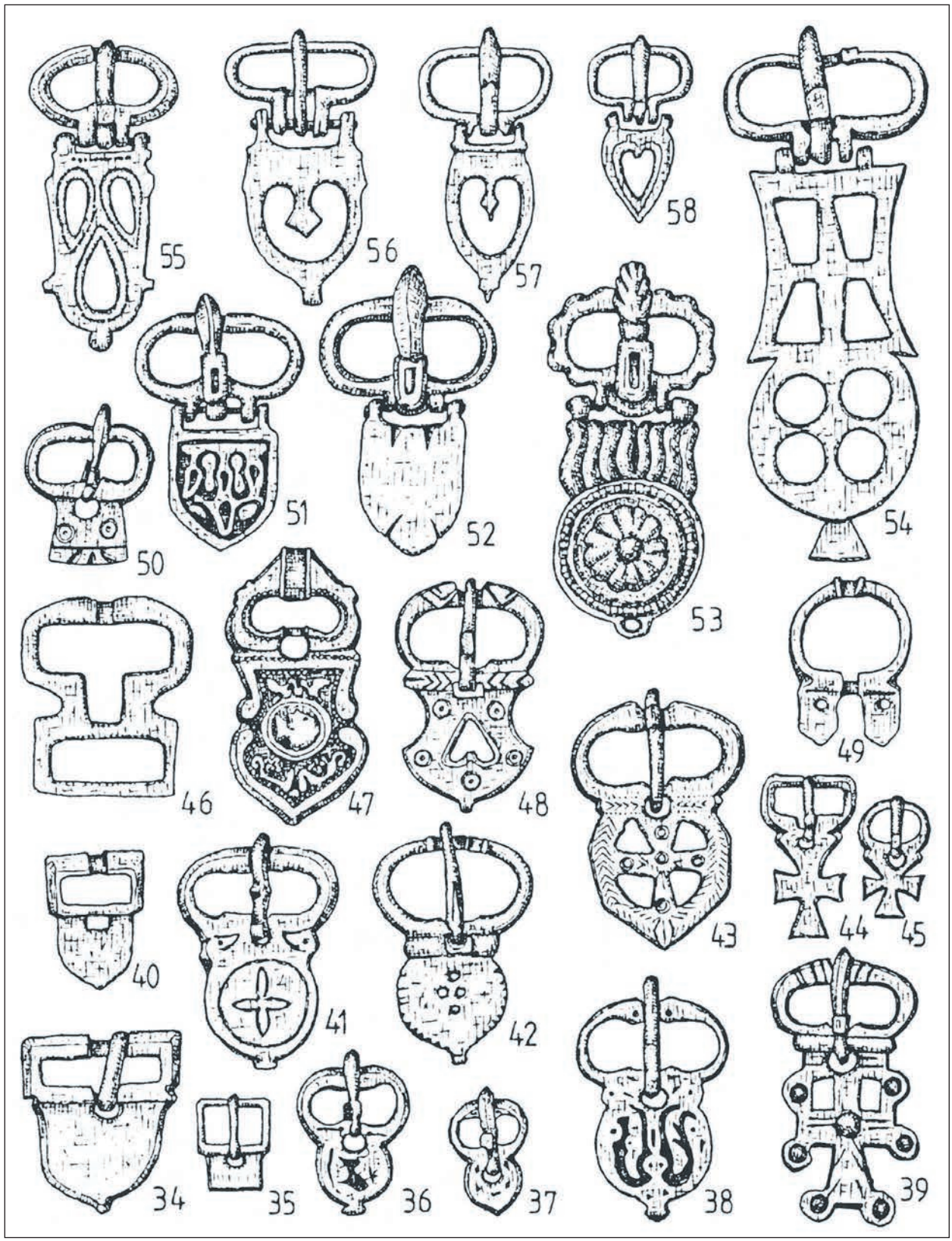
46. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. A Kr.u. 6–7. századi csatok és fibulák összefoglalása (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 19. nyomán)

47. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. A Kr.u. 6–7. századi kisméretű bizánci csatok és bizánci jellegű övveretek összefoglalása (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 20. nyomán)

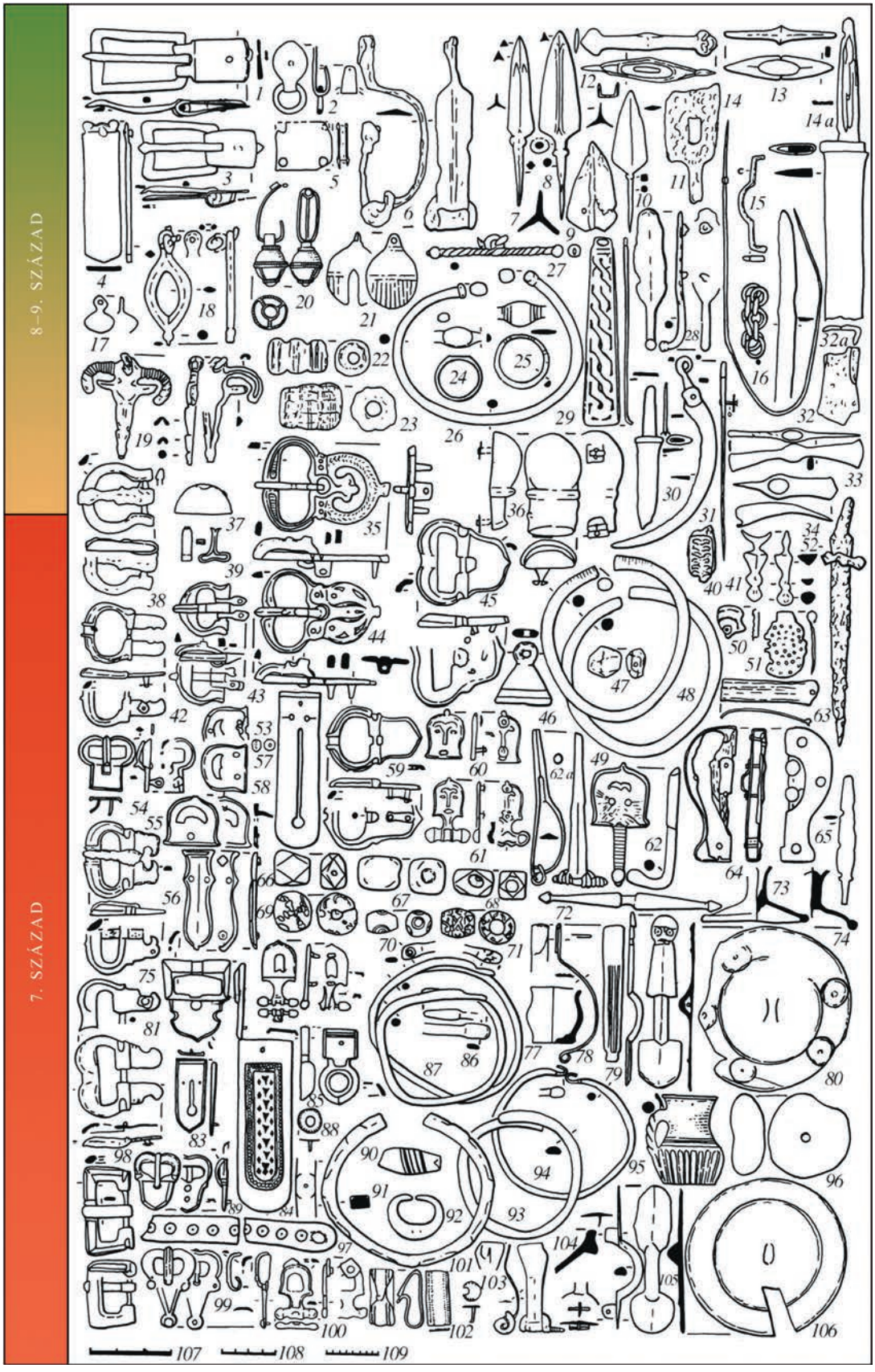
48. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Ékszerek és díszítmények a 7. század végétől a 9. századig keltezhető sírokból (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 37. nyomán)

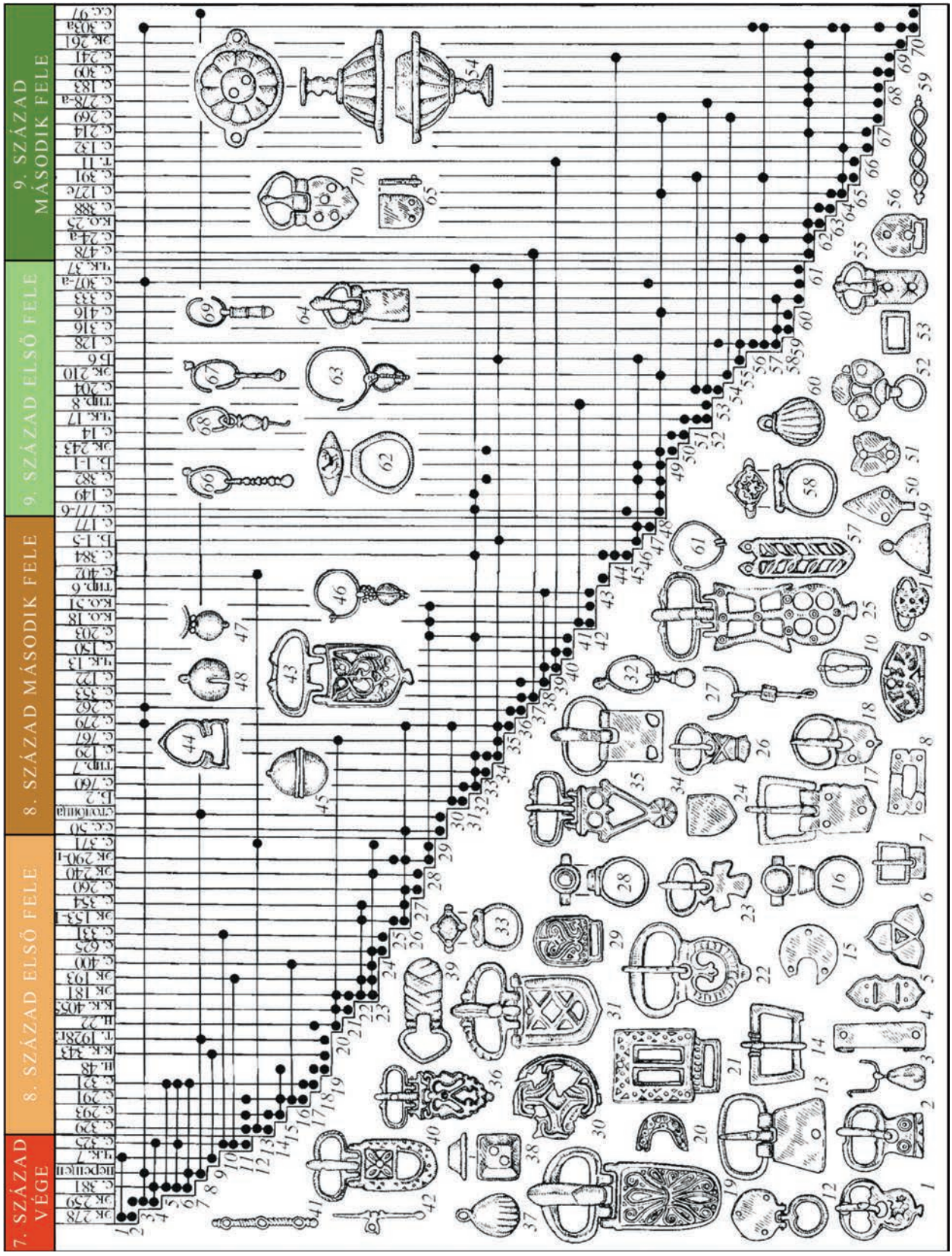
*49. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. A Kr. u. 7. század második feléből származó csatok összefoglalása (*Ajbabin *1999, 317. Таб. XXX. nyomán)*

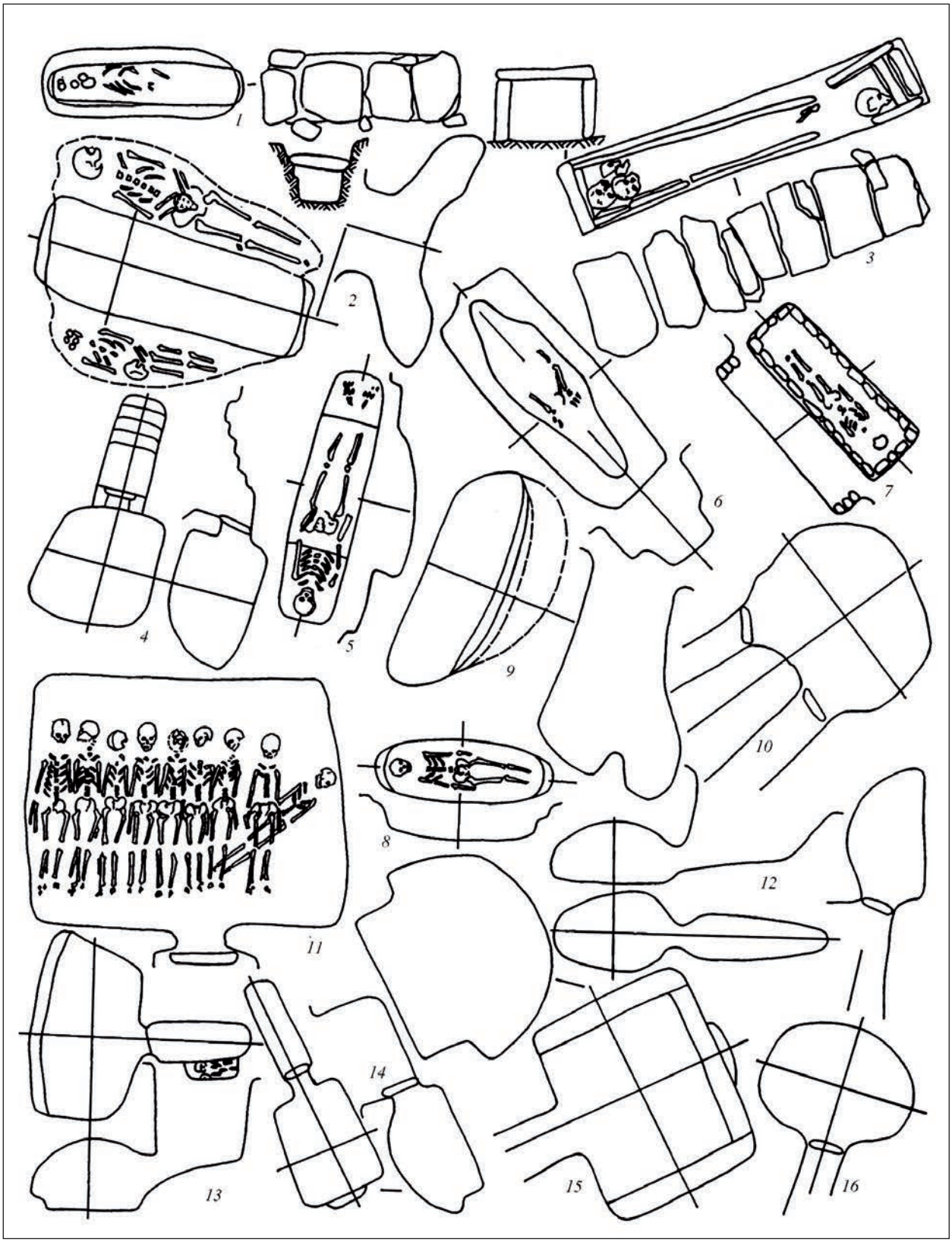
*50. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Ékszerek és díszítmények a 7. század végétől a 9. századig keltezhető sírokból (*Makarova–Pletnyova *2003, Таб. 39. nyomán)*

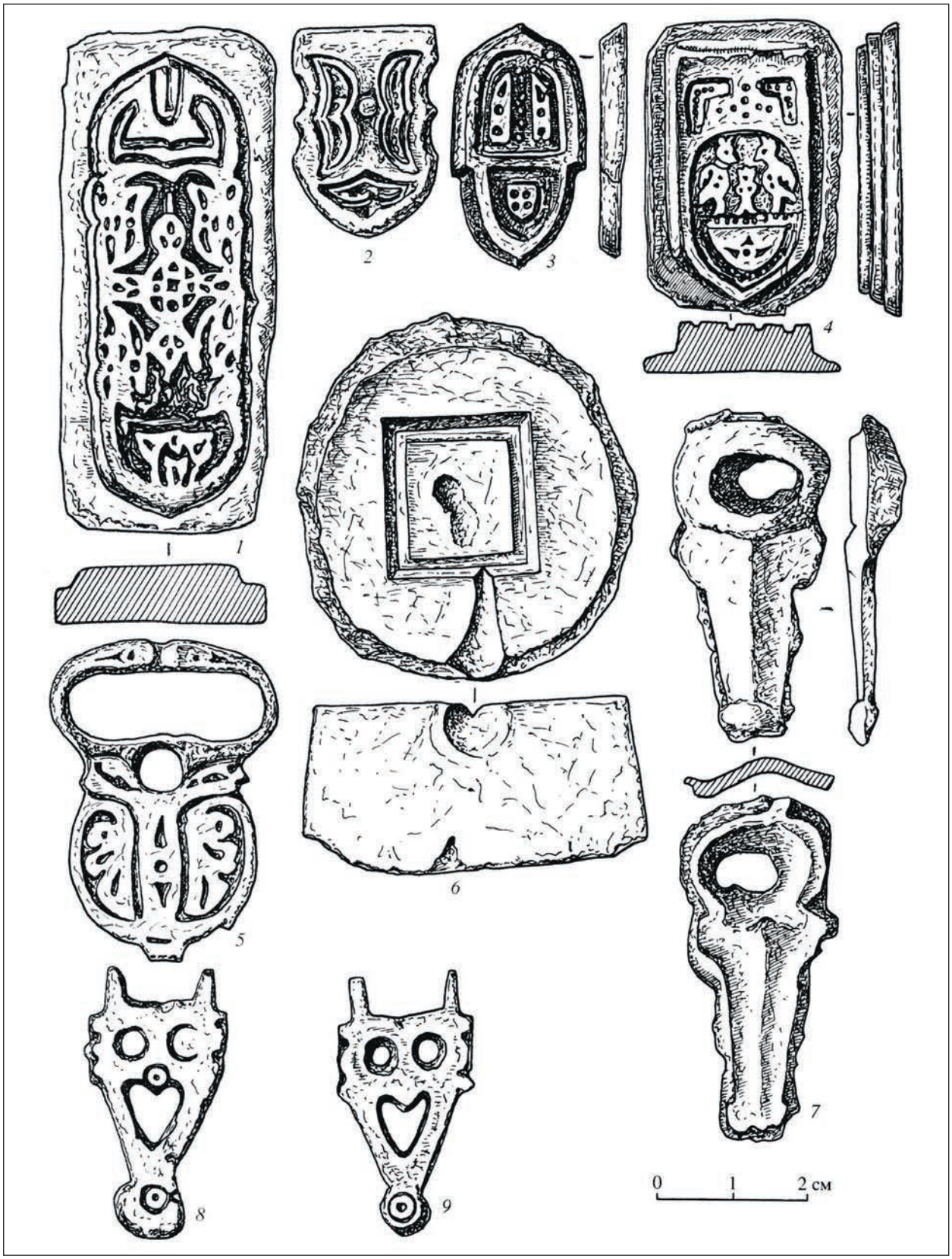
51. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Ékszerek és díszítmények a 7. század végétől a 9. századig keltezhető sírokból (Makarova–Pletnyova 2003, Taб. 40. nyomán)

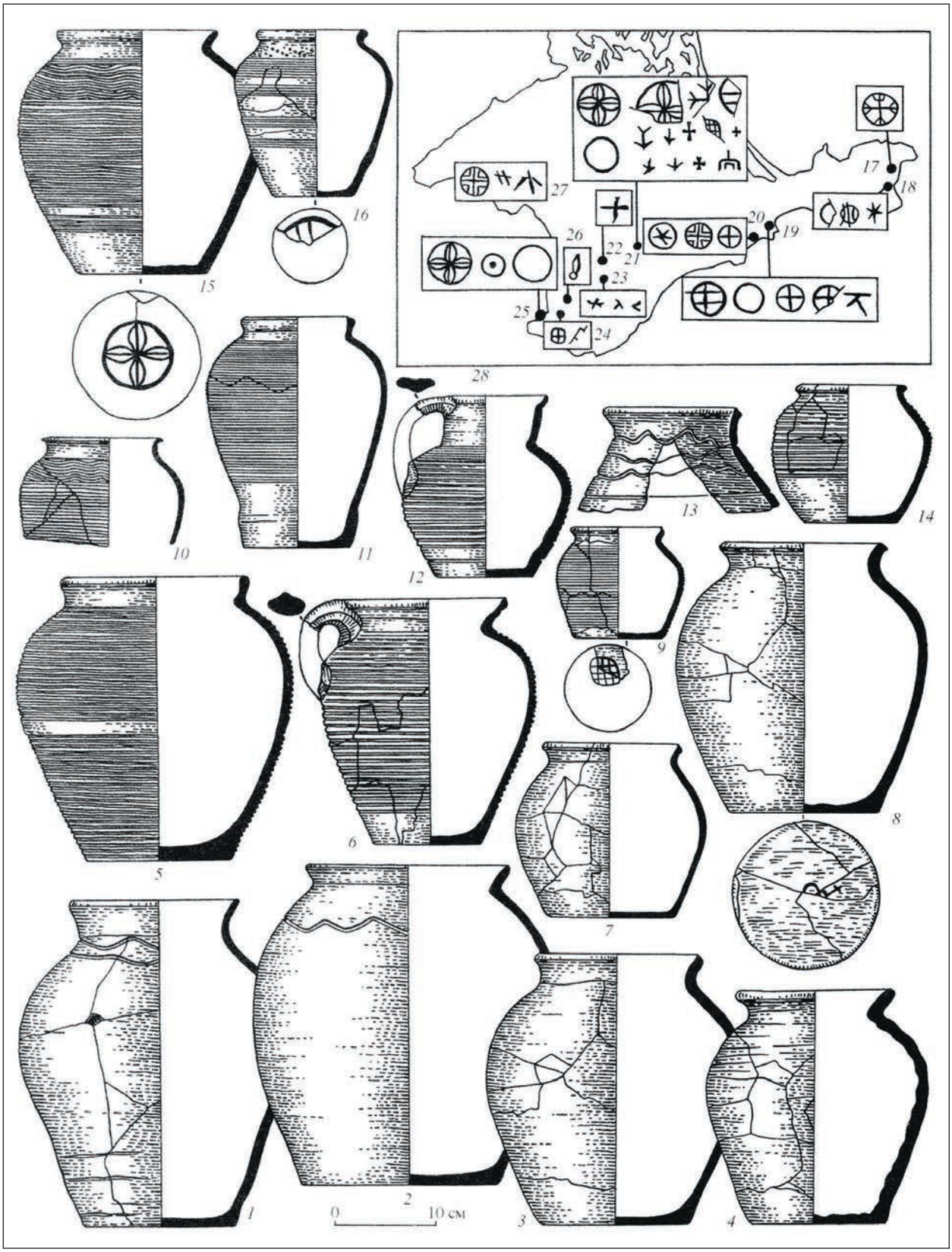
52. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. A Kr.u. 8–9. századi sírokból származó leletek szeriációs összefüggései (Makarova–Pletnyova 2003, Taб. 36. nyomán) (C: Szkalisztoje; H: Nyevolino; T: Tepszeny; ЭК: Eszki Kermen; Л: Lucsisztoje; CC: Szuuk Szu; Тир: Tiritaka; ЧК: Csufut Kale; КО: Kordon Oba; Б: Bakla

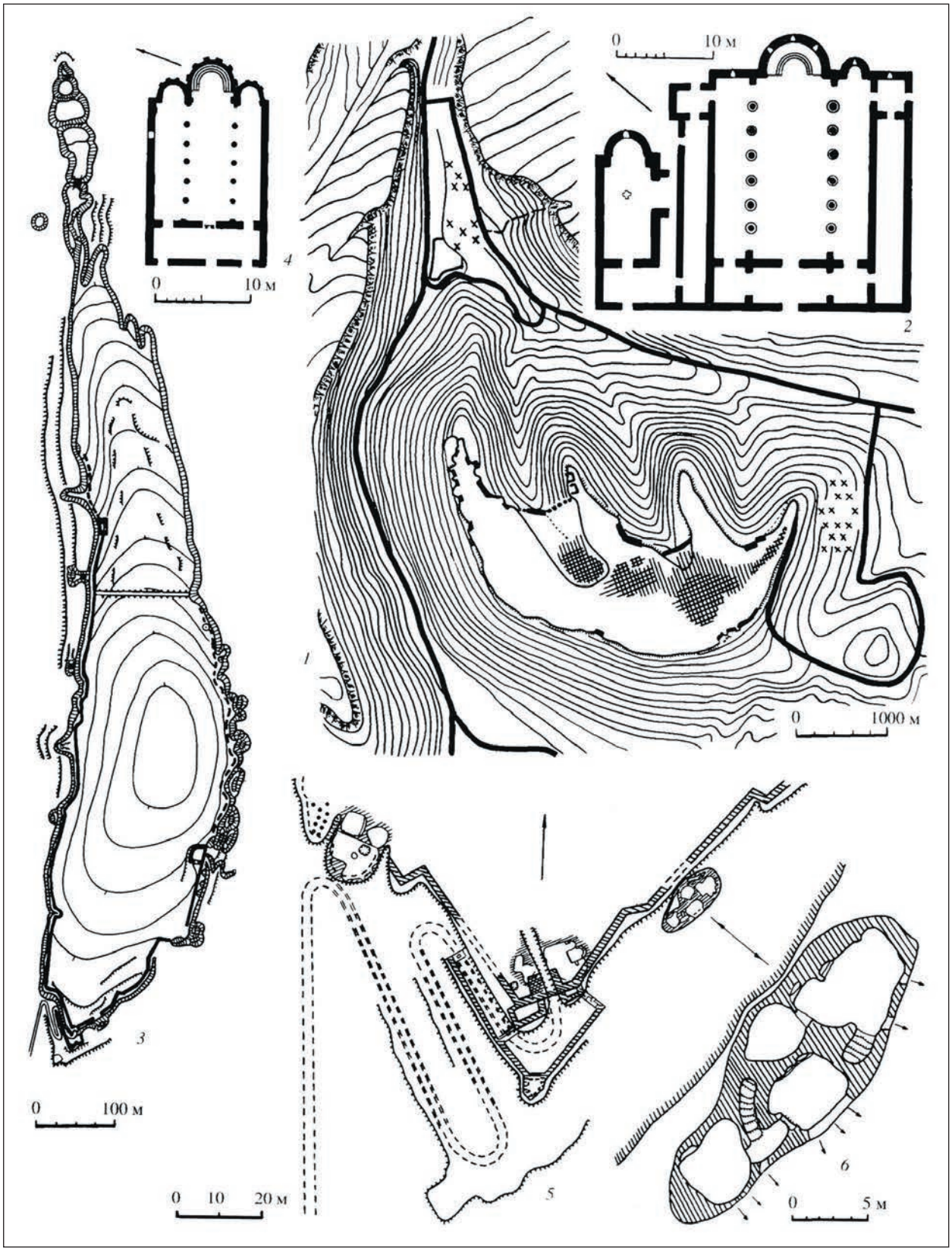
*53. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Sírépítmények és szerkezetek a 8–10. századi keltezhető sírokból (*Makarova–Pletnyova *2003, Таб. 32. nyomán)*

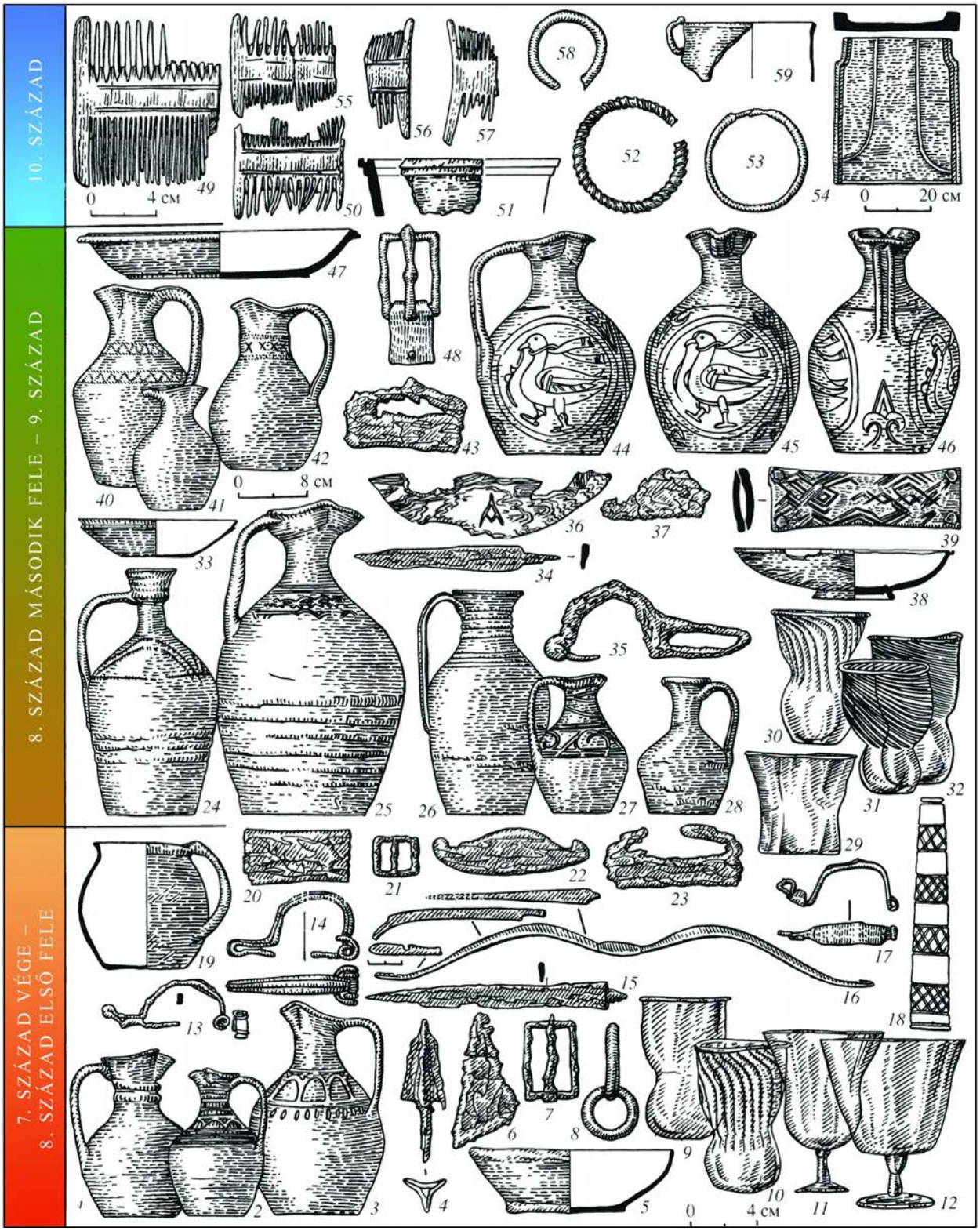
54. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. Öntött övveretek és csatok készítéséhez használt eszközletet Herszonból (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 12. nyomán)

55. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Főzőedények és azok fenékbélyegei a 8–9. századi telepleletekből (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 34. nyomán)

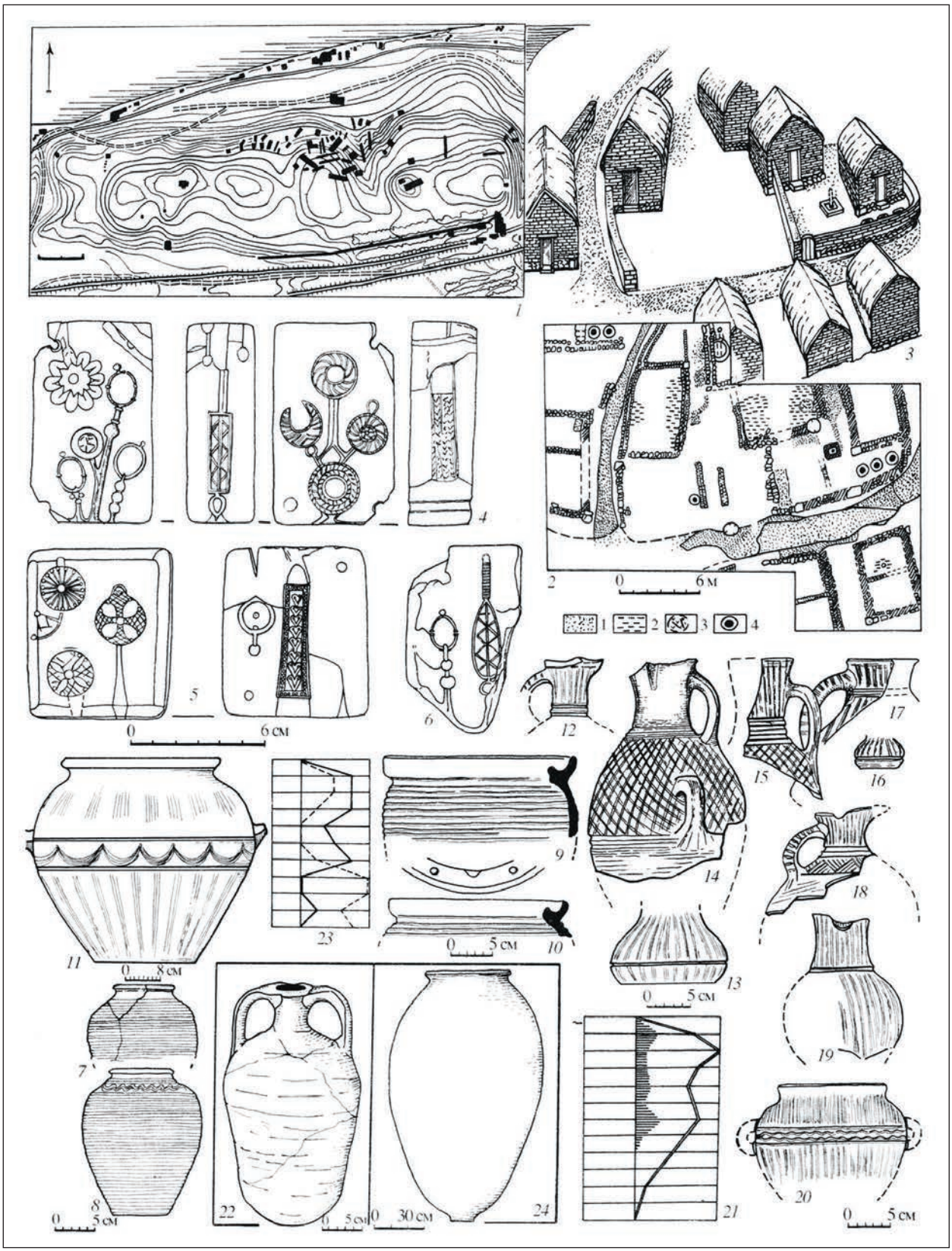
56. kép. A Krím-félsziget kora középkori lelőhelyei. Mangup és Eszki-kermen időrendi fejlődése alaprajzuk alapján a legfontosabb templomleletekkel (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 21. nyomán)

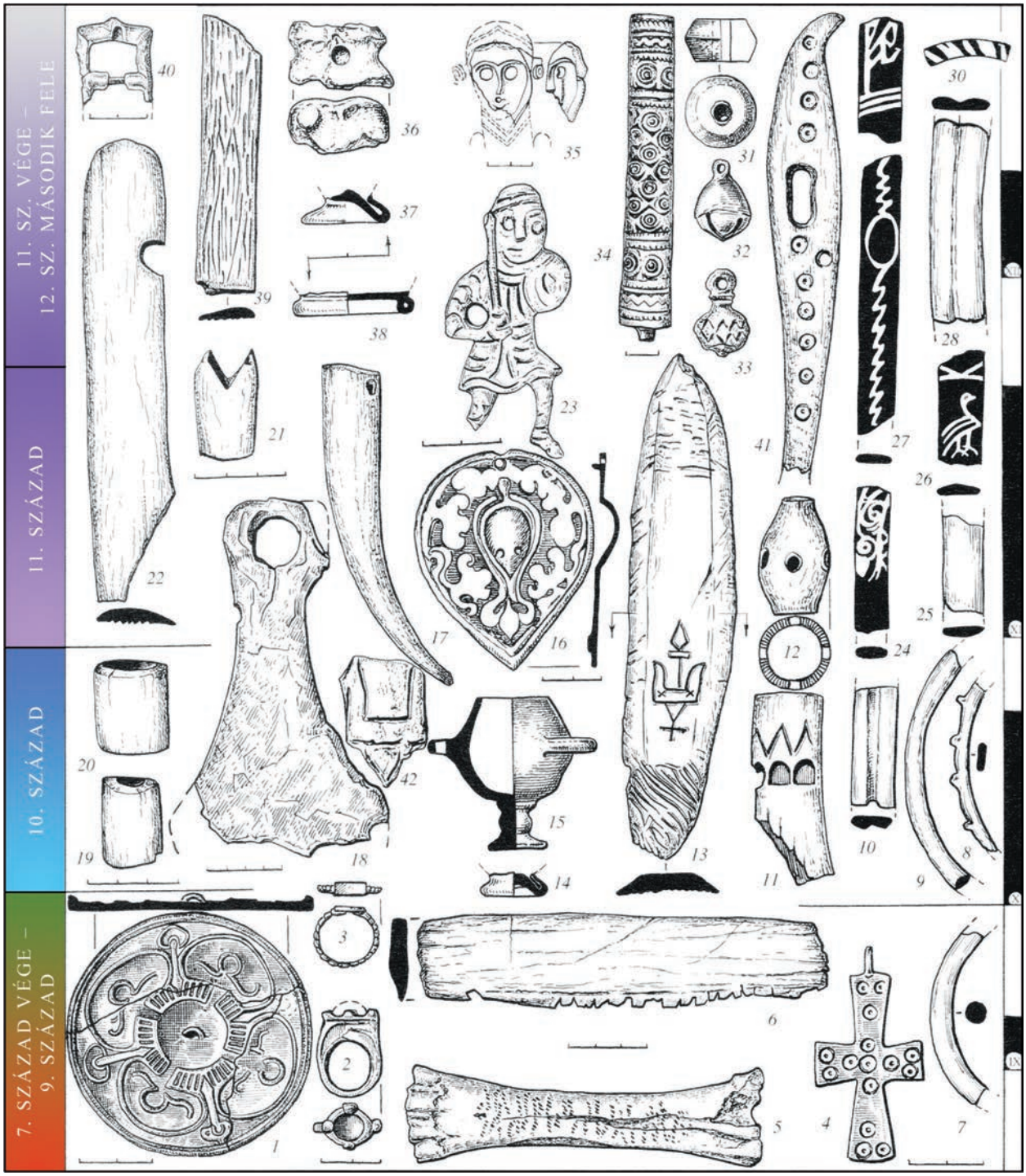
57. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Leletek a 7. század végétől a 9. századig keltezhető sírokból (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 38. nyomán)

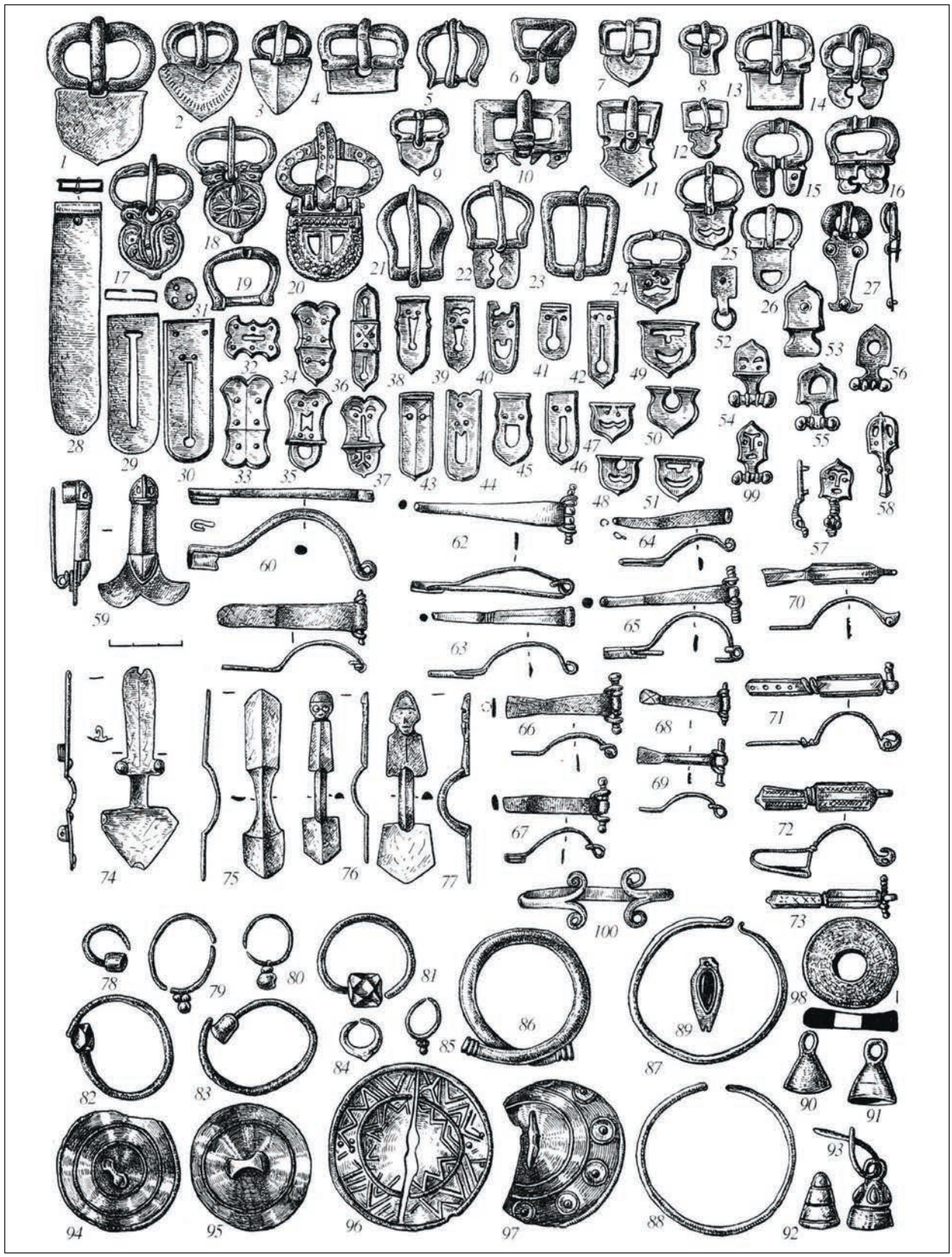
58. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Házalaprajzok és szerkezetek a 8–9. századi telepekről és templomok a 9. század vége – 10. század eleje időszakából (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 33. nyomán)

59. kép. A Tamany-félsziget kora középkori lelőhelyei. Fanagoria és jellegzetes leletei a 8–10. század eleje közötti időszakból (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 71. nyomán)

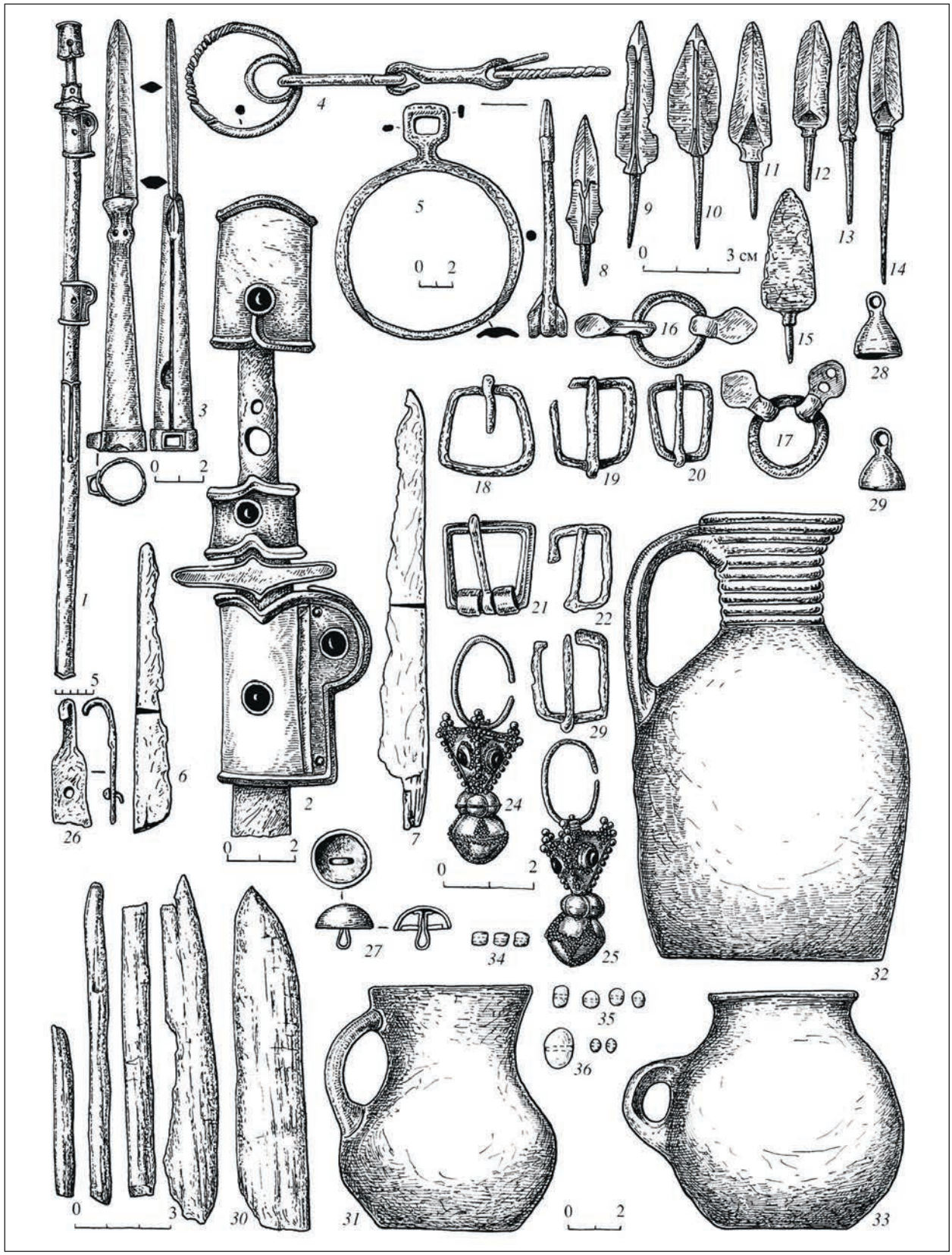
60. kép. A Tamany-félsziget kora középkori lelőhelyei. Tmutarakany kultúrrétegeiből származó jellegzetes kisleletek a 7. század végétől a 12. század eleje közötti időszakból (Makarova–Pletnyova 2003, Taб. 69. nyomán)

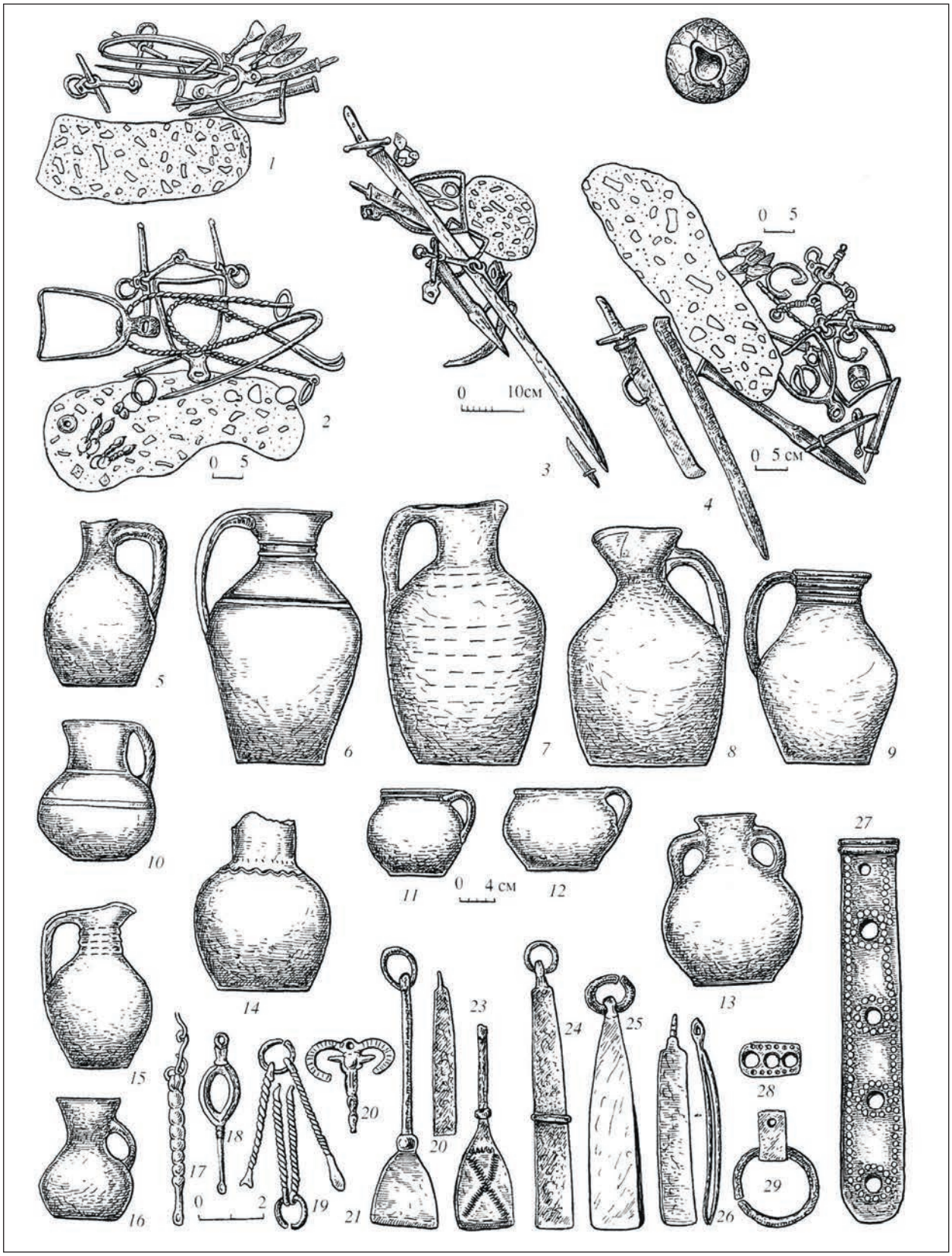
61. kép. A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi hamvasztásos temetkezések öv- és fibulaleletei, tükrök és díszítmények a 6. század második fele – 7. század közötti időszakból (Makarova–Pletnyova 2003, Taő. 83. nyomán)

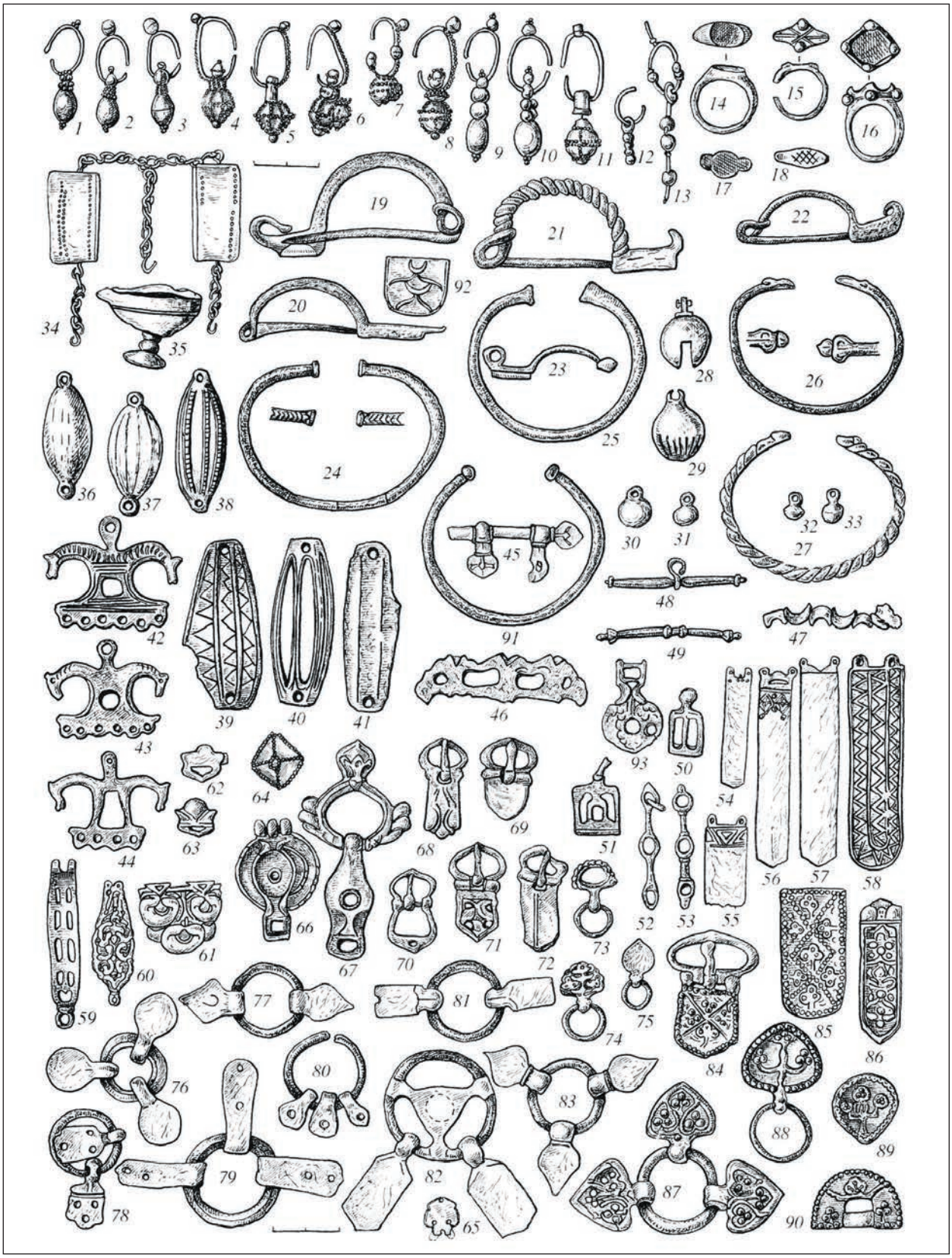
62. kép. A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi hamvasztásos temetkezések kerámia és munkaeszköz leletei a 6. század második fele – 7. század vége közötti időszakból (Makarova–Pletnyova 2003, Taб. 84. nyomán)

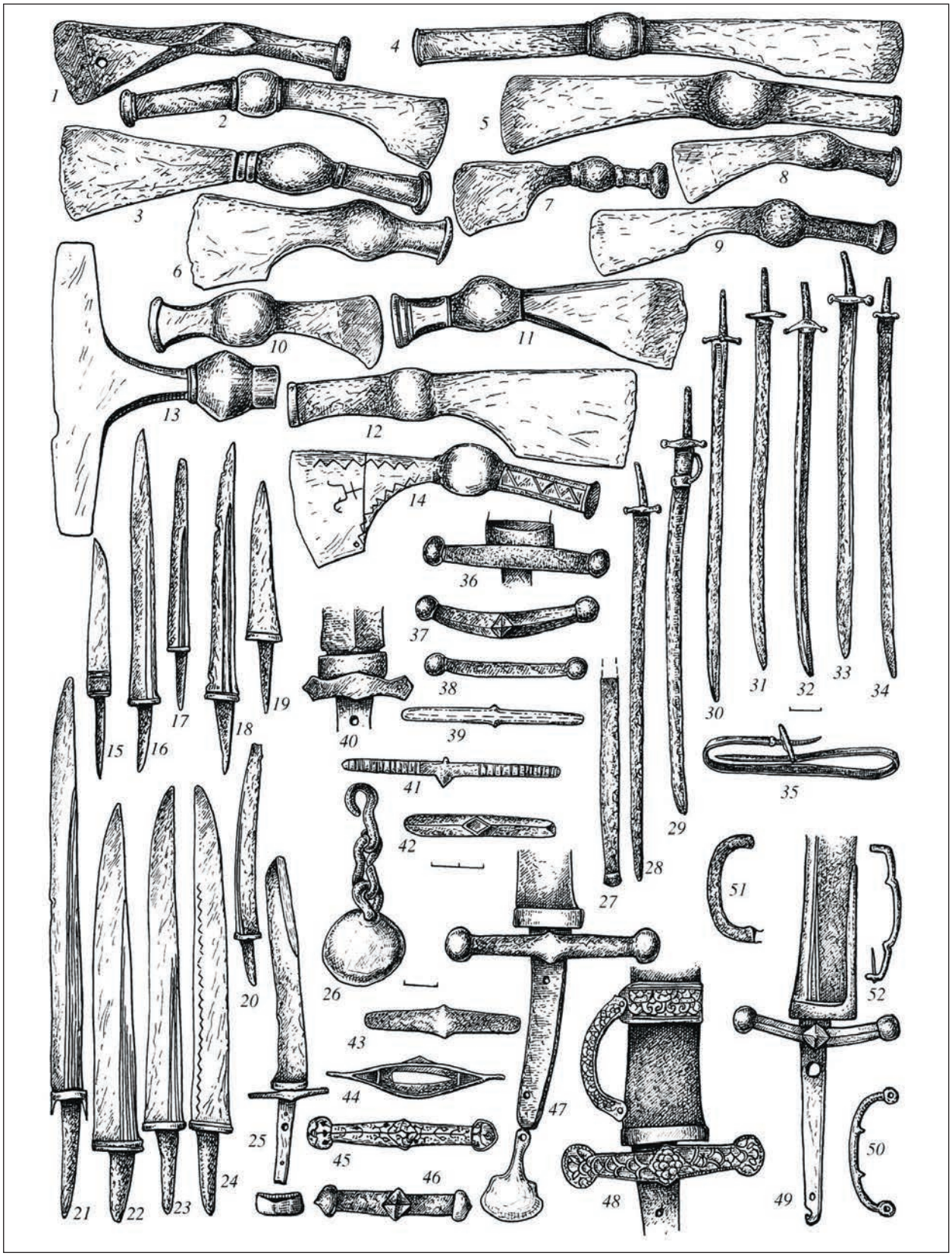
63. kép. A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo 248. sír leletei a 8. század elejéről (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 86. nyomán)

64. kép. A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi hamvasztásos temetkezések fegyver- és kerámialeletekkel, valamint pipereeszközökkel (Makarova–Pletnyova 2003, Taб. 87. nyomán)

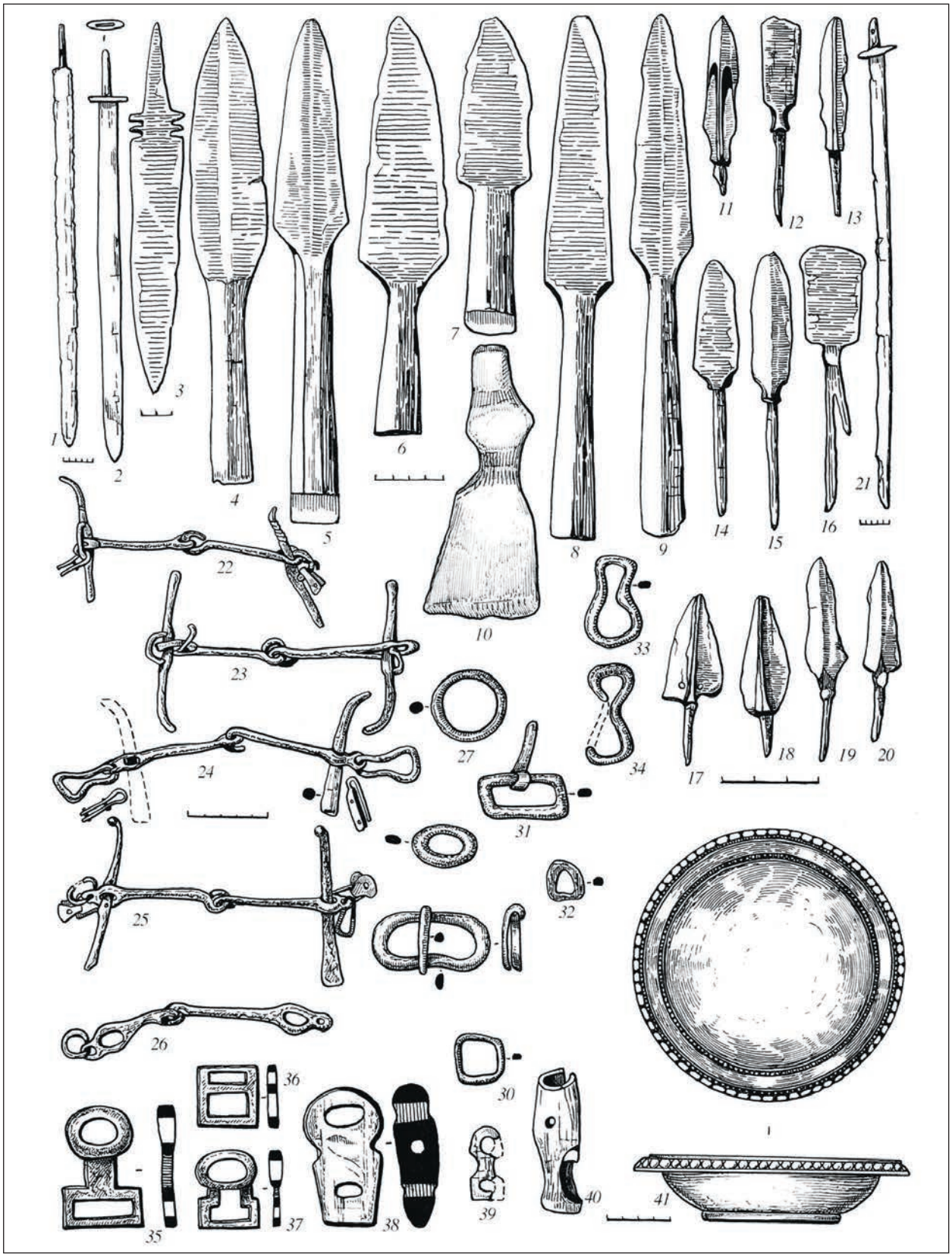
65. kép. A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi ékszerek és viseleti tárgyak hamvasztásos temetkezésekből (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 88. nyomán)

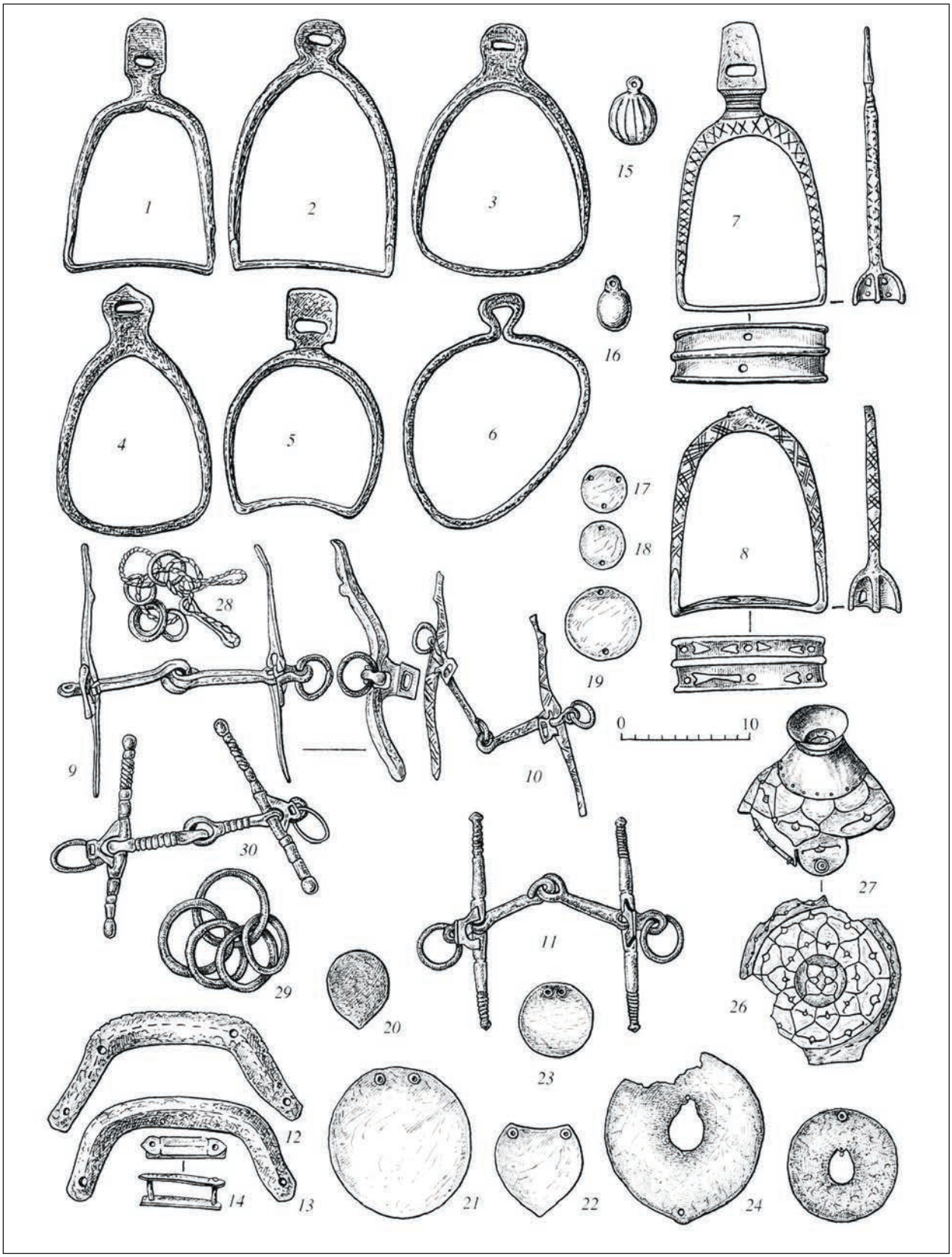
66. kép. A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi fegyverleletek (Makarova–Pletnyova 2003, Taб. 90. nyomán)

67. kép. A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi fegyverleletek (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 89. nyomán)

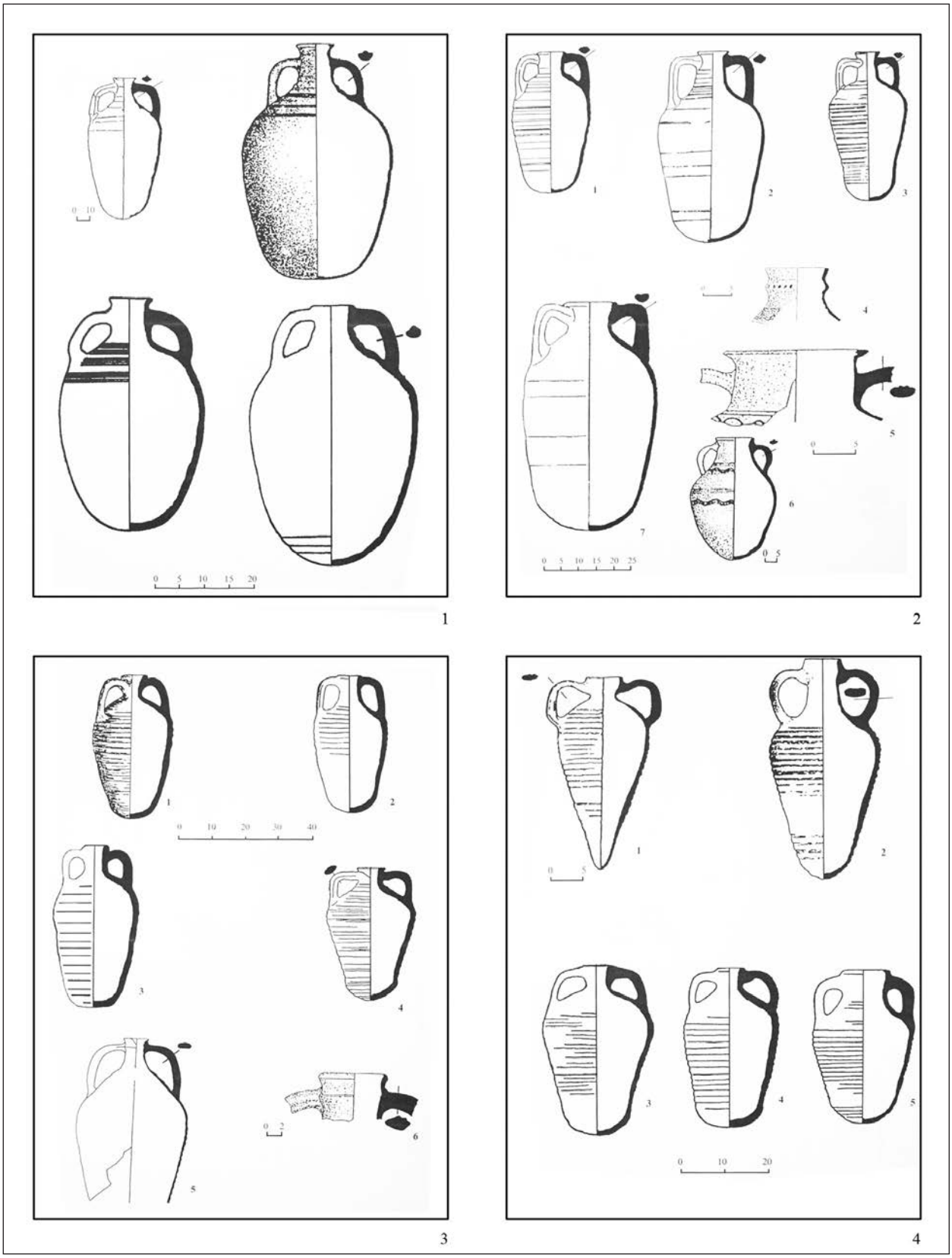
68. kép. A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi hamvasztásos temetkezések fegyver- és lószerszámleletei a 6. század második fele – 8. század eleje közti időszakából (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 85. nyomán)

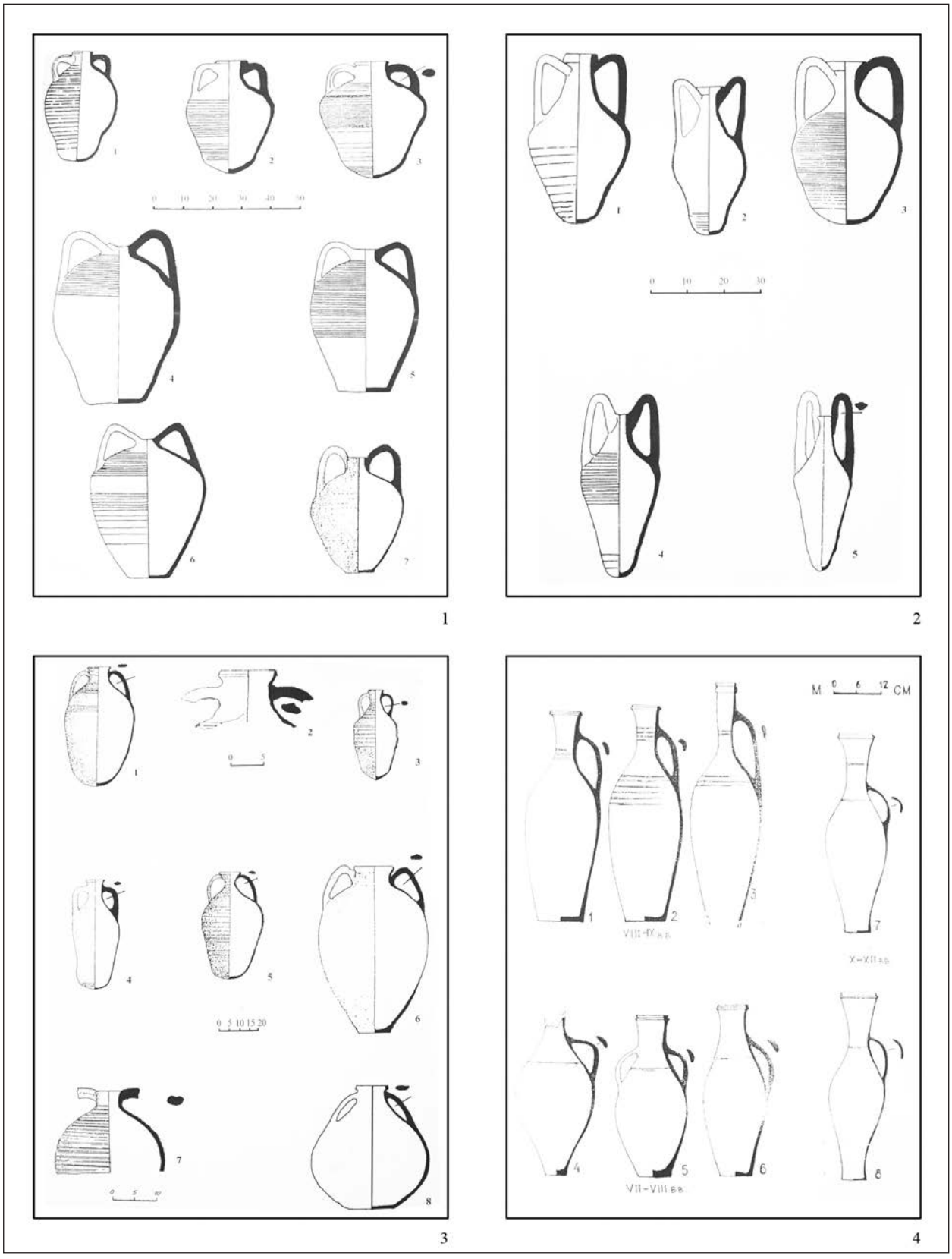
69. kép. A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi lószerszámleletek (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 91. nyomán)

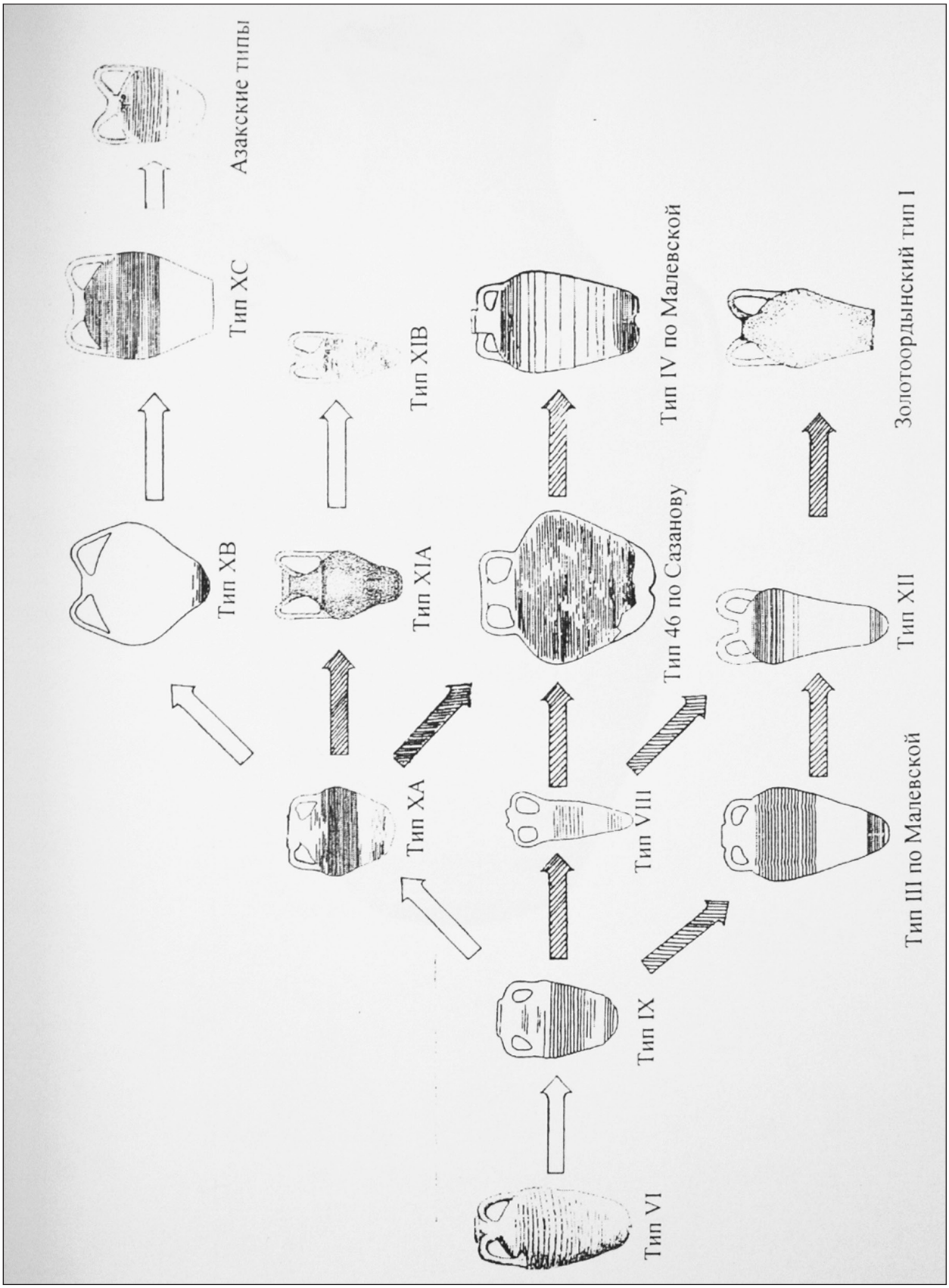
70. kép. A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi lószerszámleletek és munkaeszközök (Makarova–Pletnyova 2003, Taб. 92. nyomán)

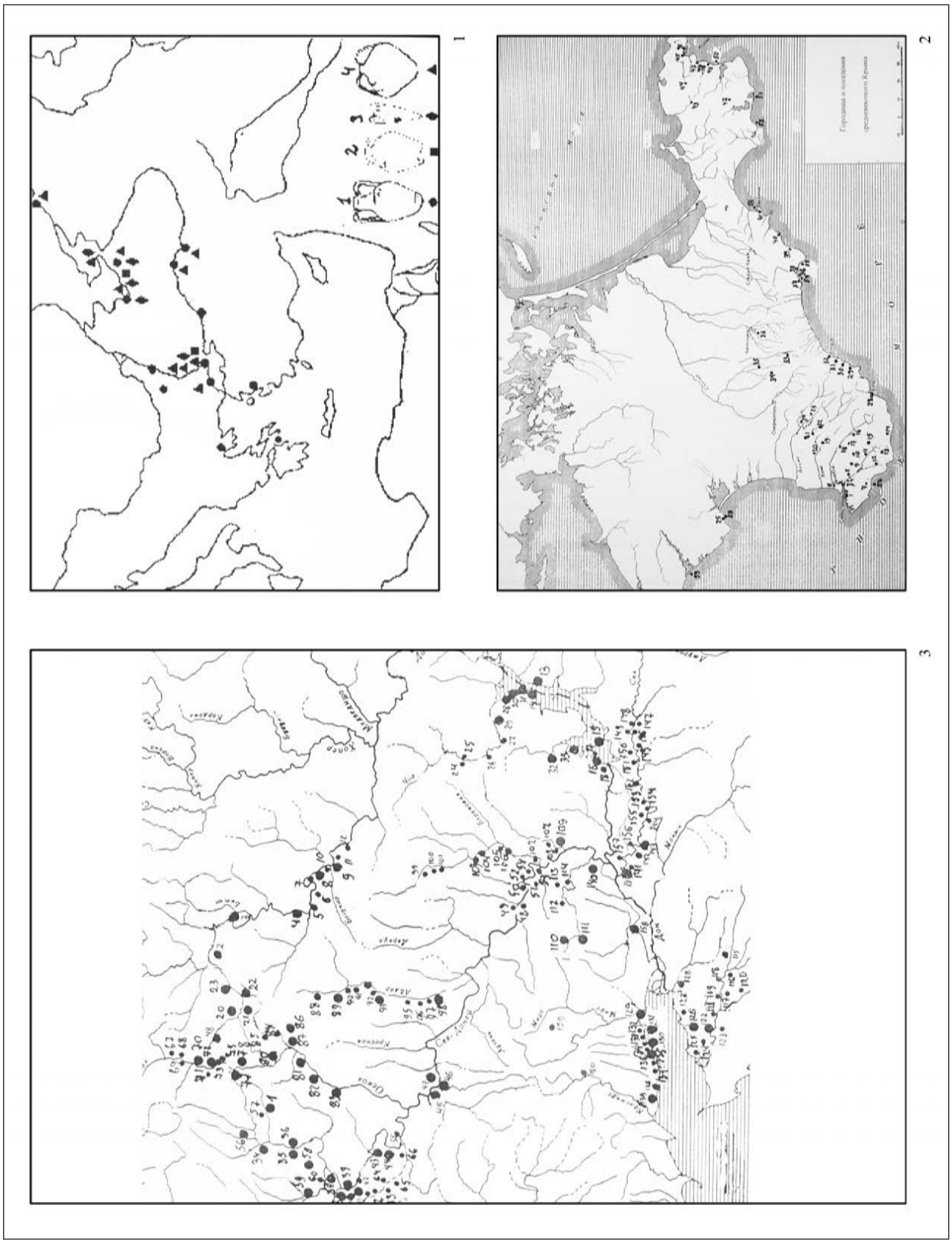
71. kép. 1–4: A kelet-európai késő antik amphora-típusok tipológiai összefoglalása (Chaidze 2002, Taб. 120. nyomán)

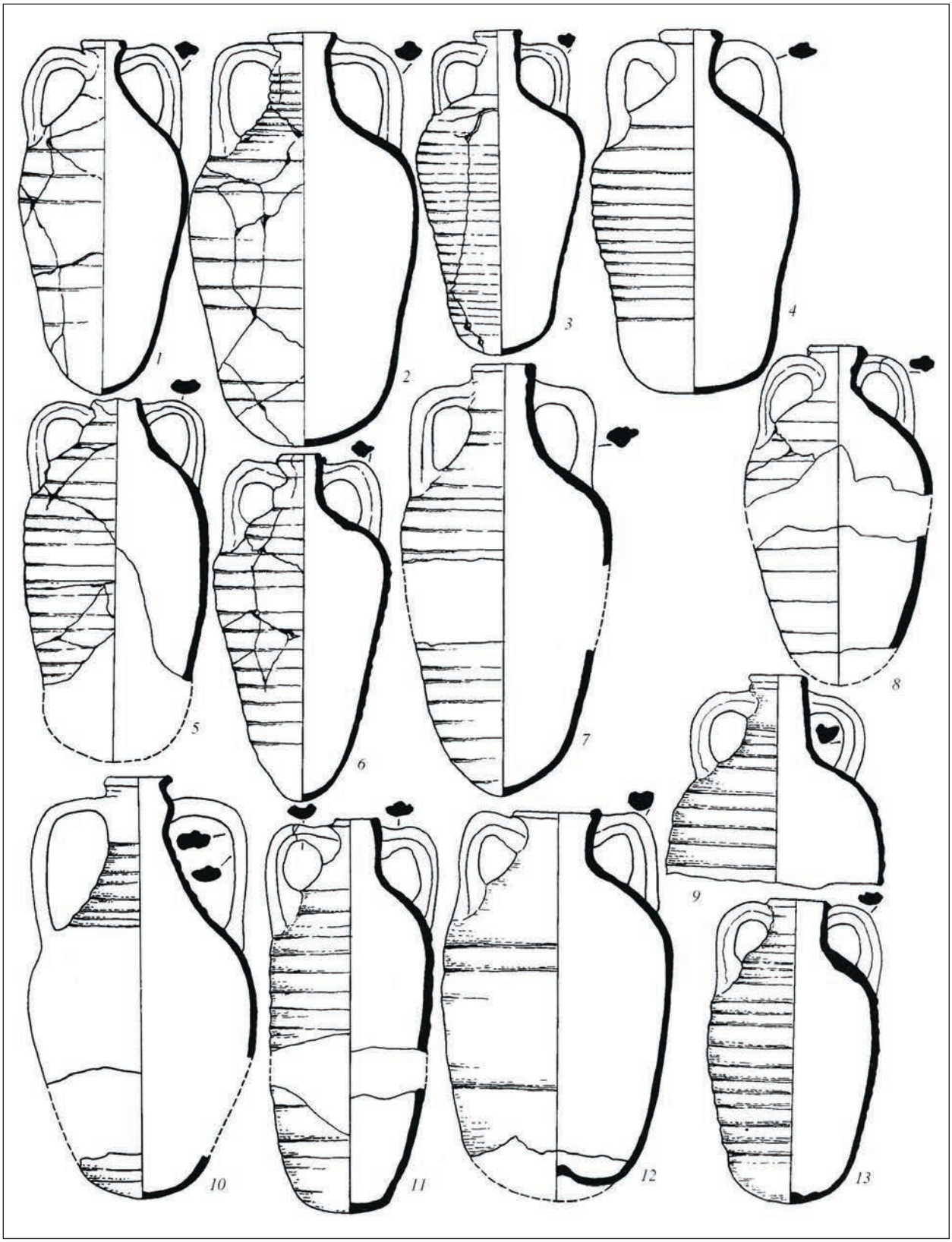
*72. kép. 1–4: A kelet-európai késő antik amphora-típusok és magas fülű korsók tipológiai összefoglalása (*Chaidze *2002, Таб. 120. nyomán)*

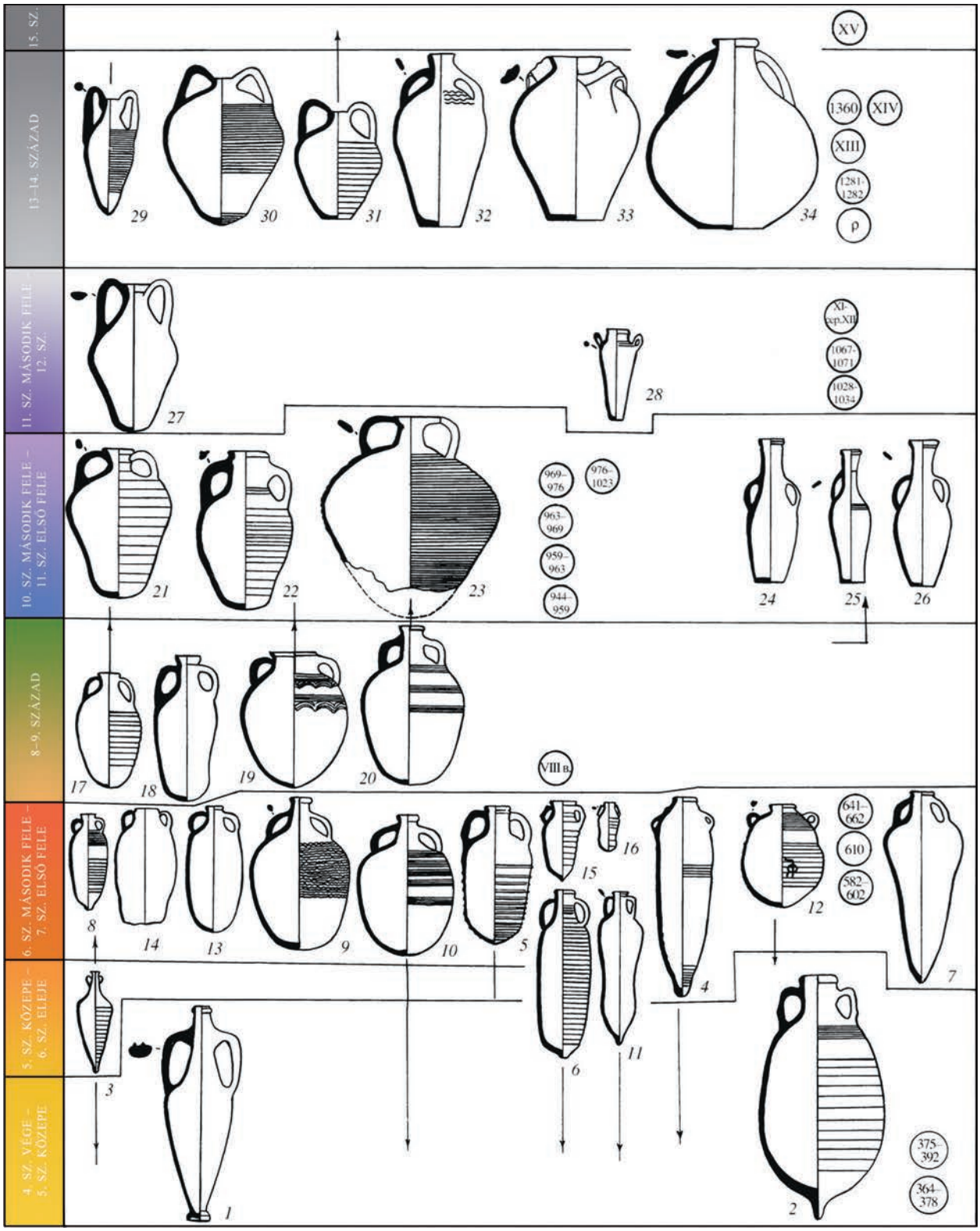
73. kép. A kelet-európai kora középkori amphora-típusok tipokronológia összefüggései és fejlődése (Chaidze 2002, Таб. 122. nyomán)

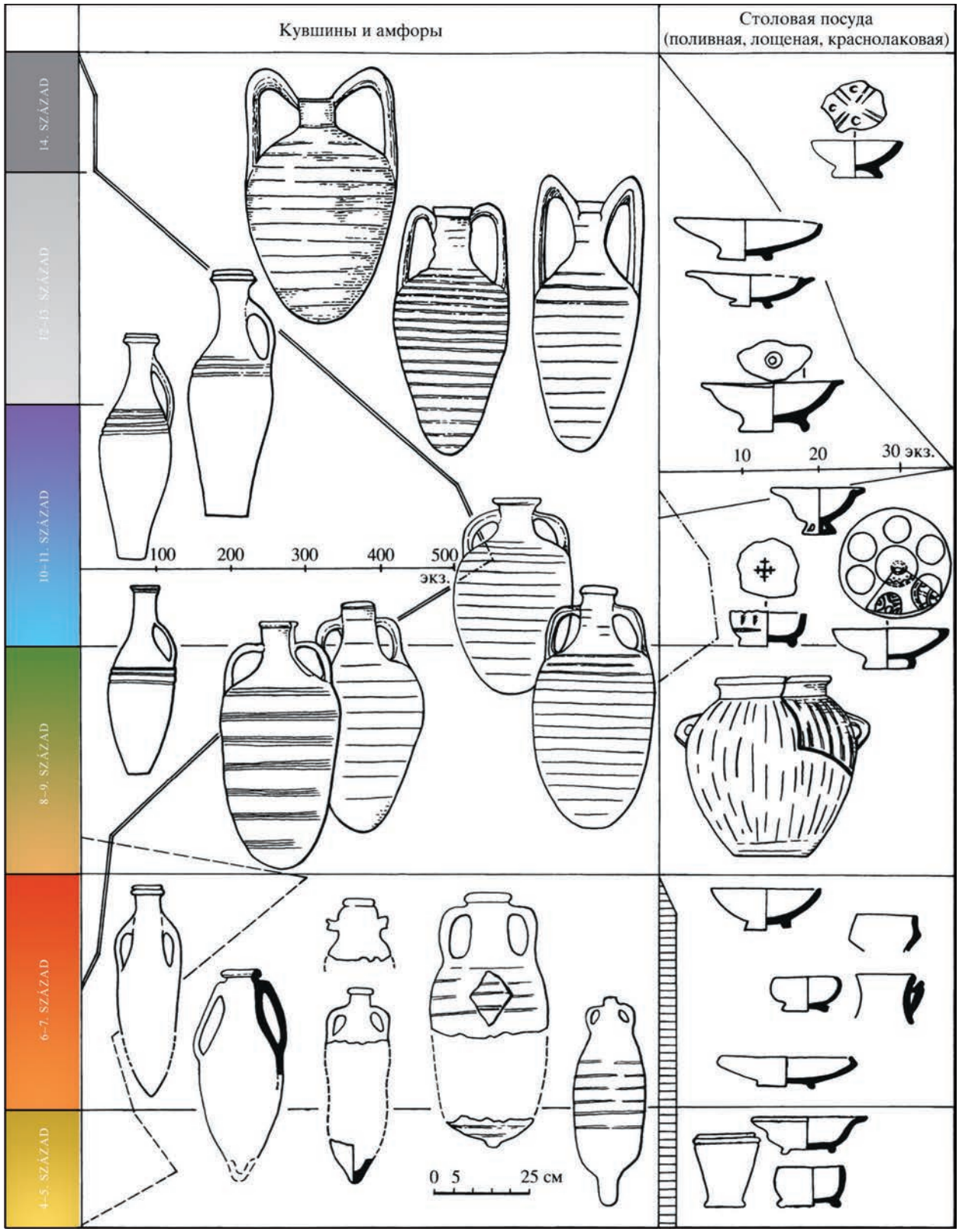
*74. kép. A kelet-európai kora középkori amphora leletek elterjedése (*CHAIDZE *2002, Taб. 123. nyomán)*

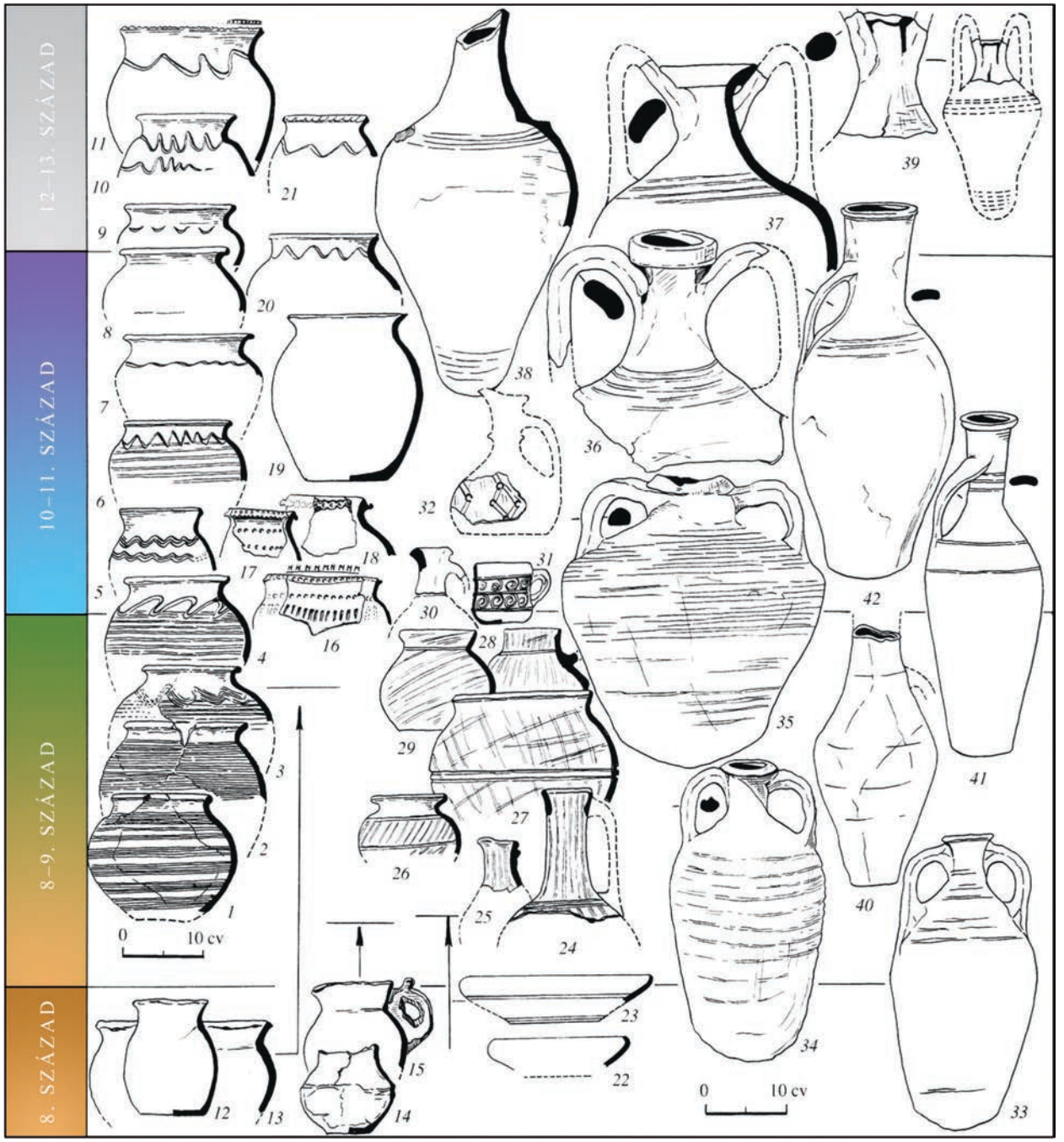
*75. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. Amphora leletek a 8–9. századi települési rétegekből (*Makarova–Pletnyova *2003, Taб. 31. nyomán)*

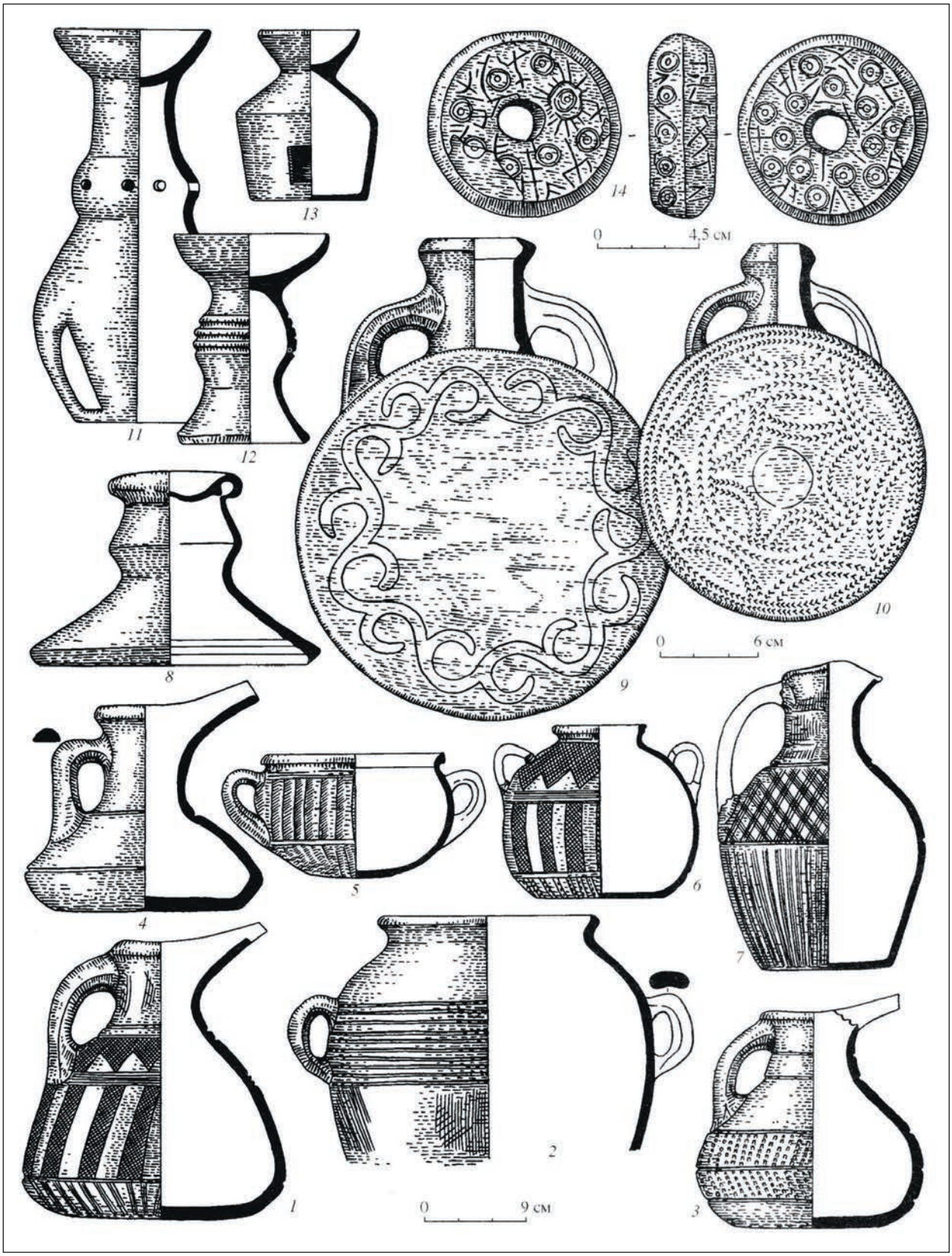
76. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. Tmutarakany lelőhely kultúrrétegeiből származó kerámialeletek főbb korhatározó csoportjai (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 67. nyomán)

*77. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. A telepek kultúrrétegeiből származó tárló és asztali edények a késő antik, majd Justinianus és kazár időszakon át a korcsevi fázisig (*Makarova–Pletnyova *2003, Таб. 42. nyomán)*

78. kép. A Tamany-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. Tmutarakany lelőhely kultúrrétegeiből származó kerámialeletek főbb korhatározó csoportjai (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 67. nyomán)

79. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. Besimított (1–7) és gyorskorongolt (8–14) kerámialeletek a 8. század második fele – 9. század időszakából (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 35. nyomán)

80. kép. 1–7: A kelet-európai bizánci üvegleletek tipológiai összefoglalása (Werner 1999, Abb. 117, 128. nyomán)

1

2

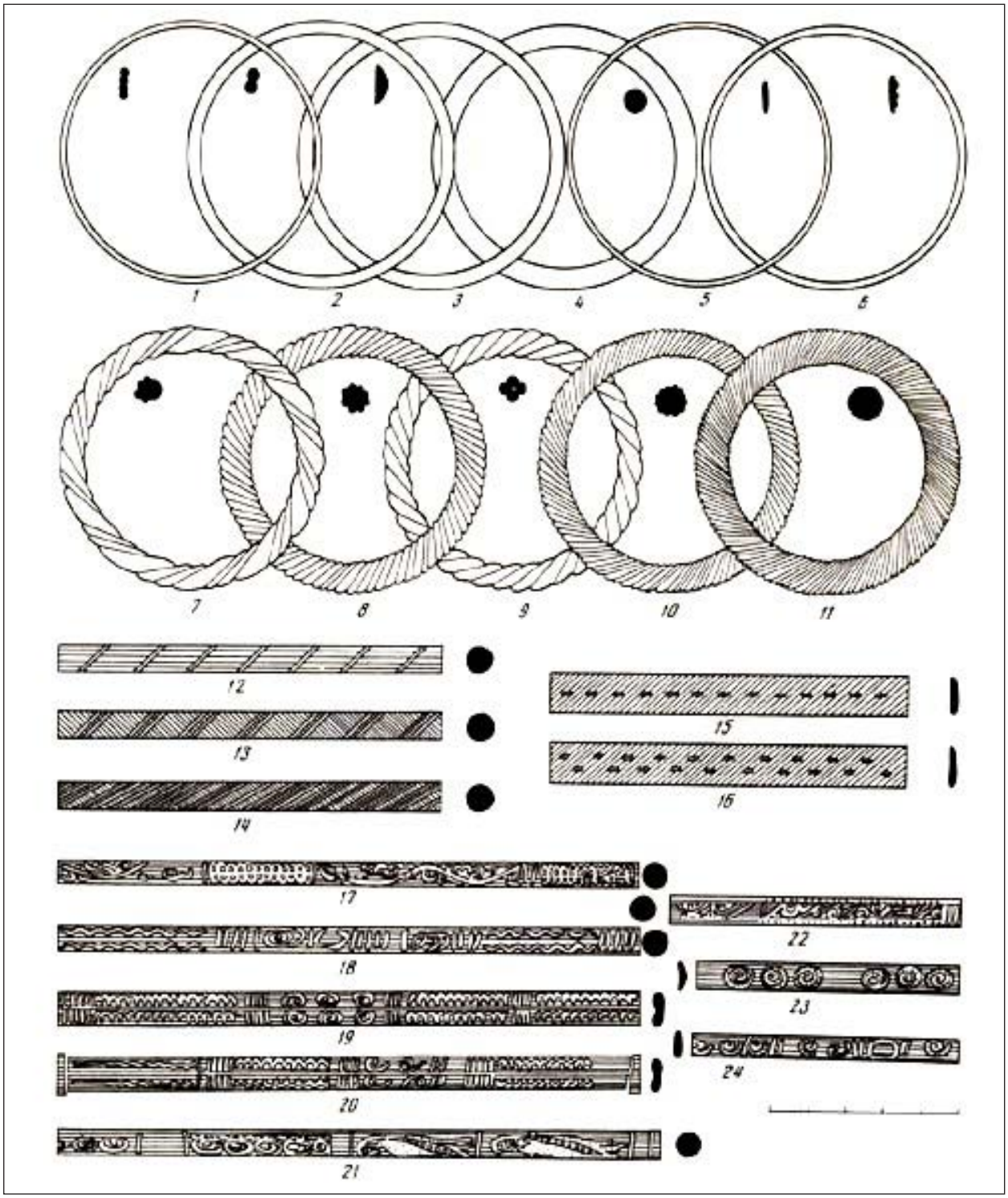

3

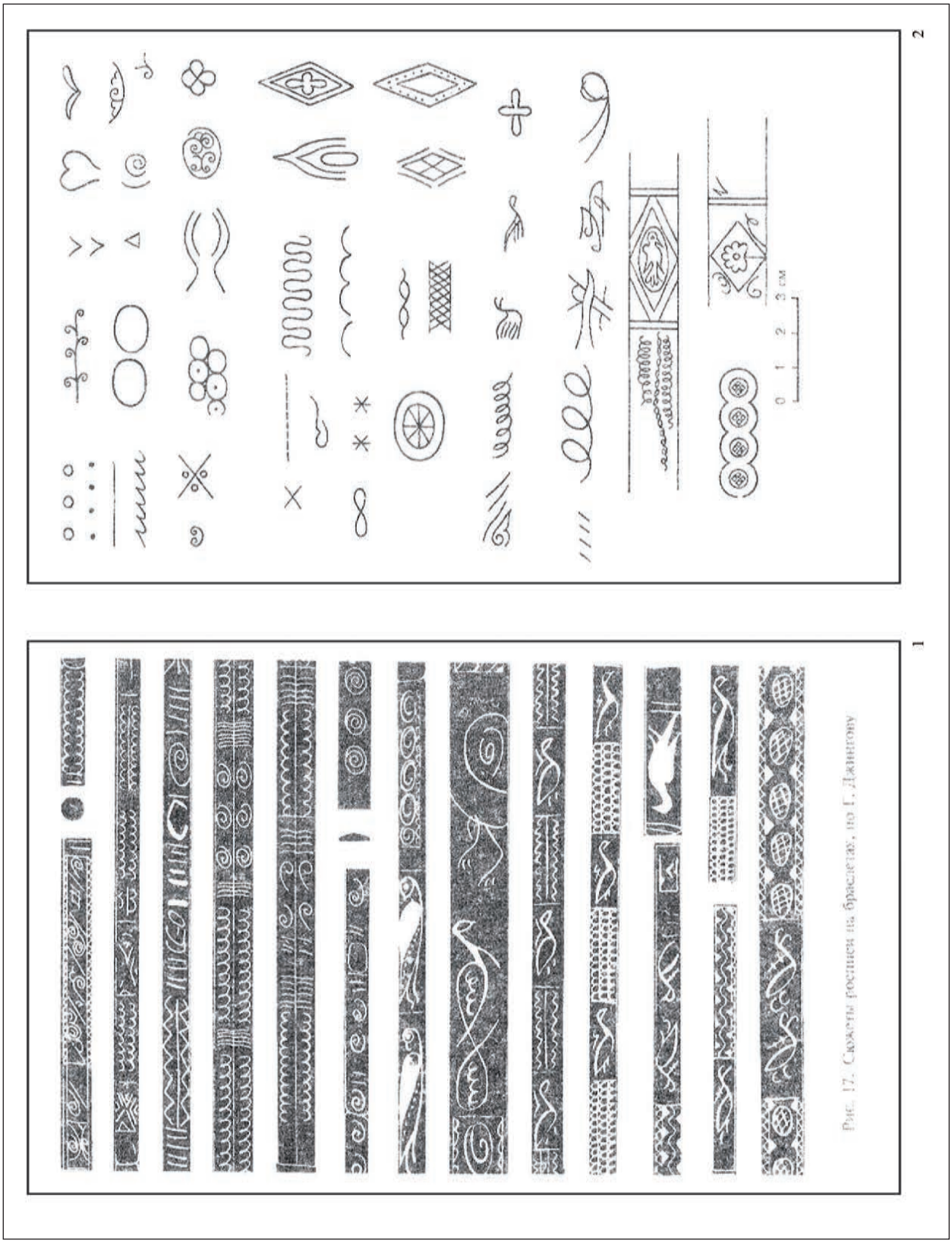

4

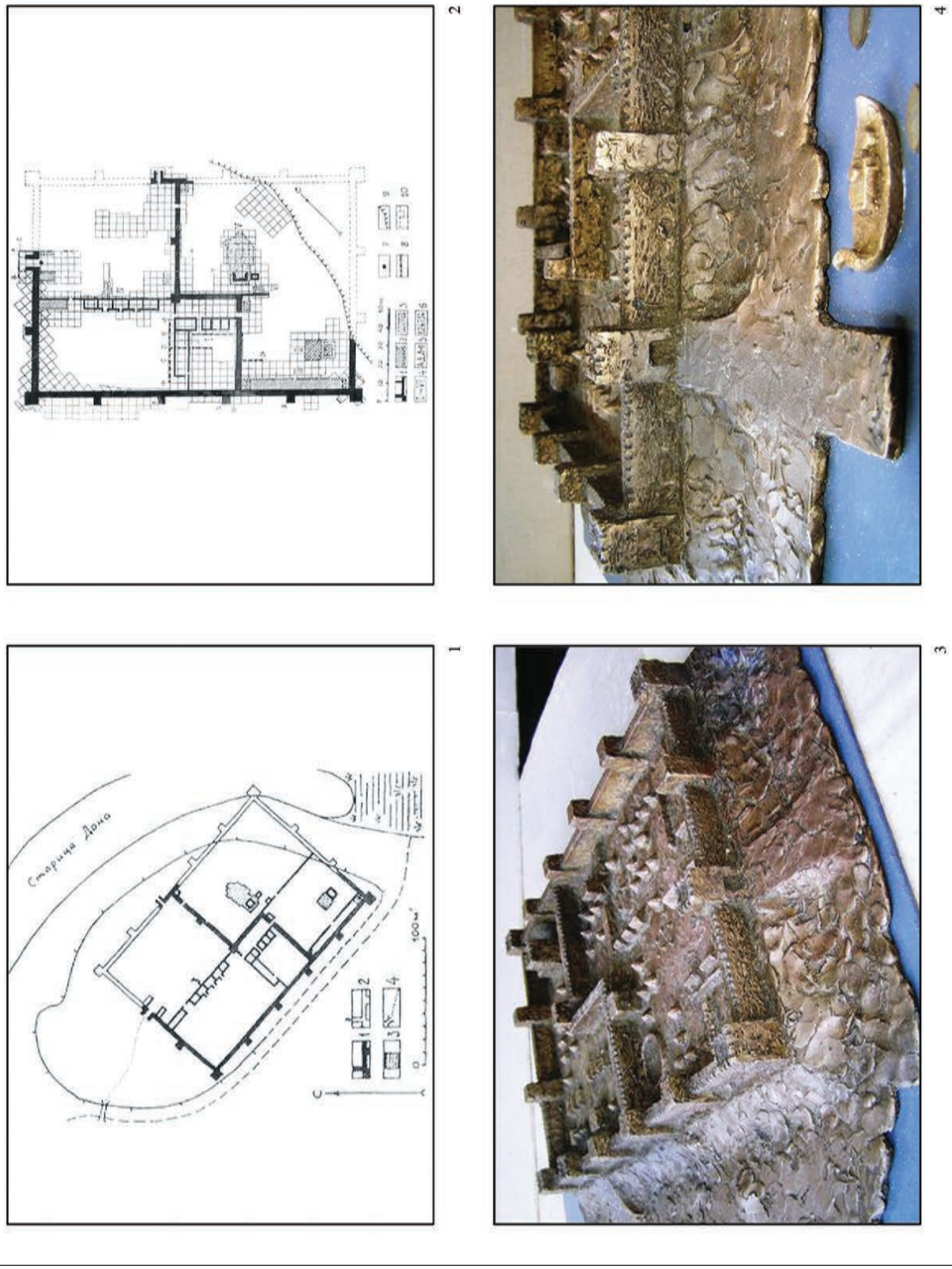
81. kép. 1–4: A kelet-európai bizánci üvegkarperecek tipológiai összefoglalása (fotó: Türk Attila)

82. kép. A kelet-európai bizánci üvegkarperecek tipológiai összefoglalása (Щапова 2008, рис. 5)

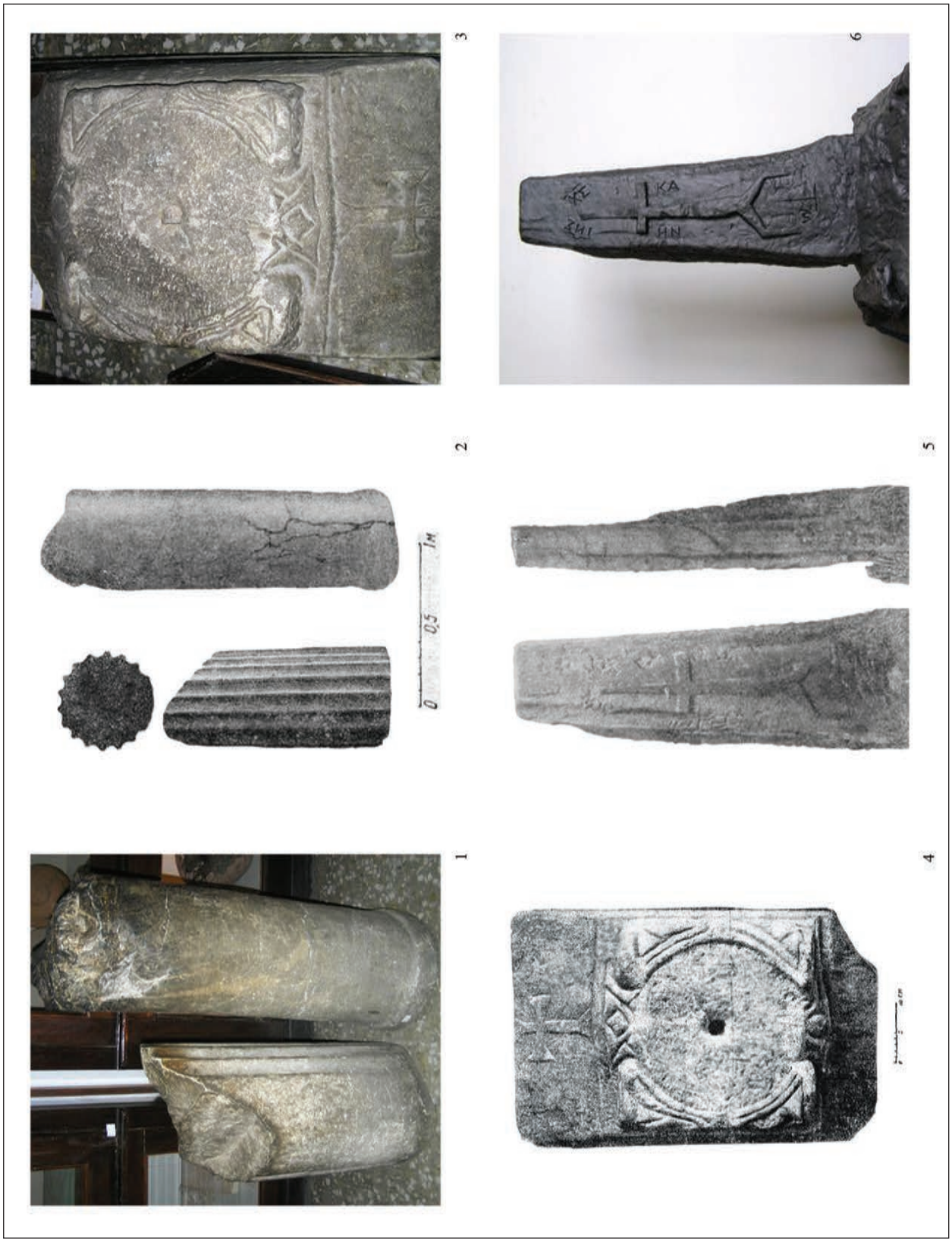
83. kép. 1–2: A kelet-európai bizánci üvegkarperecek mintakincsének tipológiai összefoglalása (Щапова 2008, рис. 6)

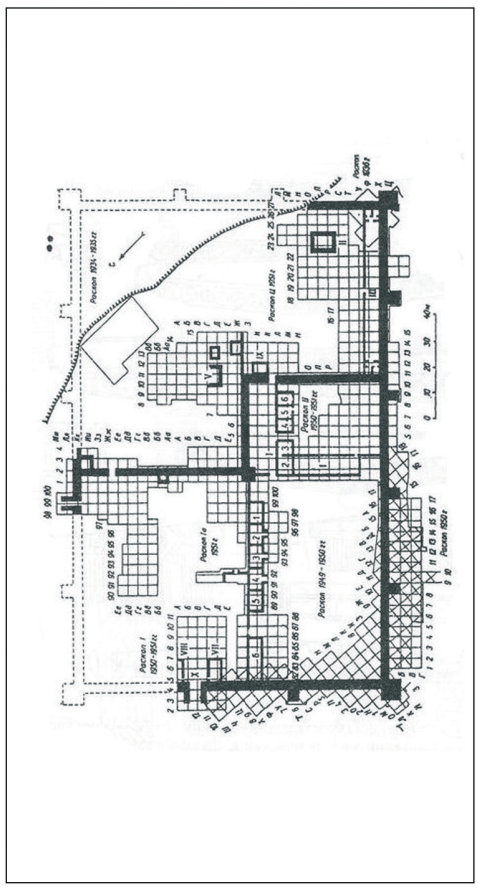
*84. kép. 1–4: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában I. A bal parti cimljanszki erőd (Sarkel) alaprajza és rekonstrukciója (*Pletnyova *1967 és www.sarkel.ru nyomán)*

*85. kép. 1–6: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában II. A bal parti cimljanszki erőd (Sarkel) feltárása (*Pletnyova *1967 és www.sarkel.ru nyomán)*

*86. kép. 1–6: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában III. A bal parti cimljanszki erőd (Sarkel) feltárásán előkerült Fekete-tenger vidéki bizánci kőfaragványok és bizánci navigációs kő (5–6) a Don jobb partjáról (5–6) (*Pletnyova *1967 és www.sarkel.ru nyomán)*

2

4

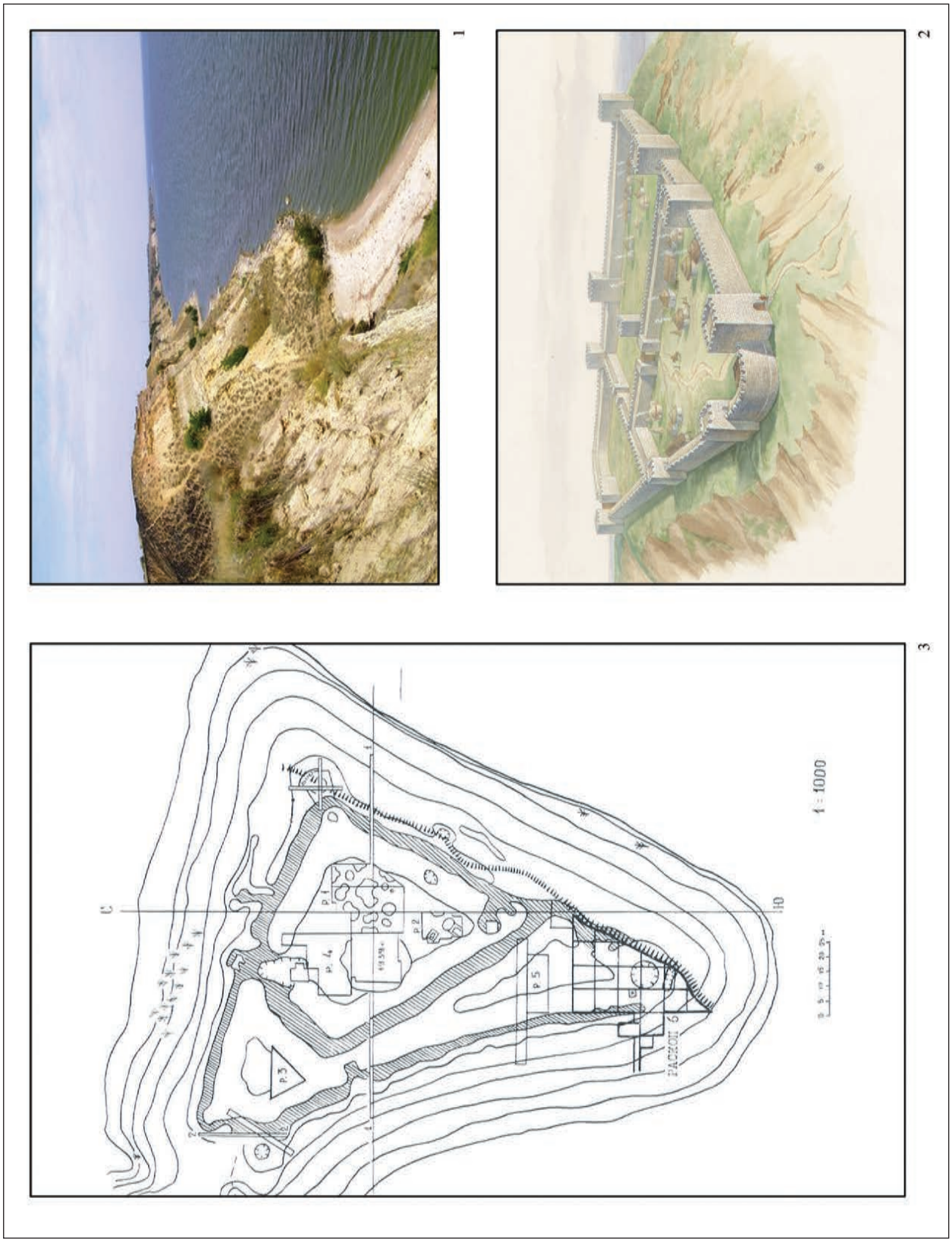

1

3

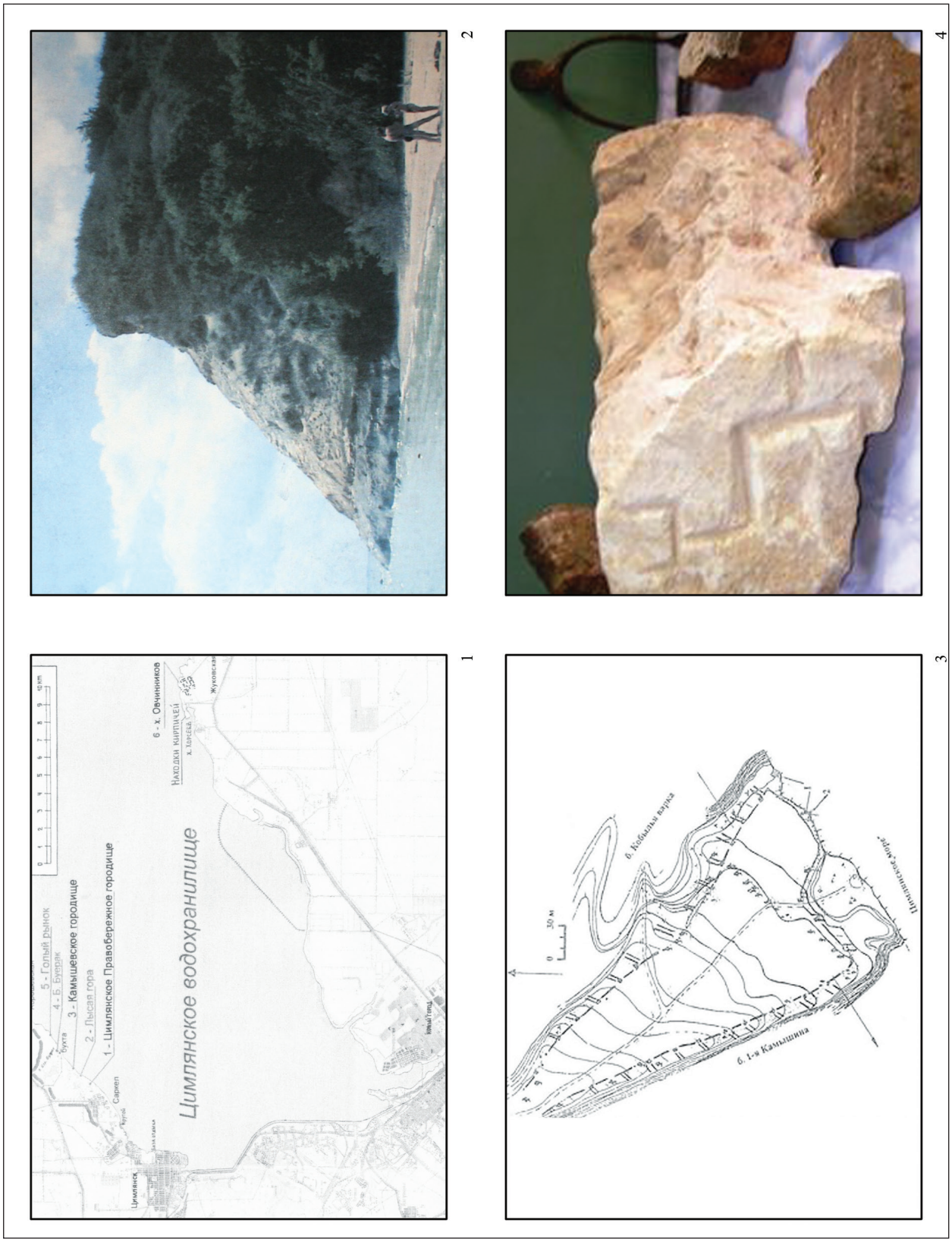
*87. kép. 1–4: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában IV. A bal parti cimljanszki erőd (Sarkel) (2, 4) és a feltehetőleg építési mintaként szolgáló asparosi erődöd (1, 3) a mai Grúziában (*Afanaszjev *2010 és www.sarkel.ru nyomán)*

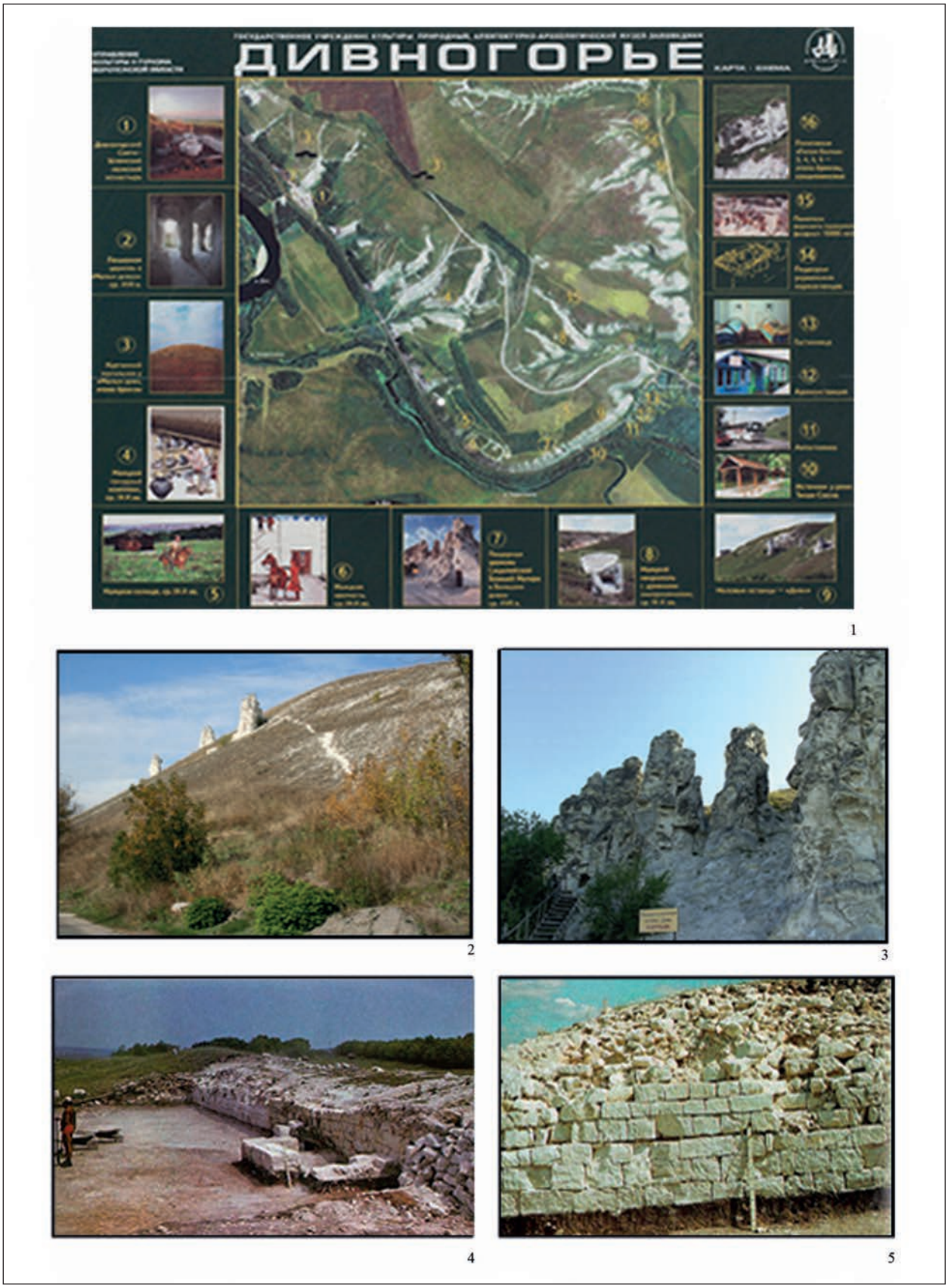
88. kép. 1–3: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában V. A jobb parti cimljanszki erőd alaprajza és rekonstrukciója (Fljorov 2005 és www.sarkel.ru nyomán)

89. kép. 1–6: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában VI. A jobb parti cimljanszki erőd feltárása (Fljorov 2005 és www.sarkel.ru nyomán)

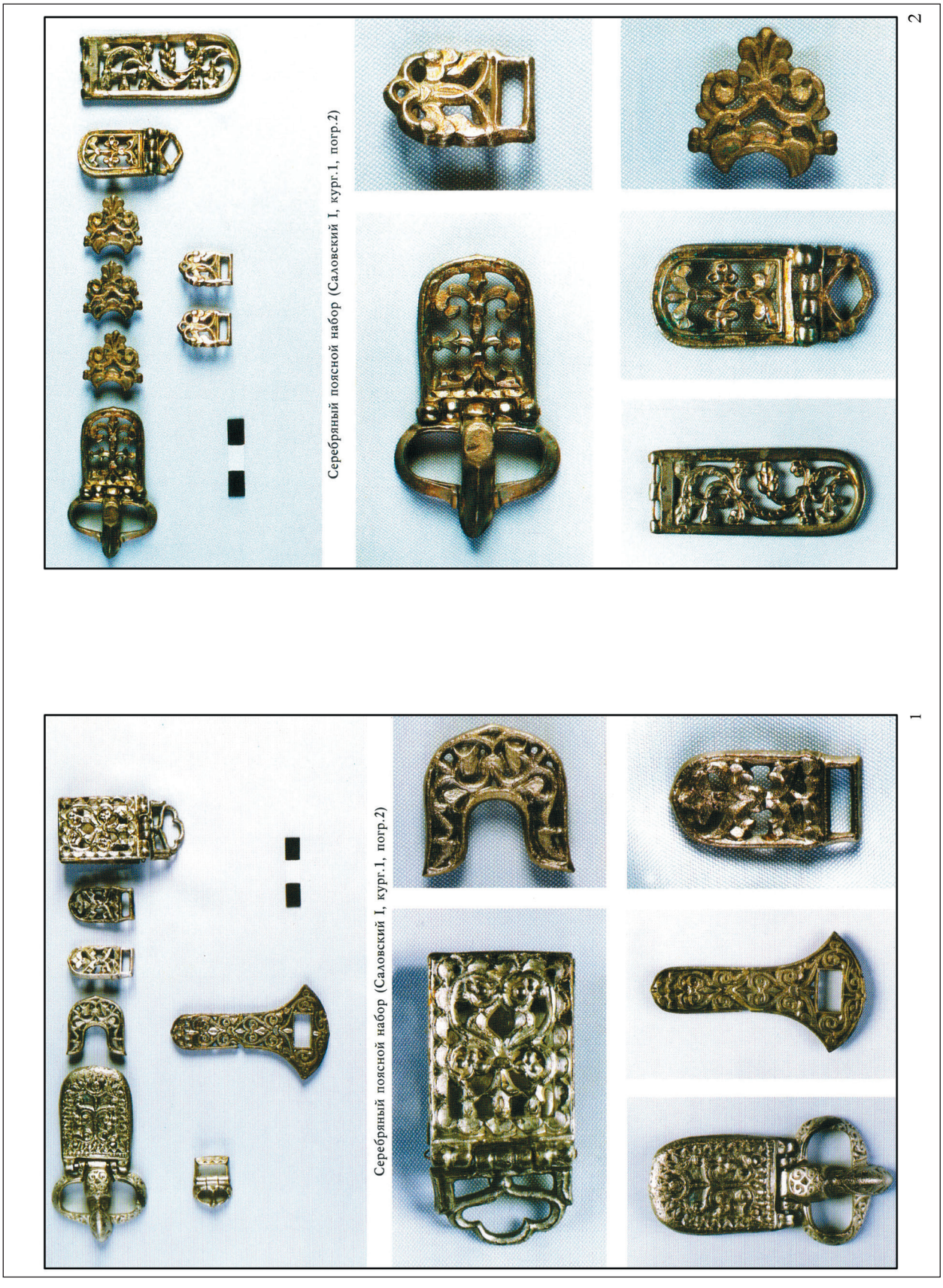
*90. kép. 1–4: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában VII. A jobb parti cimljanszki II. erőd (Kamisino gorgyiscse) feltárása (*Fljorov *2008 és www.sarkel.ru nyomán)*

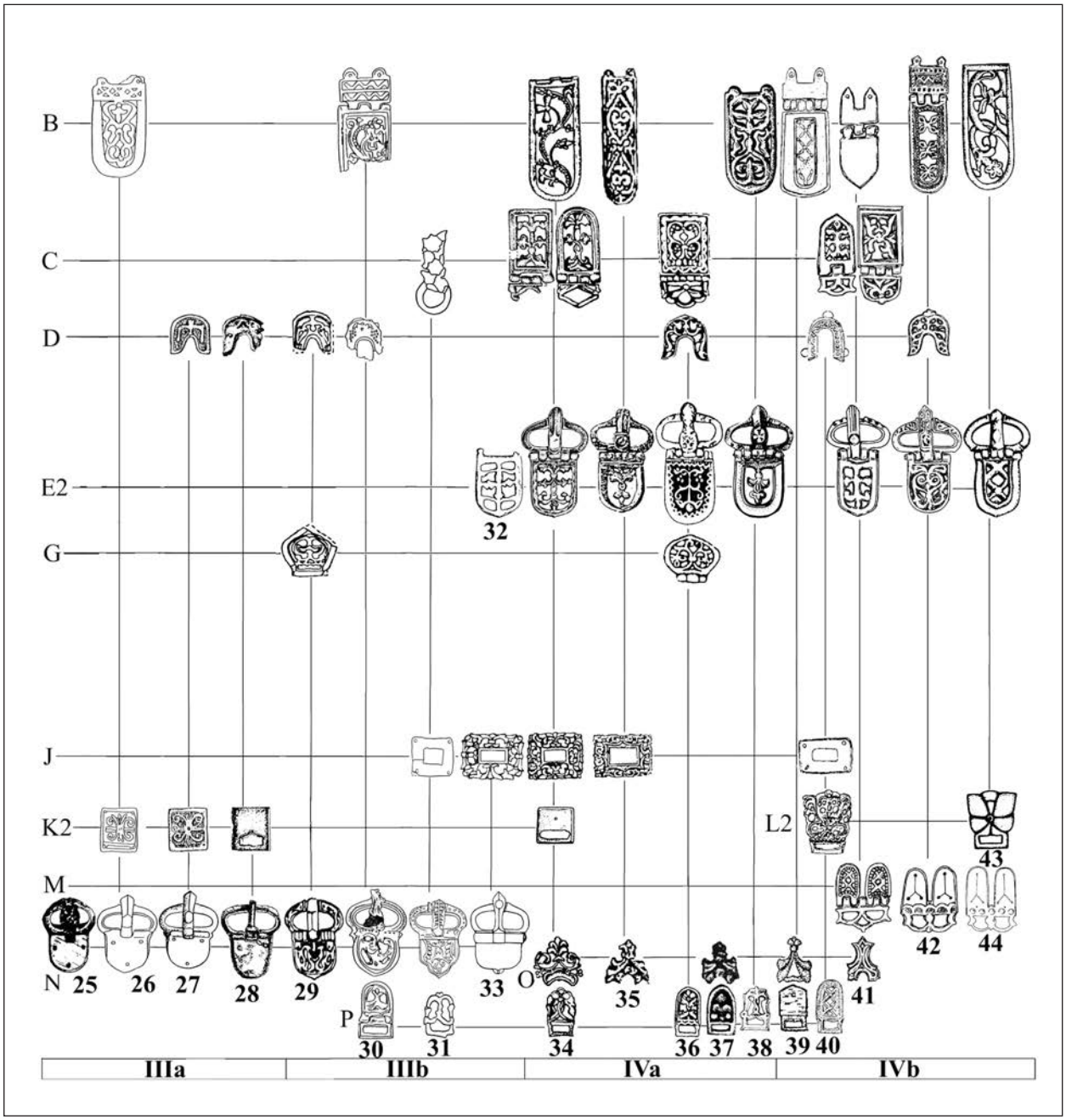
91. kép. 1–5: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában VIII. A Majackoje gorogyiscse erődjének feltárása és a Divnogorjei Tájvédelmi Körzet (Türk Attila felvételei)

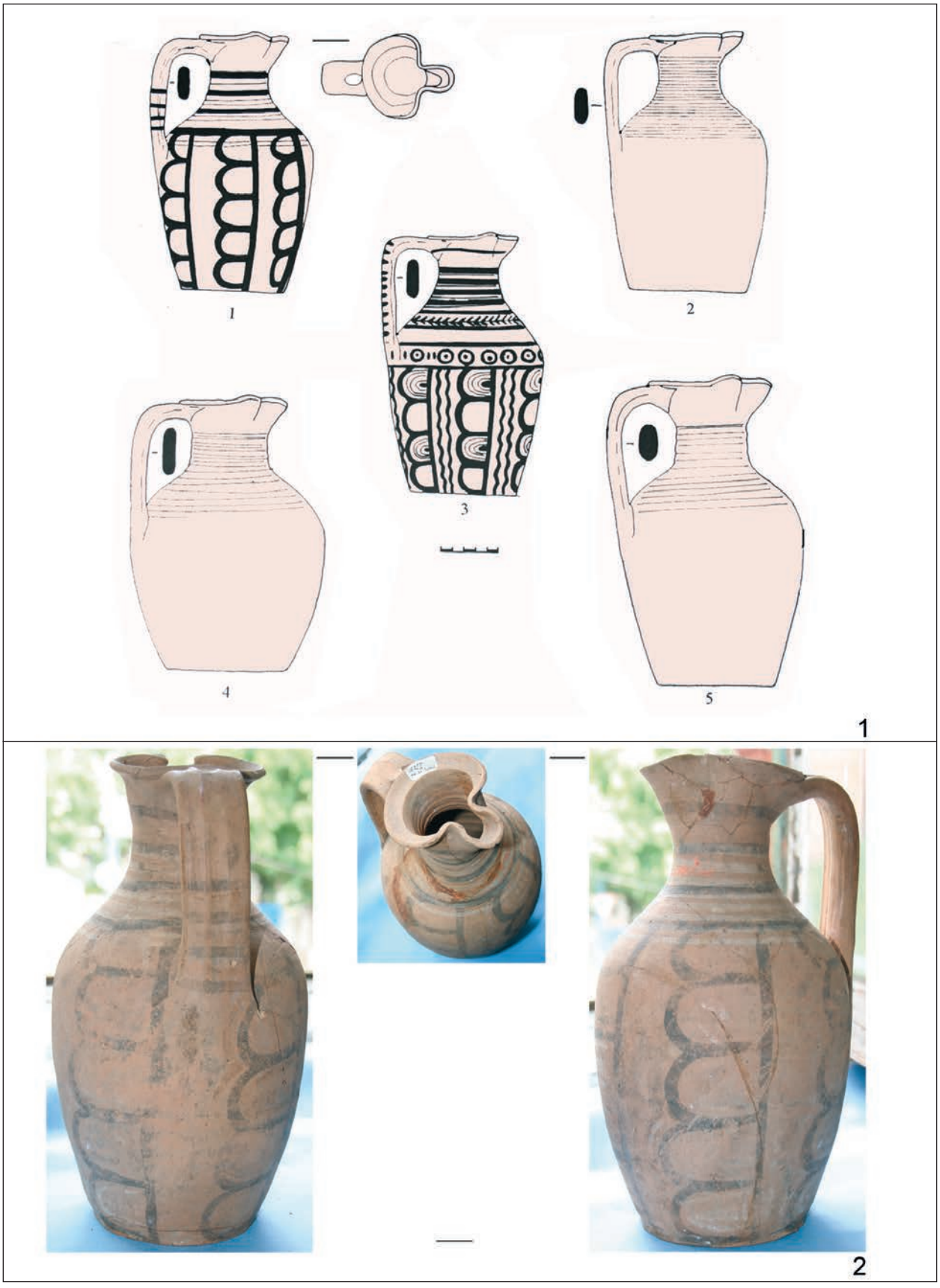
92. kép. 1–6: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában IX. Válogatás Nyetajloka (Metallovka) gödörsíros temető leletanyagából (Türk Attila felvételei)

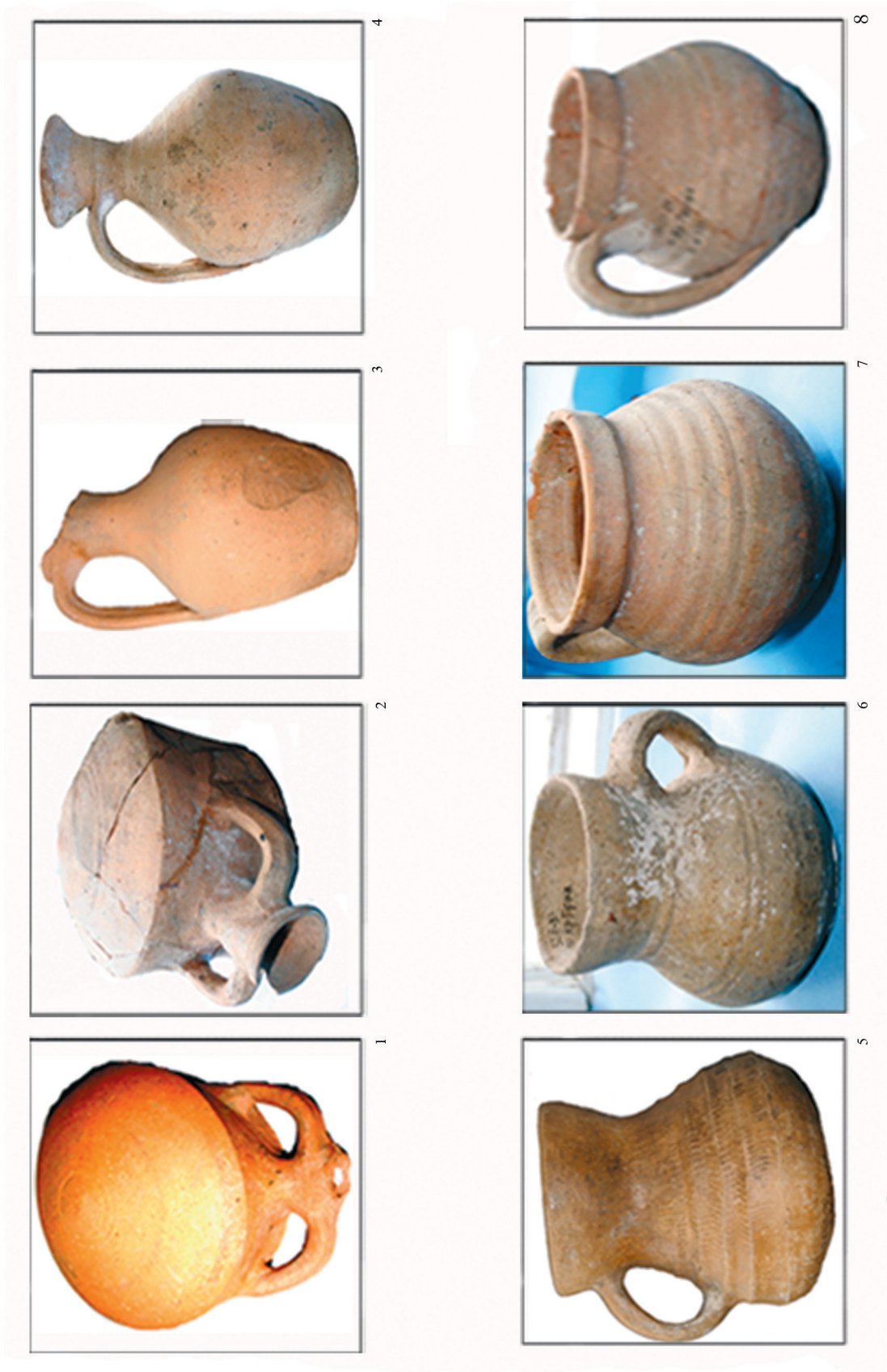
93. kép. 1–2: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában X. Válogatás a szokolovkaja balkai horizont (8–9. század) leletanyagából (Szalov 1. kurgán 2. sír) (Ivanov–Kopilov–Naumenko 2000 nyomán)

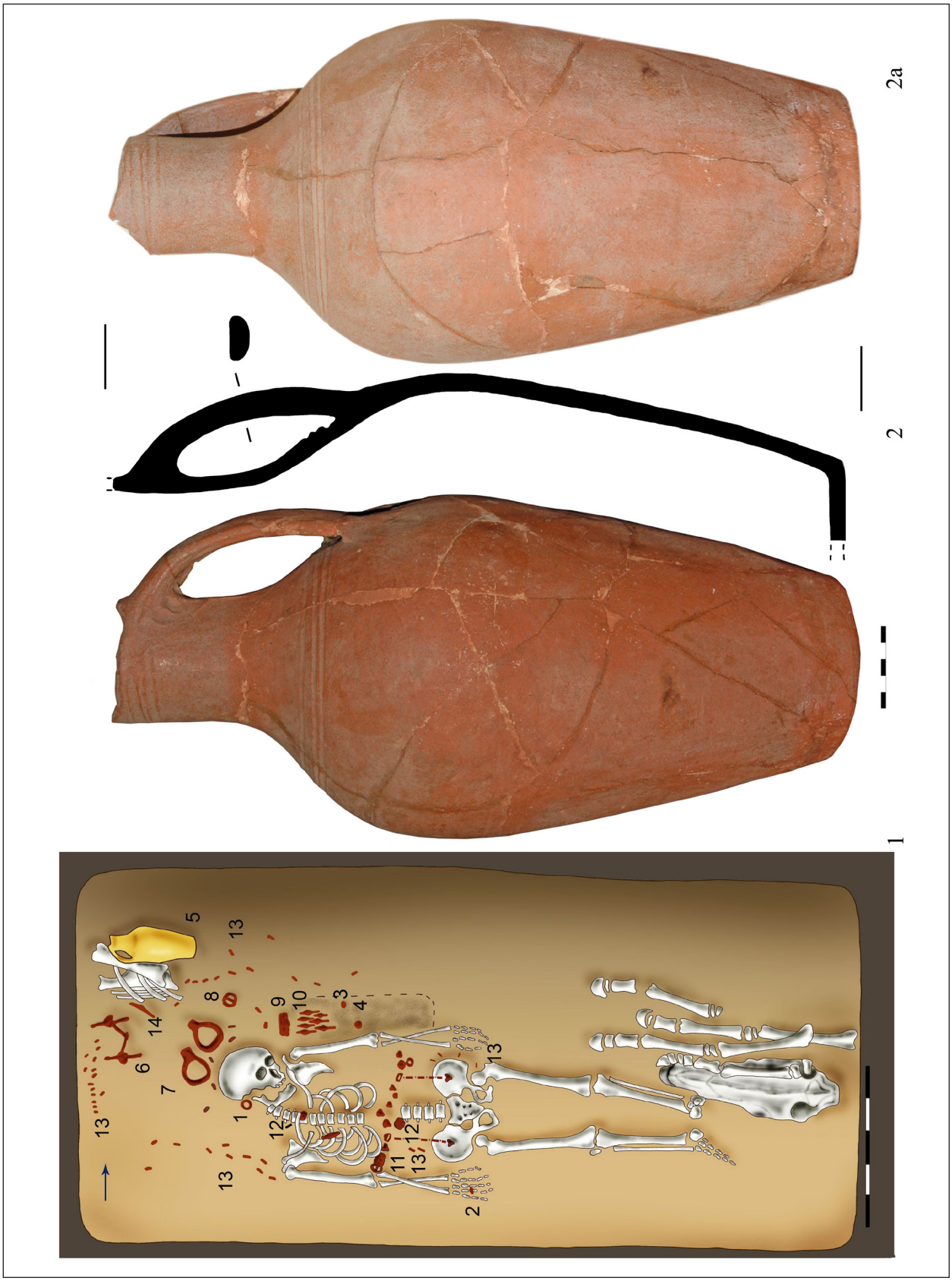
*94. kép. A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában XI. A korai kazár időszak (8. század második fele) krími-bizánci jellegű övkészleteinek tipológiai összefoglalása (*Komar *2005 nyomán)*

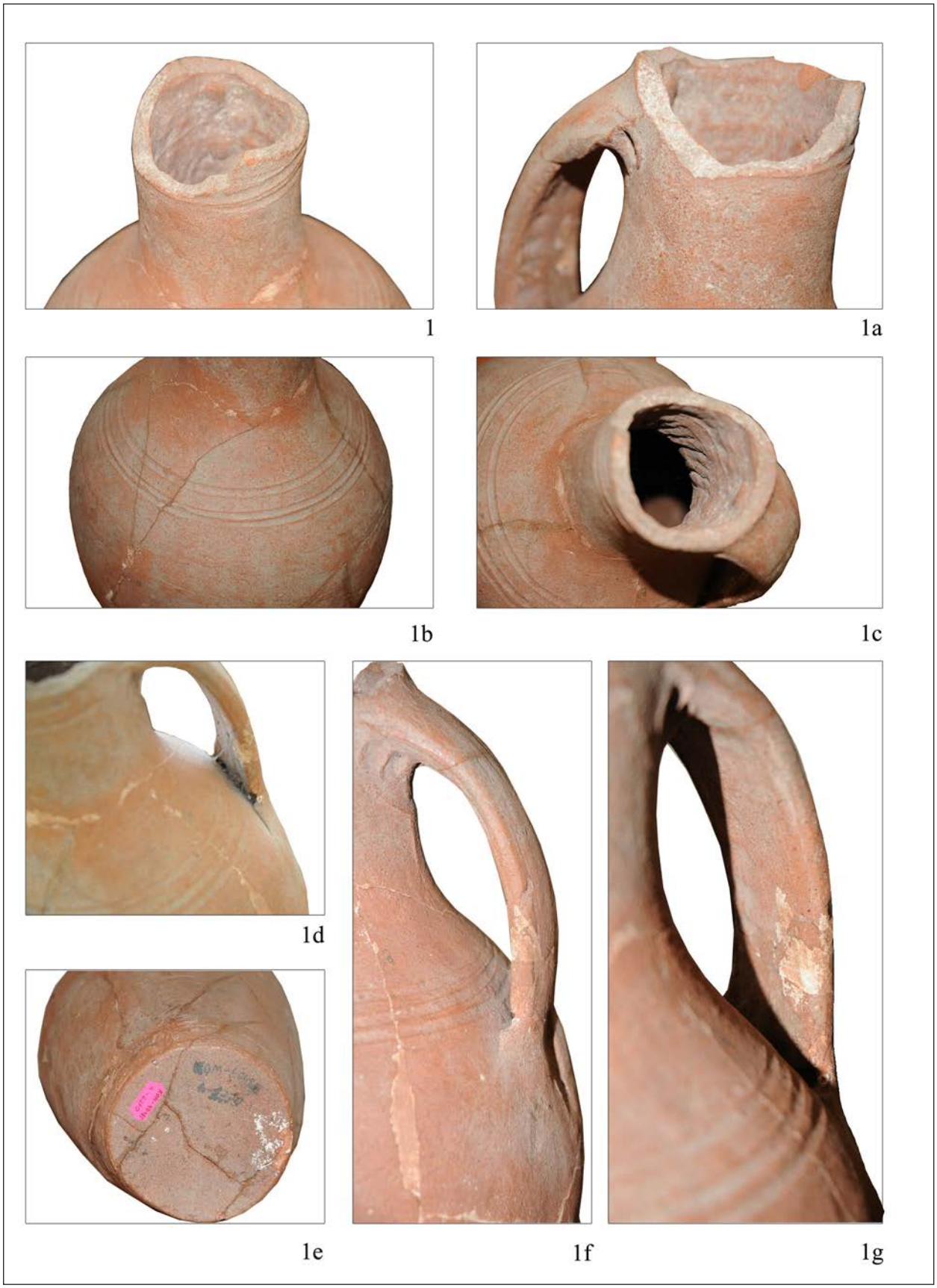
*95. kép. 1–2: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában XII. A krími bizánci import borkiöntők (Bakla-típus) oinochoe a szaltovói kultúra hagyatékában (*Akszjonov *1999 nyomán és a Harkivi Egyetemi Múzeum leletei, Türk Attila felvételei)*

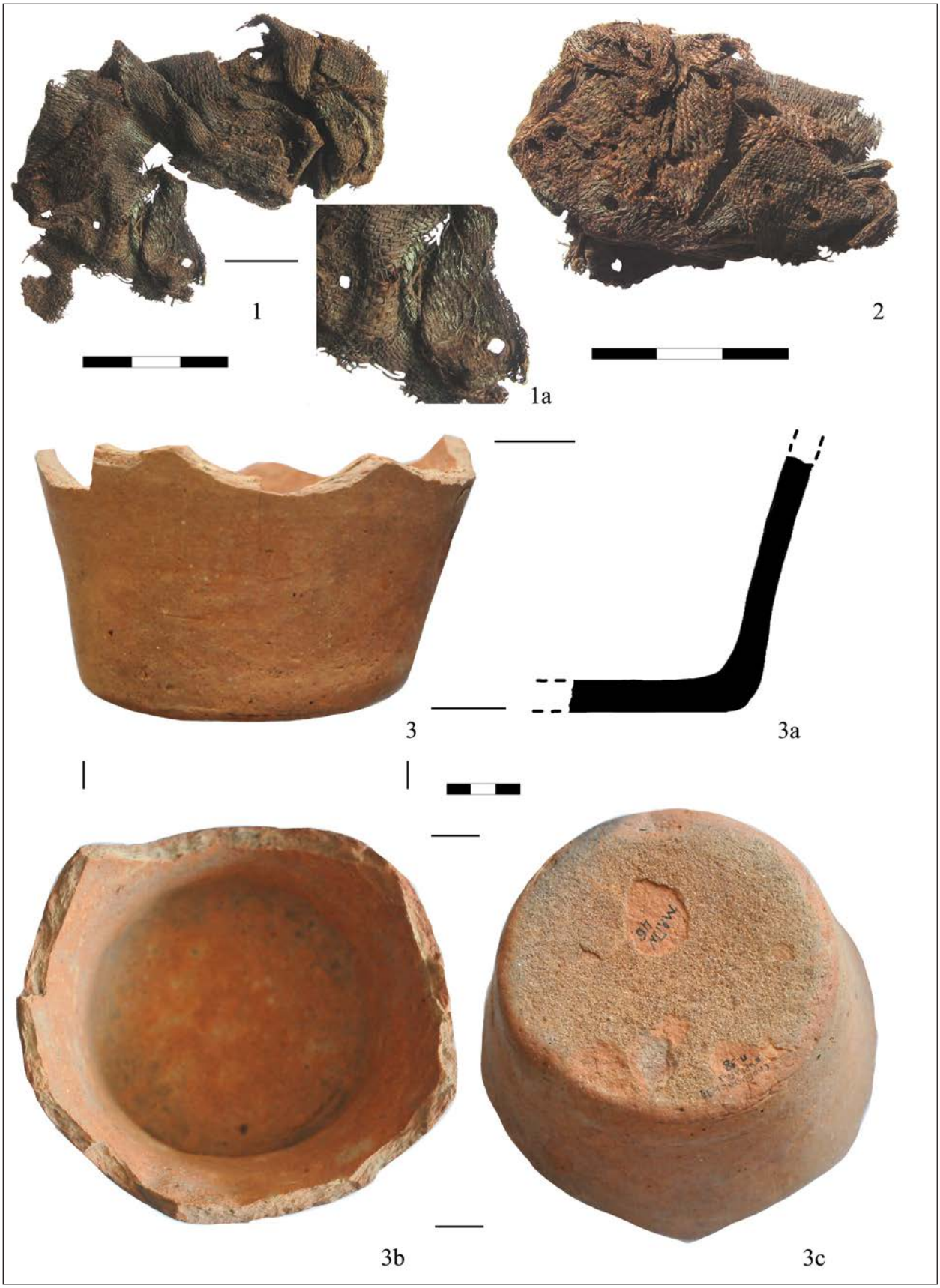
96. kép. 1–8: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában XIII. A krími bizánci import kerámiatípusok a szaltovói kultúra hagyatékában (a Harkivi Egyetemi Múzeum leletei, Türk Attila felvételei)

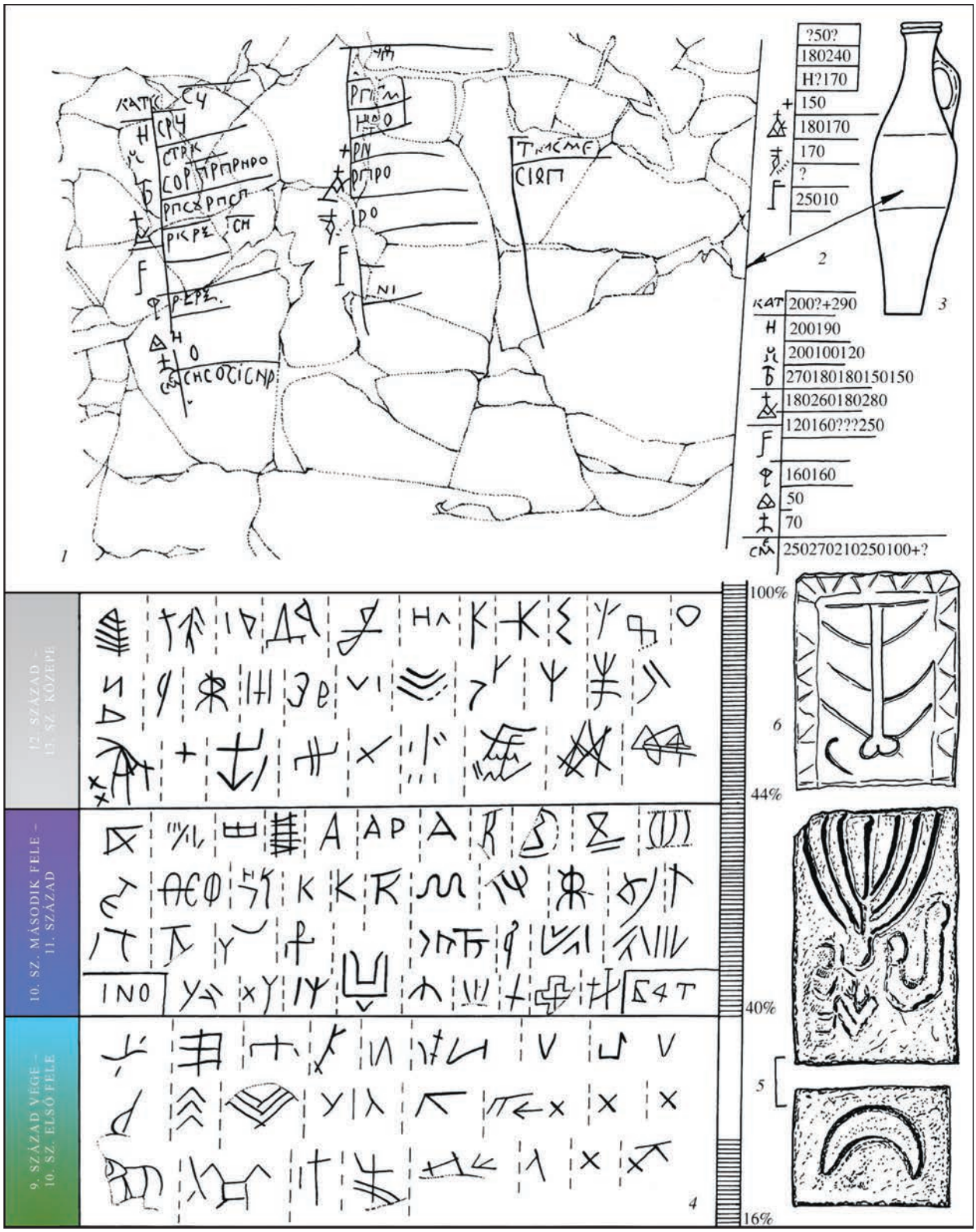
97. kép. 1–2: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában XIV. Krími bizánci import kerámia a szubbotci típusú leletkör (Szubbotci 2. sír) hagyatékában (Bokij–Pletnyova 1989, 2. kép nyomán és a Kirovogradi Történeti Múzeum lelete, Türk Attila felvételei)

98. kép. 1: Krími bizánci import kerámia a szubbotci típusú leletkör (Szubbotci 2. sír) hagyatékában (A Kirovogradi Történeti Múzeum lelete, Türk Attila felvételei)

99. kép. 1–3: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában XVI. Krími bizánci import kerámia és selyemlelet a szubbotci típusú leletkör (Szlobodzeja 38. sír) hagyatékában (A Tiraszpoli Állami Egyetem Múzeuma, Türk Attila felvételei)

100. kép. A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában XVII. Feliratok, bekarcolt betűk és rovásjelek a kelet-európai 8–13. századi leleteken (Makarova–Pletnyova 2003, Таб. 70. nyomán)